

REPRINTED AND PUBLISHED FROM THE EARLIER EDITION
OF
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE VARANASI

VIRAMITRODAYA

SHUDDHI PRAKASHA
VOL XIII

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
VARANASI-221001

चौखम्बा संस्कृत सीरीज

३०

महामहोपाध्याय पण्डित मित्रमिथुनीतः

वीरमित्रोदयः
[शुद्धिप्रकाशः]

सम्पादकः

व्यायाचार्य पण्डित जगद्गुरु प्रसाद उपाध्याय

[द्वादशो भागः]

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

१९८७

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पुनर्मुद्रित, वि० सं० २०४४

मूल्य : रु० १२०-००

229.1
स्मृति/भिन्न/भी
-12

वीड़ि
वीड़]

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/१९, गोपाल मन्दिर लेन

पो० वा० १००८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३१४५

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

कृष्ण दास अकाढ़ भी

पो० वा० नं० १११८

चौक, (चिन्ने सिनेमा बिल्डिंग), वाराणसी-२२१००१

(भारत)

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

30

Digitized by srujanika@gmail.com

Digitized by srujanika@gmail.com

VIRAMITRODAYA

[Shuddhi Prakasha]

OF

M.M. Pt. Mitra Mishra

Edited by

Nyayacharya Pt. Padma Prasad Upadhyaya

VOL. XII

Digitized by srujanika@gmail.com

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

VARANASI-221001

1987

© Chowkhamba Sanskrit Series Office

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1008, Varanasi-221001 (India)

Phone : 63145

AYAGDORITIMARIV

[Sanskrit Library]

HO

AYAGDORITIMARIV

[Sanskrit Library]

AYAGDORITIMARIV

Reprinted

1987

Price Rs. 120-00

Also can be had from

KRISHNADAS ACADEMY

Oriental Publishers and Distributors

Post Box No. 1118

Chowk, (Chitra Cinema Building), Varanasi-221001

(INDIA)

श्रीगुरुः शरणम् ।

भूमिका ।

हैं हो ! विद्यैकधनाः ! धर्मैककृत्याः ! विद्वत्तलजाः !

अस्मिन् स्वलु निरवधौ संसरणाम्बुधौ युगपन्मज्जनोन्मज्जनाया सनिर्यासनिदानमेक-
मेव नूनमनूर्न तत्त्वज्ञानमाकलयन्ति समुच्छलदविच्छिन्नजन्ममरणपरम्परागिरिणदीप्रवा-
हपातदराः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रमाणताऽऽदराः कल्याणकृते कदर्थितकलेभराः कोविद-
वराः । अनारोपितस्य रूपस्य सक्षात्कृतिमेव च तत्त्वज्ञानत्वेन व्यवहरन्ति गरीयांसो
विवेचकवरीयांसः । अनारोपितं च रूपं तदेव जगति, यदू देशतः कालतो वस्तुतश्चा-
परिच्छिन्नम्, श्रुतिश्चात्रानुकूला “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्य” मित्या-
दिका । एवंविधस्य च रूपस्य सक्षात्कारो नेन्द्रियव्यापारायत्तजन्मा सम्भावयितुमपि
शक्यः प्रमादविधुरैरिति श्रवणमनननिदिध्यासनाहितसंस्कारविशेषैरच्छस्फटिककल्पे
मानसमुकुरे प्रतिविम्ब एव सः । विम्बप्रतिविम्बयोथौपाधिकमन्यत्वं चकास्ते न तार्चि-
कमिति न द्वैतिभिर्विद्वैष्टव्यम्, तमेव च ‘यत्सक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म’ इति श्रुतिरप्यनुगृह्णा-
ति’ स च संस्कारविशेषः सामान्यविशेषाधीनामन्दमन्दतासमालिङ्गितमानसे मातङ्गकूले
कृतो मन्त्रदीक्षासंस्कार इवापरिसङ्घयेयजनिजातसंचिताघसन्दोहधूलिधूसरेऽन्तःकरणे
नात्मानमेव लभते कुतो वा प्रतिविम्बग्रहणयोग्यतामादधीत, तस्याश्वापगमो न विहि-
तानुषितिप्रतिषिद्धपरिहृतिमन्तरा, तत्र प्रतिषिद्धपरिहृतेः सार्वदिकतया विशेषणविशेषान
पेक्षत्वेऽपि विहितानुषितेरस्ति सम्प्राङ्गकलापाधिकारितावच्छेदकविशेषणविशेषग्रामसापे-
क्षता, अङ्गकलापाधिकारितावच्छेदकधर्मविशेषविशेषर्हाऽधिकारिका च सा सिक्तोपा
लतेव आधुनिकसुधारककरकर्षणकम्पिता राजनीतिरिव वनितासखीसङ्गता प्रब्र-
ज्येव विफलतामेवासादयतीति कर्मफलाभीप्युना मनस्विना नित्यनैमित्तिकाम्यभे-
देन विभक्तानां त्रयाणां कर्मणामनुष्ठितो प्रथममधिकारितासम्पादनशीला धर्मविशेषा
एवान्वेषणीयाः, तेषु च शौचस्याप्यास्ते विशेषणविशेषता, यदन्तरोपमपि कर्मवीर्जं
नापूर्वाङ्गुरं प्रसवितुमीष्टे, तद्विरहे च फलगुतमेवावलम्बन्ते निखिलान्यपि कर्मजातानि,
व्यर्थतामेवोपयाति विशेषत आमुष्मिकप्रयोजनाऽपि प्रयोजितमायासोपचितं वसुच-
यम् । किं बहुना, अशनायायासितायाऽपि न रोचते शुद्धिहीनतयावगतमदनीयम् ।
पिपासाकुलितोऽपि नाभिलषति तादर्शं शिशिरतरमपि पानीयं पातुम् । बलवत्कायव्या-
पारशतैः श्रान्तोऽपि प्रशिथिलाङ्गकलापोऽपि नाकाङ्गतेऽपवित्रां निविडविटप्रच्छायशी-
तलामपि वसुधाम्यासितुमिति सर्वस्मिन्नेव लौकिकेऽलौकिके च वस्तुनि शुद्धिरपेक्षि-
तेति कासौ शुद्धिः ? कतिधा च सा ? कतमैरुपायैरुपपादनोयेत्यादिविचिकित्साप्रमत्त-
करणेनुका बाधत एवानारतं निर्णनीयूणां मनस्विनामन्तःकरणनलिनानि, तञ्चिराङ्गुतिश्च न
शास्त्रीयाध्यवसायतीक्ष्णाङ्गुशपरिग्रहं विना, तत्परिग्रहोऽपि न सम्यग्विवेचनमन्तरा,
तद्विवेचनमपि न प्रभागविषयव्यवस्थां विनेति शुद्धयशुद्धिविषये समुपलभ्यमानानां

मुनिवचनानां विषयव्यवस्थायै निर्मितोऽयं महाप्रबन्धः, महाटवीदुर्गमदुर्गकन्दरानिक्षिप्ते महामणिरिव सम्प्रति श्रीजयकृष्णश्रेष्ठमहोदयानां कथनीयतापथमनवतीर्णेन प्रबलेन प्रयत्नशतेन कथंकथमपि प्रकाश्यतां नीतः ।

यथा नास्ति नः शास्त्रे विश्वासः, शुद्धिश्च मलविराहित्वरूपं स्वच्छत्वमेव, तच्च प्रत्यक्षप्रमाणसमधिगम्यमेवेत्यनर्थकं तदवधारणार्थमेतावतो ग्रन्थराशोः प्रणयनमिति प्रत्याचक्षीत स प्रतिवक्तव्यः, तदेवमलं शास्त्रैकसमधिगम्यमिति नः सिद्धान्तः, प्रत्यक्षसमधिगम्ये तु तस्मिन् यथाकथश्चिद् दश्यानामुपपदेतापि, आत्मादीनान्त्वदश्यानां मलिनतामलिनते कथं निर्णयेताम्, नास्ति कथनात्मा, न चार्थकामातिरिक्तौ पुरुषार्थौ, नापि प्रत्यक्षतन्मूलकात्मानातिरिक्तं प्रमाणम् । नापि च जन्मान्तरमिति प्रलपतां च प्रमाणचर्चाचतुरैश्वच्चतुरचेतोभिन्नैयायिकतनयैरेव वागिन्द्रियनियमनात्मकमौनव्रतप्रायश्चित्तो प्रवर्तनीयाः ।

किंच—विहितस्याननुष्ठानाभिन्दितस्य च सैवनात् ।

अनिग्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति मनुवचनानुसारेण पतितानां तेषां लोमवल्लाङ्गगूलवतामिव धर्मानुष्ठितावनधिकारान्नास्त्येव शुद्धेरावश्यकता, ये पुनरधिकारसंपदाः पुरुषार्थचतुष्यप्रमातारः, धर्मस्यैवेतरपुरुषार्थमूलतया धर्मानुष्ठितावेव नियोजितकायवाङ्मनोद्यापाराः, तैः शुद्धेः सामहं ग्राह्यतया तेषां कृते कृतात्मपरिग्रहा ग्रन्थप्रणयननिर्वाहिका कृतिर्न निरर्थतां कथमप्यापद्यत इत्यलं निर्मर्यादैः पण्डितमन्यैः शुष्ककलहेनेति ।

यद्यपि शुद्धिनिरूपणपराः सन्ति वहुशो मन्वर्थमुक्तावलीभिताक्षरापराकर्वालम्भद्वीप्रभृतिपरिवारपरिवृंहिताः, पदश्रीतित्रिशच्छ्लोकीशुद्धिविवेकशुद्धितत्त्वसिन्धुप्रभृतिपरिचारिकाशतैः सादरं सेविता अमिताः संहिताः, तथापि ता बहुलपक्षपक्षपातिनीयामिनीतमस्तोममेचकिताः काशीपुरीसरणिश्रेण्य इवान्तरा प्रकाशं न सम्यक् शुद्धिपदवीनिर्धारणाय पर्याप्ता इति स्वजनुषा महीमण्डलमण्डनायमानमिथिलामण्डलं मण्डयद्विस्तत्रभवद्विर्भामहोपाध्यायैमित्रमिश्रमहोदयैराध्यात्मिकाधिभौतिकहपा ये केचन शुद्धप्रकारास्ते समेऽपि अस्मिन्निबन्धे प्रमाणयुक्तयुपन्यासपूर्वकं निष्ठाङ्किता इति सर्वमपि प्रकृतनिबन्धावलोकनसमनन्तरमेव स्वयमनुभवपथमवतरिष्यति शेषुषीविशेषजुषां सहृदयधौरेयाणाभित्यलमात्मनो मुधा वाचाटताप्रकटनकौशलकलासमाथयणेनेति । अत्र च वाराणसीपुरीविराजमानराजकीयपुस्तकालयगतं लिखितं शुद्धप्रायमेकमादर्शपुस्तकं शरणीकृत्य संशोधनादिकार्यजाते, प्रमादतो जातानामशुद्धीनां ज्ञापके शुद्धिपत्रे, प्रवन्धगतानां विषयाणामनुक्रमणे च यथाशक्तिशेषुषि संपादितेऽपि तपोज्ञानसहायशून्यैश्वर्मदशैर्मादशैः साहजिकानां दोषाणां साकल्येन निरसितुमशक्यतया तत्र तत्र वहूपण्डुतं स्यात्, तत्र च परिचितस्थानप्रयत्ना विहितागमयत्ना अपश्चिमा विपश्चित एव नः शारणमिति— संशोधकः ।

॥ श्रीः ॥

अथ वीरमित्रोदयशुद्धिप्रकाशस्य विषयानुक्रमणिका ।

विषयः

आदौ इलोकद्वयेन नृसिंहस्तवनम् ।	१
तृतीयश्लोकेन कृष्णस्तवनम् ।	"
चतुर्थश्लोकेन शिवस्तुतिः ।	"
पञ्चमश्लोकेन गणेशस्तुतिः ।	"
षष्ठश्लोकेन भगवतीस्तुतिः ।	"
सप्तमाष्टमश्लोकाभ्यां मेदिनीमल्लवाम्नो नरपतेवर्णंनम् :	२
नवमदशामश्लोकाभ्यां तत्पुत्रस्यार्जुनाम्नो नृपस्य वर्णंनम् ।	"
एकादशद्वादशश्लोकाभ्यामर्जुनपुत्रस्य मलखानाख्यस्य नृपस्य पराक्रमवर्णंनम् ।	"
त्रयोदशशतुर्दशश्लोकाभ्यां तत्पुत्रस्य प्रतापरुद्रस्य वर्णंनम् ।	"
ततः श्लोकत्रयेण प्रतापरुद्रतनूजस्य मधुकरसाहस्र्य वर्णंनम् ।	"
अष्टादशश्लोकेन पुष्टे वीरसिंहे राज्यं प्रतिष्ठाप्य मधुकरसाहस्र्य शुद्धेऽकगमनकथनम् ।	३
ततोऽष्टाभिः इलोकैर्वर्णरसिंहस्य वर्णंनम् ।	"
ततो जुहारसिंहन्पतेवर्णंनम् ।	४
ततस्तत्पुत्रस्य विक्रमादित्यस्य वर्णंनम् ।	५
चत्वारिंशत्तमेन इलोकेन श्वीहंसपणिडतस्य वर्णंनम् ।	६
ततस्तत्पुत्रस्य परशुराममित्रस्य जन्मकथनम् ।	६
ततस्तत्पुत्रस्य मित्रमिश्रस्य जन्मकथनम् ।	"
श्रीवीरसिंहाश्राम शुद्धिप्रकाशनिर्मितौ स्वस्य प्रवृत्तिकथनम् ।	"
शुद्धिप्रकाशविषयानुक्रमणिकाकथनम् ।	"
आशौचसंसर्गभावस्य शुद्धिपदोर्धत्वकथनम् ।	"
मतान्तरखण्डनपूर्वकं शुद्धयन्तर्गताशौचपदार्थनिरूपणम् ।	"
शुद्धिभेदकथनम् ।	९
रजस्त्वलाऽशौचनिरूपणम् ।	१०
दशवर्षाद्वितरे वयसि रजस उत्पत्तिकथनम् ।	"

विषयः	पृष्ठसंख्या
द्वादशवर्धवयस्काया बही रजोदर्शनाभावेऽव्यन्तः पुष्पसद्गावाद्गमनाचित्यग्र-	१०
तिपादनम् ।	"
रजोनिमित्तमाशौचम् ।	"
अविज्ञाते रजसि निर्णयः ।	"
रोक्षी रजसि गाहादिननिर्णयः ।	"
रजस्वलाया रजस्वलाया तैलाभ्यङ्गभूमिखननाखननाङ्गनदृन्तधावननखकृन्तनादौ देषकथनम् ।	"
रजस्वलाया वैमित्तिकस्नानप्राप्तौ तत्प्रकारकथनम् ।	१२
एजःस्वलाया स्नानेऽतरकर्तव्यनिष्टप्तम् ।	"
रजस्वलाया उवरात्रिभिस्थे शुद्धिप्रकारकथनम् ।	"
तस्या भर्तुशुश्रूषादौ चतुर्येऽहमि शुद्धिः, देवे विष्ये च रजोभिषृष्टौ पश्चमाशौ शुद्धिः ।	१३
त्रयोदशदिनात्पूर्वे रजोदर्शने शुद्धिविचारः ।	१४
रजोविशेषे शुद्धयपवादः ।	"
चतुर्विधरजोभेदकथनम् ।	"
तत्र रोगजे रजसि स्पर्शादौ देषाभावाभिधानम् ।	"
यावद्रजोनिवृत्तिर्व भवति तावद् दैवादौ पाकादौ च नाधिकार हति प्रतिपादनम् ।	१५
द्रव्यजे रजोविशेषे विशेषाभिधानम् ।	"
गर्भस्त्रावाशौचम् ।	"
गर्भस्त्रावे मासतुल्याभी रात्रिभिः शुद्धिकथनम् ।	१६
अहःशब्दरात्रिशब्दयोरहारात्रपरत्वकथनम् ।	"
स्वावशब्दार्थनिर्वचनम् ।	"
“रात्रिभिर्मासतुल्याभिः” रिति मनुष्यचनस्थ तृतीयादिमासपरत्वाभिधानम् ।	"
प्रथमद्वितीयमासयोः स्वावे वर्णभेदेनाशौचाभिधानम् ।	"
तत्र रुद्रधरादिमतप्रदर्शनम् ।	"
माधवमतप्रदर्शनम् ।	"
मतान्तरखण्डनपूर्वकमाधवमतस्य युक्तत्वाभिधानम् ।	१७
स्वावाशौचे मातुरेव मासतुल्याशौर्वं सपिण्डानां तु सद्यःशौचमिति कथनम् ।	"
सगुणसपिण्डानां सद्यः, निर्गुणानामहारात्रम्, यथेच्छाचारिणां त्रिरात्रमिति	
रुद्रधरमतप्रदर्शनम् ।	"
स्वावाशौचस्य वृत्तजातपरत्वाभिधानम् ।	"
सप्तममासादारस्य जीवति जाते मातुः सम्पूर्णशौचम् ।	"
तत्र प्राच्यानां सपिण्डाशौचव्यवस्था ।	१९

विषयः	पृष्ठसंख्या
माधवमतप्रदर्शनम् ।	"
स्वमतप्रदर्शनम् ।	"
जननाशौचम् ।	"
जनने सपिण्डेषु शावाशौचवद् दशाहाशौचम् ।	११
सप्तममासप्रभृतिमृतजाते दशाहं सूत्याशौचम् ।	"
नालच्छेदात्प्राङ् मृते पित्रादीनां त्रिरात्रं मातुः पूर्णम् ।	"
चातुर्ष्णियानां यथाक्रमं दशाहृष्टादशाहपक्षमासमित्याप्याशौचम् ।	"
अपत्यजनने पितुः स्नानात्पूर्वमल्पृथ्यत्वम् ।	"
जननाशौचे सूतिकावज्जे नास्पृथ्यत्वम् ।	"
सूतिकाया दशरात्रानन्तरमल्पृथ्यत्वविवृतिरूपा शुद्धिः ।	१०
पुत्रवस्था शुद्धयनन्तरं विश्वतिरात्रेण कर्माधिकारः ।	"
स्त्रीजनन्याः शुद्धयनन्तरं मासेन कर्माधिकारः ।	"
जननाशौचे तत्तदिविहिते कर्मणि प्रथमपृष्ठदशमदिनेषु नाशौचम् ।	"
प्रथमपृष्ठदशमदिनेषु पक्षान्बन्व वर्जयित्वा प्रतिग्रहे न दोषः ।	११
पक्षान्बन्वभक्षणे चान्द्रायणम् ।	"
जननाशौचेऽपि पुत्रजन्मनि तत्कालं शुद्धिः ।	"
वालाश्याशौचनिरूपणम् ।	"
नालच्छेदात्पूर्वं तदुत्तरं वा शिशुमरणे तत्त्वमित्तं सद्यःशौचम् ।	"
सद्यःशौचपदस्थ स्नानाच्छुद्धिपरत्वकथनम् ।	"
कृदधरादीर्ना मतखण्डनम् ।	"
नामकरणोत्तरं षष्ठमासपर्यन्तं दाहे सपिण्डानामेकरात्रं खनने सद्यः ।	२२
षष्ठमासदूर्ध्वं चूडाकरणपर्यन्तमेकाहः ।	"
त्रिवर्षोत्तरमुपतयनपर्यन्तं त्रिरात्रम् ।	२३
मातापित्रोहपनयनपर्यन्तं सर्वत्र त्रिरात्रम् ।	२४
बालाश्याशौचं सर्ववर्णसोधारणम् ।	"
मरणाशौचनिरूपणम् ।	"
सोदभातुर्दन्तजननपर्यन्तं भगिनीमरणे सद्यःशौचं, आचूडादेकरात्रं, विवाहपर्यन्तं त्रिरात्रम् ।	"
सोदभ्यतिरिकानो पितृमात्रादिसर्वसपिण्डानां चूडात्पूर्वं मरणे सद्यः तदुपरि वारदानपर्यन्तमेकरात्रम् ।	"
वारदानोत्तरं विवाहात्पूर्वं भर्तृकुले पितृकुले च त्रिरात्रम् ।	२९
अन्न माधवमतप्रदर्शनम् ।	"

विषयः	पृष्ठसंख्या
वाऽदावकाकेऽतरं वाऽदानाभावे वावद्विवाहं पितृपक्ष एव त्रिरात्रम् ।	२९
अत्र दाक्षिणात्यमतप्रदर्शनम् ।	२६
गौडमतप्रदर्शनम् ।	"
उठकन्यायाः पितृपूर्वे प्रसवमरणयोरासौचवयवस्था ।	२७
तत्रैव मतान्तरप्रदर्शनम् ।	१६
परपूर्वायाः शूद्रायाः प्रसवमरणयोस्तद्भैरवजनकत्य यावजीवमशौचम् ।	"
पित्रा यत्मै दत्ता तं स्यक्षस्त्रा स्वातन्त्र्यादन्यमाधितायाः प्रसवमरणयोर्यमा-	"
थिता तस्य त्रिरात्रमाशौचम् ।	"
उत्सविण्डानां नाशौचम् ।	"
उत्सवे पदे पत्नीत्वसंपत्ती वआदू गृहीताया आप्सवं विशुरोत्तम् ।	"
इस्तोत्तरं पूर्वभर्तुंगोत्रम् ।	"
सज्जातीयादृ परपूर्वादृ भार्यादृ प्रसूतादृ मूरादृ च त्रिरात्रम् ।	२९
हीनज्ञातीयादृ अहोत्रात्रम् ।	"
हीनतरज्ञातीयादृ नाशौचम् ।	"
अत्र दाक्षिणात्यानां मतप्रदर्शनम् ।	"
सम्पूर्णशौचनिरूपणम् ।	"
तत्र सपिण्डानां दशादृम् ।	३०
सकुल्यानां त्रिरात्रम् ।	"
गोत्रज्ञानां स्नानमाशौचम् ।	"
सपिण्डसकुल्यगोत्रजपदार्थनिरूपिः ।	"
वतुणां वर्णानां यथाक्रमं दशाद्वादशपक्षमासैरभिगुद्धिकथनम् ।	"
कन्यानां त्रिपौरुषं सापिण्डयम् ।	"
समानोद्धकानां त्रैविष्यकथनपुरापूरं तेषामशौचकथनम् ।	३१
दासादीनां स्वामित्रुद्ययाशौचकथनम् ।	"
असपिण्डाशौचनिरूपणम् ।	"
तत्र आवायमरणे त्रिरात्रम् ।	"
तस्मुत्रे पत्न्यां चाहोत्रात्रम् ।	"
महागुरुषु द्वादशरात्रम् ।	३२
ओत्रिये स्वगृहमृते त्रिरात्रम् ।	"
अओत्रिय एकरात्रम् ।	३३
मातुले मातृसहादरे पक्षिणी ।	"
गुणवति तस्मिन्नेकस्थानमृते त्रिरात्रम् ।	"

विषयः	पृष्ठसंख्या
मातुर्वैमात्रेयत्रात्तरि एकरात्रम् ।	३३
गुरुकुलस्थस्य शिष्यस्य मरण आचार्यस्य त्रिरात्रम् ।	”
अन्यत्र सृते एकाहम् ।	”
यजमानसन्निधौ कृतिवड्मरणे यजमानस्य त्रिरात्रम् ।	”
अन्यत्र सूतौ पक्षिणी ।	”
कुलकमागतानां याजकानां मरणे त्रिरात्रम् ।	”
अन्येवा पक्षिणी ।	”
आत्मबान्धवेषु पितृबान्धवेषु च पक्षिणी ।	”
मातृबन्धुषु एकरात्रम् ।	३४
श्वशूश्वरयोः पक्षिणी ।	”
मतामदा: पक्षिणी ।	”
दौहित्रस्य पक्षिणी ।	”
मातामहस्य त्रिरात्रम् ।	”
इयालकस्थैकरात्रम् ।	”
श्वशूस्वरादौ त्रिरात्रपक्षिण्यहोरात्राणां इयस्था ।	”
स्वयं दाहादिना संस्कृते दौहित्रे भागिनेये च त्रिरात्रम् ।	३९
उपनयनादिना संस्कृते त्रिरात्रमिति दाक्षिणात्यमत्स्वाण्डलम् ।	”
मित्रस्थानसृते दौहित्रे भागिनीपत्नौ जामातरि च सवधाचम् ।	”
मातृवृत्तपतिपृत्वसृपत्त्योमर्त्तौ नाशीचम् ।	”
मातामहमरणे त्रिरात्रं मातामहीमरणे पक्षिणीति रुद्धरमप्रदर्शनम् ।	३६
अपरिपालकराजमरणे सद्यःशौचम् ।	”
परिपालके राजनि सृते अहोरात्रम् ।	”
यस्य गुहे राजा त्रियते तस्य त्रिरात्रम् ।	”
सतीर्थ्येमूतेहोरात्रम् ।	”
औरसेतरपुत्राणां मरणे त्रिरात्रम् ।	”
सगुणनिर्गुणमेदेनाशौचव्यवस्था ।	३७
तस्या युगान्तरविषयस्वप्रतिपादनम् ।	३९
वर्णसन्धिपाताशौचमिरूपणम् ।	४४,
ब्राह्मणस्य यथाक्रमं ब्राह्मणादिचातुर्वर्णकन्यापरिणये ग्राहण्याः प्रसवमैलयैर्दशाहम् ।	”
क्षमित्रायाः प्रसवमरणयोः वलुहम् ।	४६
वैद्यायाः प्रसवमरणयोरुद्यहम् ।	”
शूद्रायाः प्रसवमरणयोरेकाहम् ।	”

विषयः	पृष्ठसंख्या
क्षत्रियस्य वैद्यायाः प्रसवमरणयोऽतिरात्रम् ।	४६
क्षत्रियस्य शूद्रायाः प्रसवमरणयोरेकरात्रम् ।	"
वैद्यस्य शूद्रायाः प्रसवमरणयोः चरात्रम् ।	"
क्षत्रियस्य परिणये व्राह्मण्या दरारात्रम् ।	"
अनन्तरत्वेण सप्तरात्रम् ।	"
एकान्तरे पञ्चरात्रम् ।	"
अन्तरे त्रिरात्रम् ।	"
इदं च देशभेदव्यवस्थितम् ।	"
विभिन्नजातीनामेकपरिणीतानां सप्तनीनां प्रसवमरणयोर्मिथस्तासां तत्पत्यु- आशौचव्यवस्था ।	४६
तासामेव पुत्राणामविभक्तानां विभक्तानां च मातृपितृमरणे तेषां मरणे मा- तृणां पितुश्चाशौचव्यवस्था ।	४७
त्वामिसरणे दासादीनामशौचव्यवस्था ।	४८
विदेशस्थमरण आशौचनिरूपणम् ।	
मरणनिमित्ताशौचमध्ये मरणश्रवणे शेषक्षिणैः शुद्धिः ।	४९
आशौचकालातिक्रमेण श्रवणे वत्सरमध्ये त्रिरात्रम् ।	"
वत्सरातिक्रमेण श्रवणे उदकदानसहितस्तानमात्रेण ।	"
आतिक्रान्ताशौचं गृहिण एव न तद्द्रव्यस्य ।	"
मातापित्रोः पत्न्यश्च वर्षमध्ये त्रिरात्रम्, तदूच्वेषेकाहः ।	"
श्रवणादिनादारभ्याविशेषेण दशाहमित्यन्ये ।	५०
दाक्षिणात्यानां मते दशाहेतरं मासद्वयमध्ये सपिण्डाशौचं त्रिरात्रम् ।	"
चतुर्थादिमासत्रिके पक्षिणो ।	"
सप्तमादित्रिक पृकाहः ।	५१
नवमादृव्यसुदकदानसहितं स्नानममात्रम् ।	"
इदं त्रिरात्रायाशौचं विदेशान्यदेशमरणे, देशाभ्यरमणे तु स्नानमात्रम् ।	"
देशान्तरलक्षणं, तत्प्रसङ्गेन योजनलक्षणम् ।	"
मातापित्रोः सप्तनमातुश्च देशान्तरमरणेऽपि कालाविशेषेण यथाक्रमं सम्पूर्णा- शौचं त्रिरात्रं चेति दाक्षिणात्याः ।	५२
दशाहेतरं पुग्जनमश्रवणे पितृः स्नानममात्राच्छुद्धिः ।	"
दशाहेतरं ज्ञातिमरणश्रवणे स्नानादङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तिराशौचं तु त्रिरात्रम् ।	"
पुत्रातिरिक्तसपिण्डजननाशौचेऽतिक्रान्ते स्नानमपि नास्ति ।	"
मायुविशेषाशौचनिरूपणम् ।	"

विषयः	पृष्ठसंख्या
हिम्बाहवहतस्य सद्यःशौचम् ।	१३
अशनिहतस्य सद्यःशौचम् ।	"
गोब्राह्णार्थं हतस्य " ।	"
जलाशयहतस्य " ।	"
शापदैव्याद्वादिभिर्हतस्य " ।	"
द्रेष्टभिः सर्पादिभिर्हतस्य " ।	"
युद्धेऽभिसुखं हतस्य " ।	"
अस्त्रिना मृतस्य " ।	"
निर्जलदेशमृतस्य " ।	"
प्रपातेन मृतस्य " ।	"
महापथगमनेन मृतस्य " ।	"
अनशनेन भृतस्य " ।	"
दीक्षितस्येष्टस्वनिधकमनुष्टाने ।	"
राजाज्ञयामात्यस्य, पुरोद्दितस्य च स्वकीयसूतकमृतकादौ" ।	१४
शास्त्रहतस्य सद्यःशौचम् ।	"
रञ्जूद्वृन्धनादिना मृतस्य ।	"
विषभक्षणेन मृतस्य ।	"
गोब्राह्णार्थं दण्डेन युध्यमानानां मरणे एकरात्रम् ।	"
संग्रामे दण्डेन युध्यमानानां सांसुख्ये मरणे ।	"
चौरादिगृहीतानां बन्दिहत्यायामेव मरणे ।	"
संग्रामे क्षतेन कालान्तरमरण एकरात्रमिति दाक्षिणात्याः ।	"
क्षतेन सप्ताहादूर्ध्वं मृते त्रिरात्रं तदूर्ध्वं जात्युकाशौचमिति गौडःः ।	"
शास्त्रहतस्य ऋयहाभ्यन्तरं मृते त्रिरात्रं तदूर्ध्वं सम्पूर्णाशौचम् ।	"
शास्त्रघातपदस्य पारिमापिकत्वमपीत्युपवर्णनम् ।	"
दिम्बाहवे शास्त्रेभिसुखहतस्य त्रिरात्रम् ।	"
तत्रैव लगुडादिना शश्वर्वा पराद्मुखहतस्य त्रिरात्रम् ।	१५
बुद्धिपूर्वे वज्रहतस्य सद्यःशौचम् ।	"
प्रमादतो वज्रहतस्य त्रिरात्रम् ।	"
राजा वधाहांश्यपराधहतस्य सद्यःशौचम् ।	"
अस्तपापराधहतस्य त्रिरात्रम् ।	"
गोब्राह्णार्थंभिसुखहतस्य सद्यःशौचम् ।	"
पराद्मुखहतस्य त्रिरात्रम् ।	"

विषयः	पृष्ठसंख्या
दुर्भिक्षहतस्य सथःशौचम् ।	११
जौपसग्निकात्थन्तमरकहतस्य च सथःशौचम् ।	१२
शापहतस्य ।	१३
बप्तर्गनिरूपणम् ।	१४
बुद्धिपूर्वं ब्राह्मणहतस्य सथःशौचम् ।	१५
प्रमादाद् ब्राह्मणहतस्याशौचम् ।	१६
पतितमरणे विदेशस्थशिशौ चाशौचाभावः ।	१७
दुर्मरणे आशौचाभावप्रतिपादनम् ।	१८
दुर्मरणनिमित्तानि ।	१९
दुर्मरणे प्रायश्चित्तानुष्ठितेः पूर्वमौर्ध्वदेहिककर्मनिषेधः ।	२०
दुमृतानामौर्ध्वदेहिककर्मकरणे तस्मृच्छ्रद्धयं प्रायश्चित्तम् ।	२१
वृथाजातानां [अनाश्रमिणां] न दाहादिकम् ।	२२
प्रतिलोमशक्तुराणां न दाहादिकम् ।	२३
स्नेहादिना दाहकरणे प्रायश्चित्तपूर्वकमाशौचम् ।	२४
आरब्धप्रायश्चित्तेऽन्तरामृते विनैव प्रायश्चित्तमाशौचादिकं कार्यम् ।	२५
शास्त्रविहितबुद्धिपूर्वमरणे त्रिरात्रम् ।	२६
विहितात्मघातप्रायश्चित्तरूप आत्मघाते त्रिरात्रम् ।	२०
काम्ये प्रवागादिमरणादौ च त्रिरात्रम् ।	२१
अत्र मैथिलानां दाक्षिणात्थानां च मते प्रदद्यं गौडमतकथनम् ।	२१
दुर्मरणमृतानां संवत्सरादूर्ध्वं नारायणिर्पूर्वकमौर्ध्वदेहिकम् ।	२२
अनुगमनाशौचनिरूपणम् ।	२३
ब्राह्मणजातीयप्रेतानुगमने सचलद्वन्नानपूर्वकाभन्नसौधृतप्राशामाम्यां शुद्धिः ।	२४
द्विजातीनां बुद्धिपूर्वकमेकान्तरिक्षवानुगमन एकरात्रम्, द्वयन्तरिते श्रूयहम्,	
श्रूयन्तरिते श्रूयहम्, भर्तं प्राणायामा इत्युक्तिः ।	२५
शूद्रस्य द्विजशवानुगमने सञ्ज्ञेताः ।	२६
जिह्वारायशौचनिरूपणम् ।	२७
असपिण्डस्य ब्राह्मणस्यासपिण्डेन ब्राह्मणेन दूनते घटने, तदृग्घटवासे च	
त्रिरात्रम् ।	२४
अकृतेऽपि दूनवटने अशौचयन्तमक्षणे तद्वात्युक्तमाशौचम् ।	२५
अशौचविशृद्धवासे निहर्तारादिकरणे एकरात्रम् ।	२६
मानुराप्तवान्धवानां मातुलादीनां निर्हरणादौ त्रिरात्रम् । (७०)	२७
शाशौचिभिः सह शयनाशनादिकं कुर्वते दशाहमाशौचम् ।	२८

विषयः	पृष्ठसंख्या
अनाथादाशणनिहंरणादौ पदे पदेऽप्यमेघफलं सद्यशौचम् ।	६६
मूस्यप्रहणेन दाहकस्य तत्तजास्त्युक्तमशौचम् ।	"
आपदि मत्यग्रहणेन दोहे पद्मरात्रम् ।	"
अत्यन्तापदि मूल्यग्रहणेन दोहे त्रिरात्रम् ।	"
वेतनग्रहणेनासवर्णनिर्दरणे द्विगुणाशौचम् ।	"
आचार्य-उपाड्याय-गुरुशब्दार्थनिरुक्तिः ।	६७
व्रह्माचारिण आचार्याधतिरिक्तस्य दाहादौ प्रायश्चित्तम् ।	६८
शौच्छंदेहिकादिकर्तुः सर्वस्यापि दशाहमाशौचम् ।	६९
अज्ञानात् शब्दस्पृष्टिस्पशें स्नानाश्चुदिः ।	७०
तत्तजातीनामस्त्यसञ्जयनात् पूर्वं तदूर्ध्वं वा रोदनादावाशौचवयवस्था ।	७१
दशाहास्यन्तरे सजातीये समाने लघौ वाशौवान्तरपाते पूर्वाशौचेन शुद्धिः ।	७३
लाघवगौरवविवेचनम् ।	"
लघ्वाशौचमध्ये गुर्वाशौचान्तरपाते उत्तरेणैव शुद्धिः ।	"
अत्र गोडानां मतभेदप्रशंसनम् ।	७५
सम्पूर्णयोः सजातीयोराशौचयोः सङ्करे रात्रिशेषे दिनदृशं प्रभाते दिनत्रयं पूर्वाशौचाचिकमाशौचम् ।	"
सपिण्डाशौचमध्ये महागुरुणां मरणे उत्तरेणैव शुद्धिः ।	"
सुतिकाया अतिनदस्य मृतकस्तारां च न पूर्वेण शुद्धिः ।	७६
मात्राशौचमध्ये पितृमणे पित्राशौचेन शुद्धिः ।	"
पित्राशौचमध्ये माद्मरणे पक्षिणीमभिव्याप्याचिकमाशौचम् ।	"
पञ्चमदिवसात्पूर्वमाशौचान्तरपाते पूर्वेण शुद्धिरन्यत्र तृत्तरेणेत्यवांचां मत-भेदप्रदर्शनपूर्वकं विवेचनम् ।	"
तत्र दैत्यिलानां मतप्रदर्शनम् ।	७७
गौडानां मतनिर्दर्शनम् ।	७८
आशौचनिष्ठसाकुर्यनिरूपणम् ।	"
कवचित्पूर्वापराशौचान्तिमदिनकृत्यमेकदैवेति प्रतिपादनम् ।	७९
आशौचे विधिनिषेधनिरूपणम् ।	८३
आशौचे नित्यकर्मणां त्यागः ।	"
आशौचेऽग्निहोत्रादीनाममिसाद्यकर्मणां स्वकर्तृकस्त्वमुत्तान्यकर्तृकस्वमिति विस्तरेण निरूपणम् ।	८४
वैश्वदेवस्थाग्निसाधयत्क्षेऽपि तत्र वचनान्वित्तिरिति कथनम् ।	"
आशौचे सन्ध्याविचारः ।	८६

विषयः	पृष्ठसंख्या
दशाहपर्यन्तमशौचिस्वामिकं तत्साधितं चानन्मन्यकुलजैर्न ग्राहमिति कथनम् ।	८६
दातुभेदाक्त्रोमेऽये दातुरक्षातृत्वे ज्ञानवते । भेदाक्तुरेव देषः ।	८७
उभास्यामव्यपरिक्षाते न देषः ।	८८
अग्नुचिस्वामिकेतु द्रव्या दिषु अग्नुचिस्वामिकत्वेनैवाग्नुचित्वमिति प्रतिपादनम् ।	८९
स्वर्यं गृह्णामाणेष्वग्नुचिस्वामिकेष्वपि लवणादिषु न देष इत्यभिधानम् ।	९०
अशौचिस्वामिकमपि पण्यं मूलयेन गृहीतं न देषावहम् ।	९१
पितरि सूते वत्सरपर्यन्तं प्राप्तपितृभावाया मातुः श्राद्धं नैव कार्यम् ।	९२
मातरि सूतायां पितृश्राद्धवर्जं श्राद्धान्तरं न कार्यम् ।	९३
अशौचकालास्पृश्यत्वनिरूपणम् ।	९४
अपत्यजनने त्रैवर्गिकमातुर्दशाहस्रस्पृश्यत्वम् ।	९५
गृह्णायाख्योदशाहस्रस्पृश्यत्वम् ।	९६
सच्छूदाया दशाहमेवास्पृश्यत्वमिति मैथिलमतम् ।	९७
जननाशौचे पितुः सपत्नमातुश्च स्नानात्पूर्वमस्पृश्यत्वम् ।	९८
अत्र गौडदाक्षिणात्यमतप्रदर्शनम् ।	९९
पितुः प्रथमदिने सूतिकास्पदेण दशरात्रमस्पृश्यत्वं द्वितीयादिविने शेषदिनानि याव- दस्पृश्यत्वम् ।	१००
सपिण्डानां सूतिकास्पदेण स्नानादस्पृश्यत्वनिरूपितिः ।	१०१
मरणाशौचे कियन्ति दिनान्यज्ञास्पृश्यत्वमित्यन्त्र निर्णयः ।	१०२
सद्यःशौचनिरूपणम् ।	१०३
सद्यःशौचमित्यन्त्र सद्यःपदार्थनिरुक्तिः ।	१०४
ऋतिवद्वीक्षितादीनां तत्तत्कर्मणि सद्यःशौचम् ।	१०५
ब्रतयज्ञविवाहादौ प्रारन्धे सूतकाभावः ।	१०६
प्रारम्भशाढदार्थनिर्देचनम् ।	१०७
कादधिलिप्यैद्यादीनां तत्तत्कर्मणि नाशौचम् ।	१०८
विवाहयज्ञयोरन्तराऽशौचपाते परद्वारा दापने दातुभेदाक्त्रोने देषः ।	१०९
दैवभये राष्ट्रोपष्ठवादौ पूर्वशङ्कुस्थिपते चान्ते नाशौचम् ।	११०
दासदास्यादीनामनन्यसाधये तत्तत्कर्त्तर्णि स्नानात्पैवास्पृश्यत्वनिरूपितिः ।	१११
दासान्तेवासिप्रभृतीनां स्वामितुलयमाशौचम् ।	११२
दासानां पञ्चदशभेदक्षयनम् ।	११३
दासदास्यादीनामाशौचविषये दाक्षिणात्यानां वाचस्पतिमिश्राणाम् मतम् ।	११४
भूमिशुद्धिनिरूपणम् ।	११५
उदकशुद्धिनिरूपणम् ।	११६

विषयः

स्वभावशुद्धिनिरूपणम् ।	
तैजसादिद्रव्यशुद्धिनिरूपणम् ।	
अत्यन्तेष्टप्रहतानां शुद्धिनिरूपणम् ।	
पक्षान्नशुद्धिनिरूपणम् ।	
देहादिशुद्धिनिरूपणम् ।	
प्रक्षालनादिशुद्धिनिरूपणम् ।	
आचमनानुकलरनिरूपणम् ।	
आचमनापपवादः ।	
स्नानशुद्धिनिरूपणम् ।	
सुसूँकृत्यनिरूपणम् ।	
मृतकृत्यनिरूपणम् ।	
सूतिकामरणे कृत्यनिरूपणम् ।	
सहगमनानुगमनप्रकारनिरूपणम् ।	
प्रोपितमृतकृत्यनिरूपणम् ।	
मरणविशेषे नारायणबलयादिनिरूपणम् ।	
पञ्चकमरणे दाहप्रकारनिरूपणम् ।	
ज्ञिपुष्करसृते "	
त्रिपादक्षसृते "	
कुषिमृतौ "	
वैधदाहापवादः ।	
छद्कदाननिणः ।	
उदकदानानविकारनिणयः ।	
पिण्डदानादिकृत्यनिरूपणम् ।	
नवधार्दनिरूपणम् ।	
आशौचान्त्यदिनकृत्यनिरूपणम् ।	
एकादशादिकृत्यनिरूपणम् ।	
मृतघात्यादानविधिनिरूपणम् ।	
दृष्टेत्सर्गनिरूपणम् ।	
दोहशाश्रादनिरूपणम् ।	
सपिण्डोकरणनिरूपणम् ।	
तत्र केषाद्विन्मते संयोजनस्य प्राधान्यं आदस्याङ्गत्वक्यनम् ।	
आदस्यैव प्राधान्यं संयोजनन्तु तदङ्गमिति मैत्रान्तरप्रदर्शनम्	

पृष्ठसंख्या

१०६
११३
१२९
१२६
१३३
१३९
१४०
१४१
१४४
१९१
१९९
१७७
१७९
१८४
१९०
१९३
१९९
१९६
१९७
१९८
१९९
२०३
२०९
२१४
२१६
२१७
२२३
२२६
२३०
२३८
२३३
२३४

विषयः	पृष्ठसंख्या
अन्येषां मत उभयोरपि प्रीधान्यत्वपतिपादनम् ।	२३५
श्राद्धसंयोजनयोरकुङ्गभावनिराकरणम् ।	२३६
अपकृष्टान्यपि षेषादशब्दान्वित्वा श्वस्त्राले पुनः कर्णीयानीति कथनम् ।	,,
सपिण्डीकरणं पित्रादिषु त्रिषु जीवत्पु नैव कार्यम् ।	२३७
अन्यतमे सृते जीवन्तमतिक्रम्य कार्यम् ।	,,
प्रेतत्व्य पुत्रादेः सपिण्डनमसपिण्डीकृतैरपि पित्रादिभिः कार्यम् ।	,,
मातुः सपिण्डीकरणं पितामहीवगेण सह कार्यम् ।	२३८
सहगमने पितृः सपिण्डीकरणेनैव मातृसपिण्डयसिद्धिः ।	,,
अपुत्रायाः पतिकर्तृकं सपिण्डनं शश्वत्रादिष्वगेण ।	,,
पतिपुञ्जयोर्द्वयोरत्यभावे श्लियाः सपिण्डनं नास्तीति प्रतिपादनम् ।	,,
अन्वारोहणे भर्त्रा सह सापिण्डयम् ।	,,
समृद्ध्यर्थसारोक्तविशेषामिधानम् ।	,,
पुत्रिकामातुः केन ह सपिण्डयमिति विचारः ।	२३९
सपिण्डीकरणविधिनिरूपणम् ।	२४०
मातुः पिण्डोदकदानादौ गोत्रनिर्णयः ।	२४३
आष्ट्रादिनिन्दितविवाहोदायाः सपिण्डीकरणानन्तरमेव भर्तुगोत्रमिति निरूपणम् ।	,,
गन्यसमाप्तिः ।	२४४

इति वीरमित्रोदयशुद्धिप्रकाशस्य विषयानुक्रमणिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ

वीरगित्रोदयशुद्धिप्रकाशः ।

कोपादोपनटत्सदोऽन्नटमटद् भ्रभीषणभूकुटि-
भ्राम्यद्वैरवद्वृष्टि निर्भरनमहर्वीकरोर्वीधरम् ।
गीर्वाणारिवपुर्विंपाटविकटाभोगत्रुटद्वाटक
ब्रह्माण्डोरुकटाहकोटि नृहरेरव्यादपूर्वे वपुः ॥ १ ॥
सदाग्रव्यग्रेन्दुम्भवद्मृतविन्दुप्रतिबलन्-
महादैत्यारम्भस्फुरितगुव्यसंरम्भरम्भसः ।
लिहशाशाचकं हुतवहशिखावद्रसनया
नृसिंहो रंहोभिर्दमयतु मदंहो मदकलम् ॥ २ ॥
संसारध्वंसिकंसप्रमुखसुररिपुपांशुवंशाचतंस-
भ्रशी वंशीधरो वः प्रचुरयतु चिरं शं स राधारिरंसी ।
यच्चूडा रुद्रगूढस्मितमधुरमुखाम्भोजशोभां दिदक्षु-
र्गुञ्जाभिः सानुरागालिकनिकटनद्वन्द्वकव्यक्तचक्षुः ॥ ३ ॥
लीलाग्रान्तिविसर्पदम्भरतया व्यग्रार्द्धकान्तं पद-
न्यासन्यञ्चदुकञ्चददिवसुधाभोगनिन्द्रकुर्माधिपम् ।
फूर्कारस्फुरदुर्घटतकणिकुलं रिङ्गजटाताढन-
धमातव्योमगभीरदुन्दुभि नटव्यात्स वो धूर्जिटिः ॥ ४ ॥
कुम्भोद्यमान्तमधुवतावलिवलम्भुक्तारकोलाहलैः
शुण्डास्फालनविहलैः स्तुत इव व्यालैर्वियत्प्राविमिः ।
मञ्जत्कुम्भमहावगाहनकृतारम्भो महाम्भोनिचौ
हेरम्बः क्रियतां कृताम्बरकरालम्बस्थिरं वः शिवम् ॥ ५ ॥
समन्तात्पद्यन्ती समसमयमेव त्रिभुवनं
त्रिभिन्नेत्रैर्द्वाभिरपि पान्ती दश दिशः ।
दधाना पारीन्द्रोपरि चरणमेकं परपदा-
हतारिवो हन्यान्महिषमथनो मोहमहिषम् ॥ ६ ॥

धीरमित्रोदयशुद्धिप्रकाशे-

वामान् भिन्दज्ञवामान् भुवमनुसुखयन् पूरयज्ञार्थिकामान्
 श्रीमान् भीमानुकारी बहलबलभर्मेदिनीमल्लनामा ।
 आसीदाशीविषेन्द्रचुतिधवलयशा भूपचक्रावतंसः
 श्रीकाशीराजवंशे विधुरिव जलधौ सर्वभूसार्वभौमः ॥ ७ ॥
 संग्रामप्रामकामो निरुपममहिमा सखविश्रामधाम
 क्रामन्नेवारिचकं मिहिर इव तमो विकमोरुकमेण ।
 सारैर्मरोहदरैरपर इव गिरिमेदिनीमल्लनेन
 प्रख्यातः क्षोणिचके समजनि नृपतिर्मेदिनीमल्लनामा ॥८॥
 निर्यन्त्रिस्तर्जयन्त्रिविधुमिव जगतीमर्जुनाभैर्षशोभिः
 सम्पूर्यावार्यवीर्यो विशिखवितरणैरजुनो दुर्जनानाम् ।
 साम्राज्योपाजनश्रीरगणितगुणभूरज्ञनप्रांशुवाहु-
 नाम्नाऽभूदर्जुनोऽस्मान्नरपतिरतुलो मेदिनीमल्लभूपात् ॥९॥
 बुद्धिः शुद्धिमती क्षमा निरुपमा विद्यानवद्या मनो
 गामभीर्यैकनिकेतनं खितरणं दीनार्तिनिर्दर्शणम् ।
 आसीदर्जुनभूपतेर्विदधतो विद्रावणं विद्विषां
 भूमीनामवनं च कारणगुणात्कार्यं यशोऽप्यर्जुनम् ॥ १० ॥
 तस्मादाविरभूत्यभूतमहिमा भूमीपतेरर्जुनात्
 सौजन्यैकनिधिर्गुणैरनवधिर्लावण्यवारांनिधिः ।
 भिन्दन् दुर्जनमर्जयन् बहु यशः प्रौढप्रतापोदयै
 दुर्जेयो मलखाननामनिखिलक्ष्मामण्डलाखण्डलः ॥ ११ ॥
 वस्मिन् शासति नीतिभिः क्षितिमिमां निवैरमासीज्जगत्
 पारीष्ट्रेण समं करीन्द्रभसारम्भोऽपि सम्भावितः ।
 इयेनः कीडति कौतुकी स्म विहगैश्चिकीड नकैर्ज्ञपः
 किं वान्यद्रहनेऽभवतसह सृगैः शार्दूलविकीडितम् ॥ १२ ॥
 हिमविशदयशोभिशोभिताशो
 महिमतिरोहितवारिधिप्रभावः ।
 समजनि मलखानतः प्रतापै
 खिजगति रुद्र इव प्रतापरुद्रः ॥ १३ ॥
 शुचि घनमर्थिनि सहसा यशसा सममानने गुणो जगतः ।
 पुत्रे भूरभिदध्रे चेतो रुद्रे प्रतापरुद्रेण ॥ १४ ॥
 जातः प्रतापरुद्रात्ससमुद्रां पालयन्नवनीम् ।
 कृतरिपुकाननदाहो मधुकरसाहो महीपतिः शुशुभे ॥ १५ ॥

बंशावर्णनम् ।

पृथुः पुण्याभोगैर्विहितहितयोगैरनुदयत्-
 खलायोगैर्योगैः कृतसुकृतियोगैरपि गुरुः ।
 भुजस्तम्भालभ्वालसशायितविश्वम्भरतया
 वभौ ग्रौदोत्साहः स मधुकरसाहः क्षितिपतिः ॥ १६ ॥
 प्रजागणकजापहो द्युतिमहोदयाविष्कृतः
 सुधांशुरिव मांसलो रसमरैः सभारञ्जनः ।
 प्रदीपकुमुदावलिर्दिनपतिश्च न शत्रपो
 नृपो जयति सत्कृपो मधुकरः कृतारित्रपः ॥ १७ ॥
 विन्यस्य वीरसिंहे भूपतिसिंहे महीभारम् ।
 शानानलमलदाहो मधुकरसाहो दिवं भेजे ॥ १८ ॥
 अन्तर्गम्भीरतान्धूकृतसलिलनिधिर्लालिताशेषवन्धु
 बुन्देलानन्दसिन्धुः सुललितललनालोचनेन्द्रीवरेन्दुः ।
 भूमझीलेशभझीकृतरिपुनिवहो नृत्यसझीतरझी
 सन्मातझी तुरझी धरणिपतिरभूद्वीरसिंहो नृसिंहः ॥ १९ ॥
 अमुख्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभनिवहै
 रिहैकोडपि द्वेषी न खलु रणरोषी समजनि ।
 परं तस्थौ दुःस्थो गहनकुहरस्थोऽपि भयतः
 क्षिपन्ननुच्छिदिक्षु भ्रमितचकित चक्षुरभितः ॥ २० ॥
 दानं कल्पमहीरहोपरि यशः क्षीरोदनीरोपरि
 प्रज्ञा शक्तपुरोहितोपरि महासारोडपि मेढपरि ।
 दावाम्भेदपरि प्रतापगरिमा कामोपरि श्रीरभूत्
 सिंहातिकमविरासिहनृपतेः किं किं न कस्योपरि ॥ २१ ॥
 दैनैरर्थिनमर्थनाविरहिणं प्रत्यर्थिनं च क्षणात्
 कुर्वाणे सति वीरसिंहनिक्षिलश्मामण्डलाखण्डले ।
 कामं चेतसि कामधेनुरतनोत्कल्पद्वुमः कलिपतं
 मोर्धीभूतजनिः समाश्रितज्ञनिश्चिन्तां च चिन्तामणिः ॥ २२ ॥
 ग्रामं ग्रामसंभ्रमं त्रिजगतीचकाणि चक्रे चिरा
 च्चारं शीलितविष्णुपादपदवी ब्रह्माण्डभाण्डोपरि ।
 ब्रह्माण्डं निजमण्डमण्डलमिवाच्छाद्यैव सैवाधुना
 विश्वेषामपि यस्य भास्वरयशोहंसी चतंसीयति ॥ २३ ॥
 जलकणिकामिव जलर्धि कणमिव कनकाचलं मनुते ।
 भूपसिंहवीरसिंहो वितरणरंहो यदा तनुते ॥ २४ ॥

वदा भवति कुण्डलीकृतमहाधनुर्मण्डल
 स्तदा नयनताण्डवचुटितखण्डवः पाण्डवः ।
 मनो वितरणोसुकं वहति वीरसिंहो यदा
 तदा पुनरुदारवीरयमवर्णि कणो जनैः ॥ २५ ॥
 शौर्यैदार्थगभीरताधृतिदयादानादिनानागुणा
 तुर्बींदुर्वहभारवत्यहिपतिस्पर्जालदोःशालिनि ।
 संयोज्यैव जुहारसिंहधरणीघोरेयचूडामणौ
 मज्जन् ब्रह्मणि वीरसिंहसुकृती तस्थौ द्वयं निर्गुणः ॥ २६ ॥
 नद्यः स्वापुजला द्रुमाश्च सुफला भूखरा भुसुरा
 वेदध्यानविधूयमानदुरिता लोका विशेषो वभुः ।
 राजनीतिनिर्णयितरीति पितरीवोर्धमिमां शासति
 श्रीमद्वीरजुहारसिंहनृपतौ भ्रूमङ्गभग्नद्विषि ॥ २७ ॥
 संग्रामोत्कटताण्डवोद्भूतरारव्धहेलाहृते
 श्रण्डाडम्बरपूरिताम्बरतटक्षीराचिधगोत्राऽवैः ।
 भूभृत्सिंहजुहारसिंहधरणीजानैः प्रयाणे रणे
 शौर्यैदार्थगनोऽपि को तु धरणीचक्रे न चक्रे भयम् ॥ २८ ॥
 तावद्वीरगभीरहुद्धक्तिरवस्तावद्वजाडम्बर
 स्तावनुद्धतुरङ्गरिङ्गणचमत्कारश्चमूनामपि ।
 तावत्तोयमहामहीभूदटवीदुर्गग्रहो विद्विषां
 यावन्नैव जुहारसिंहनृपतिर्युद्धाय वद्धोत्सवः ॥ २९ ॥
 अयं यदि महामना वितरणाय धत्ते धियं
 भियं कनकभूधरोऽश्रुतिं हियं च कणोऽटति ।
 दधीचिरपचीयते बलिरलीकरूपायते
 तदातिमलिनायते स किल कदपभूमिरुहः ॥ ३० ॥
 प्रासादागतङ्गागनागमणिभूदानादिनानातपः
 प्रागदभ्येन मद्देन्द्रचन्द्रवरुणब्रह्मेशविष्णुस्थली ।
 श्राचण्डयेन जिता मिता वसुमती कोदण्डवोदण्डयो
 र्जागर्तीति जुहारसिंहनृपतिः कुत्र प्रतीपो न वा ॥ ३१ ॥
 ब्रह्माभूतुराननः स्मरहरः पञ्चाननः षण्मुखः
 स्कन्दो भूपजुहारसिंहयशसो गानोत्सवेऽत्युरसुकः ।
 तस्यामोगमुदीक्ष्य भूधरनभोनद्यस्त्रिलोकी दिशः
 सप्तद्वीपमयी मही च विधिना विशेन निर्वाहिताः ॥ ३२ ॥

तुङ्गत्वादनवाप्य दैवततरोः पुष्पाणि सर्वाः समं
 श्रीमद्वीरज्ञहारसिंहनृपतेहीनं समानं जगुः ।
 वीडादुर्वहभारनिर्भरनमद्वीषे तु देवद्वृमे
 इलाघन्ते सुलभायमानकुसुमास्तं भूरि देवखियः ॥ ३३ ॥
 भीमो यः सहदेव एव पृतनादुर्खर्षपाश्वां लस-
 च्छ्रीभूमी नकुलः सदाज्ञनमहाखयातिः क्षमामण्डले ।
 कर्णधीकृतघर्षभीष्मघटनाशौटीर्थदुर्योधनो
 रोषादेव युधिष्ठिरो यदि भवेत्कः स्यादमुष्याग्रतः ॥ ३४ ॥
 सत्कीर्तिप्रामदामाभरणभूतजगद्विक्मादित्यनामा
 धास्त्रा भूस्त्रा महिस्त्रा विघटितरिष्युणा विक्रमोपकमेण ।
 सुप्रांशुः पीवरांसः पृथुभुजपरिघस्तस्य वंशावतंसो
 विश्वोदञ्चत्प्रशंसो गुणिगणहृदयानन्दनो नन्दनोऽभूत् ॥ ३५ ॥
 आशापूर्ति च कुर्वन् करवितरणतः पवित्रीप्राणवन्धुः
 प्रोद्याद्वयाम्बरश्रीः स्फुटमहिमरुचिः सर्वदाऽवस्तदोषः ।
 जस्मारातेरिहोऽचैरचलसमुदयात्सुप्रभातप्रकाशी
 पुत्रो राशः पवित्रो रचयति सुदिनं विक्रमादित्य एव ॥ ३६ ॥
 सार्थकुर्वन्निरर्थकृतसुरविटपी चार्थिसार्थं निजार्थं
 वर्यर्थेभूतारिष्यवीपतिरमरगुरुस्पर्शिवर्द्धिष्णुबुद्धिः ।
 मानैर्यानादिदानैवद्वुविधगुणिभिर्गोणते यः सभायां
 प्रातर्जातिः स भूपः सुकविकुलमुदे विक्रमादित्य एव ॥ ३७ ॥
 दानं दीनमनोरथावधि रणारम्भोऽरिनाशावधि
 कोधो वागवधि प्रतापयशसोः पन्था दिग्न्तावधि ।
 दाक्षिण्यं क्षितिरक्षणावधि हरौ भक्तिक्षणी जीवावधि
 व्यालुसावधि वीरविक्रमरथेः अथः परं वर्षते ॥ ३८ ॥
 हेमाद्रेः श्रियमन्यथैव कुरुते चक्रे च गौरीं ततुं
 कैलासोपरि शोभते पटयति स्पष्टं च दिव्याऽडलम् ।
 भोगीन्द्रं न दधे श्रुतौ वत जटागृहां च गङ्गां व्यधा
 द्लोकानामयमीष्वरोऽस्य यशसस्त्वैश्वर्यमुन्जमते ॥ ३९ ॥
 श्रीगोपाचलमौलिमण्डलमणिः श्रीदूरधारान्वये
 श्रीहंसोदयहंसपण्डित इति चयातो द्विजाधीश्वरः ।
 यं लक्ष्मक्षिं सरस्वतीं च विगतद्वन्द्वं चिरं भेजतु
 भौक्तां रमसात्समानमुभयोः साम्राऽपमायं गुणैः ॥ ४० ॥
 पद्मविद्धु विदिक्षु कुर्वतीनां नदललिं स्फुटकीर्तिनर्तकीनाम् ।

वीरमित्रोदयशुद्धिप्रकाशे-

स्फुरदध्वरधूमधोरणीह चयुतवेणीति जनैरमानि यस्य ॥ ४१ ॥

ततो न ल इवारणेरतुलधामभूर्भुजां

शिरोमणिदरोमणिधर्षरणिनामवामभूवः ।

रणी बहुगुणी धनी भुवि वनीपक्षीखनी-

रमारमणमिथ्रणी परशुराममिथ्रोऽजनि ॥ ४२ ॥

येनागत्य पुरा पुरारिनगरे विद्याऽनवद्याऽर्जिता

श्रीचण्डीश्वरमणिहोत्रितिलकं लब्धवा गरीयोगुरुम् ।

शुद्धा सैव महोद्यमेन बहुधा भान्ती भवन्ती स्थिरा

तद्वेष्येषु कियत्र कल्पलतिकेवाद्यापि सूते फलम् ॥ ४३ ॥

आस्यारविन्दमनुपास्य गुरोरपास्य-

लास्यं चतुर्सुखमुखेषु सरस्वतीह ।

सालङ्घृतिश्च सरसा च गुणान्विता च

यस्याऽत्तनोति रसनोपरि ताण्डवानि ॥ ४४ ॥

अङ्गे लोमलतेव सीमनि दग्धोरेकैव रेखाऽनी

कस्तूरी मकरीवं भालफलके धारेव मूर्ढालकी ।

ऊर्ज्ज्व भृक्षपरम्परेव कवरीसौरभ्यलोभाकुला

यस्यैवाध्वरधूमधोरणिरभूदाशाकुरङ्गीदशः ॥ ४५ ॥

सुभासुरयशोनिधेः सुनिरवद्यविद्यानिधेः

सुचारुकवितानिधेः स्मृतिनिधेः श्रुतिश्रीनिधेः ।

अयं सुकृतगौरवात्परशुरामामिथ्राद् गुणै

रनूनमहिमा पितृर्जगति मित्रमिथ्रोऽजनि ॥ ४६ ॥

घर्मार्थकनिकेतनं विधिमयं कर्मावलीदर्शनं

स्मृत्यम्भोजमहोदयं श्रुतिमयं श्रीवीरमित्रोदयम् ।

द्राक्षसिद्धीकृतशुद्धसिद्धिशतया श्रीवीरसिद्धाशया

तेने विश्वमुदे पुरे पुरभिदः श्रीमित्रमिथ्रः कृती ॥ ४७ ॥

भूमण्डलाखण्डलवीरसिद्धाशया हंसकुलावतंसः ।

श्रीमित्रमिथ्रः कृतशुद्धबुद्धिः शुद्धिप्रकाशं विशदीकरोति ॥ ४८ ॥

आदौ शुद्धिस्वरूपोक्तिस्तन्त्रेदोऽथ विवेचितः ।

रजस्वलाशौचविधिस्ततस्तद्वर्मकीर्तनम् ॥

रजोविशेषतः शुद्धिविशेषोऽथ निरूपितः ।

गर्भद्युतावशौचं च वालाद्याशौचमेव च ॥

हृष्टाशौचं चाय कथितुं सम्पूर्णशौचमेव च ।

अथासपिण्डाशौचं तु सगुणागुणभेदतः ।

शुद्धिस्वरूपनिरूपणम् ।

७

अथवाद्या कथिता वर्णसंक्षिप्ततेऽप्यशुद्धता ॥
 कथिताथ विदेशस्थाशौचं सम्यङ्ग्निरूपितम् ।
 मृत्योर्विशेषेऽशौचं च शवानुगमने तथा ॥
 तज्जिहांराशुचित्वं च तथाशौचस्य सङ्करः ।
 विधिश्चाथ निषेधश्च तथाशौचं निरूपितौ ॥
 महागुणनिपाते च विशिष्याशौचकीर्तनम् ।
 अशौचकालास्पृश्यत्वनिर्णयस्तदनन्तरम् ॥
 सद्यः शौचं तथा भूमिशुद्धिश्चापि निरूपिता ।
 उदकस्य तथा शुद्धिः स्वभावेन च शुद्धयः ॥
 सैजसादिद्रव्यशुद्धिरत्यन्तोपहते तथा ।
 शुद्धिरुक्ताथ पक्वान्नशुद्धिश्चापि निरूपिता ॥
 देहशुद्धिरथ प्रोक्ता ततः प्रक्षालनरादिना ।
 शुद्धिरुक्ताथ शारीरं शौचं चापि निरूपितम् ॥
 तत आचमनस्याथ कल्पश्च सुनिरूपितः ।
 अपवादश्च तस्याथ स्नानशुद्धिस्ततः परम् ॥
 मुमुर्षुकृत्यं च ततः प्रसङ्गेन निरूपितम् ।
 आहिताग्नौ मृते मर्त्ये कृत्यं कातियशाखिभिः ॥
 निरूपितं तथा स्मार्ताग्नियुक्ते तज्जिरूपितम् ।
 तथा बहृचशाखोये श्रौताग्निसहिते मृते ।
 कृत्यं निरूपितं स्मार्ताग्नियुक्तेऽपि मृते तथा ॥
 छन्दोगेये ततः श्रौताग्नियुक्ते मृतके सति ।
 कथितं तन्त्रतः स्मार्ताग्नियुक्तेऽस्मिन् मृते तथा ॥
 सर्वेषां च निरग्नीनां मृतौ कृत्यं निरूपितम् ।
 सूतिकानां मृतौ कृत्यविशेषोऽथ निरूपितः ॥
 रजस्वलामृतौ चाथ गर्भिण्याश्च मृतौ तथा ।
 भर्त्रा सह सर्वीनां च गमनेऽनुगतौ तथा ॥
 प्रकारश्रिन्नितिः पश्चात्प्रोषिते मृतके सति ।
 कृत्यप्रकारो निपुणं विस्तरेण निरूपितः ॥
 मृतेर्विशेषे कृत्यानां विशेषोऽथ प्रपञ्चितः ।
 तत्रादौ कथितः सम्यङ्गनारायणबलोर्विधिः ॥
 सर्पदंशकृतौ कृत्यविशेषोऽथ सुभाषितः ।
 पश्चकान्तर्मृतौ पश्चात्प्रपुष्टकरमृतौ तथा ॥

वीरमित्रोदयशुद्धिप्रकाश-

अथ त्रिषाद्मरणे तद्विशेषो निरूपितः ।
 व्याघ्रादिना मृतौ दानान्यथोक्तानि पृथक् पृथक् ॥
 ततः सलिलहानोक्तिरस्थिसञ्चयनं ततः ।
 नवशाङ्कमथाशौचान्ताहकृत्यं निरूपितम् ॥
 एकादशाहिकभ्राङ्कान्यनुप्रोक्तान्यनन्तरम् ।
 मृतशयादानविधिर्वृषोत्सर्गस्ततः परम् ॥
 षोडशशाङ्ककथनमुदकुम्भाविधिस्ततः ।
 सपिण्डीकरणं चाथ विस्तरेण निरूपितम् ॥
 शुद्धिप्रकाशं पतास्मिन्नर्थं पते महाशयैः ।
 प्रसकानुप्रसत्त्वान्ये मित्रमित्रैः प्रकाशिताः ॥

तत्र शुद्धिर्नामाशौचसंसर्गभावः । आशौचं च सन्ध्यापञ्चमहा-
 यक्षादिकर्मानधिकारसम्पादकोऽतिशयविशेषः । स च चेतने जननम-
 रणास्पृश्यस्पर्शाद्याहितोऽदृष्टविशेष एव, ताम्रकांस्याद्यचेतने तु प्रोक्ष-
 णादिजन्मो ब्रीहिष्विव चाण्डालाद्यस्पृश्यस्पर्शादिजन्मोऽम्लादिसंस-
 र्गनाश्यश्चाधेयशक्तिविशेषो न स्वदृष्टं, तस्य चेतनगुणत्वात् । उभयत्रा-
 पि वा चेतनाचेतनयोर्धर्माऽर्धर्मविलक्षणाधेयशक्तिविशेष एवातिशायः ।
 तस्य सुखदुःखान्यतरजनकत्वे प्रमाणाभावेन धर्माधर्मरूपत्वाभावात् ।
 (१)अस्तु धा तत्त्वाण्डालाद्यस्पृश्यसंसर्गोत्पत्तिकालीनयावदम्लादिसं

(१) अत्र ताप्रादावम्लसंयोगे सत्यप्यस्पृश्यसंसर्गाण्यसमयव्यवस्थ्य सत्त्वेन तदानी-
 शुचित्वव्यवहाराभावाद् विशिष्टान्तं ध्वंसविशेषणतयोपात्तम् । तथा च तदानीं यावद्-
 भावान्तरं गताम्लसंयोगप्राप्तमावस्थासत्त्वाज्ञ निरूपक्षयवहारापत्तिः । ध्वंसान्तताभाव-
 योध्वंसविभरेणास्पृश्यसंसर्गोत्पत्तिकालीनयोस्तयोरम्लसंयोगकालेऽपि सत्त्वेन तदानीमप्य-
 शुचित्वव्यवहारापत्तिरेति यावत्पदोपादानम् । भेदघटिताभावकूटानिवेशे गौबवात् संसर्ग-
 पदं कूटलाचर्वार्थम् । अतीतप्राप्तमावभाविध्वंसघटितकूटस्य कस्यापि ताप्रादेरसत्वात्
 कदापि कुत्राण्यशुचित्वव्यवहारो न स्यादिति कालीनान्तं संसर्गभावविशेषणम् । चण्डा-
 लस्पर्शक्षणे तत्पूर्वक्षणेवाऽशुचित्वव्यवहारवारणाय विशेषद्वलम् । न च निरूपकालीनत्व-
 विशिष्टाम्लादिध्वंसगांभावकूटविक्षणान्नोक्तदेष इति वाच्यम् । तथाविक्षणे चाण्डारस्प-
 र्शद्वितीयादिक्षणेऽपि अशुचित्वव्यवहारो न स्यात्, निरूपकालीनस्वविशेषकूटस्य
 द्वितीयादिक्षणेऽसत्वात् । अनुगमश्चात्र-अस्पृश्यसंधर्मोत्पत्तिध्वंसोविशेषकूटस्यम् । तद्वचा-
 शुचित्वव्यवहारप्रयोजकतावच्छेदकम् । वैशिष्ठ्यं च स्वाधिकरणकालनिष्ठाधिकरणतानिरूप-
 कृतावच्छेदकत्वं स्वप्रतियोग्युत्पत्तिकालीनाम्लादिध्वंसगांभावाविद्वानुयेगिताकपर्याप्ति-
 कात्मोभसंबन्धेनेति सङ्क्षेप इति ।

सर्गाभावविशिष्टस्तत्तच्चाणडालाच्चपृष्ठयसंसर्गाद्यसभयध्वंस एव सः ।
अतश्च युक्तं सर्वेषामभीषां तत्तत्तान्न्रकांस्यादिद्रव्याङ्कसन्ध्यादिसुकृतं
विरोधित्वादाशौचपदवाच्यत्वम् । अतस्तसंसर्गाद्यभाव एव शौचमि-
ति सिद्धम् । हारलतादयोऽप्येवम् ।

सदवरादयस्तु शुद्धशुद्धोऽभयोरपि भावदपत्वमेव न त्वितरस्येतरा-
भावत्वं विनिगमकाभावादित्याहुः ।

तत्र शौचस्यातिरिक्तत्वे चाणडालादिस्पर्शनिमित्तकस्नानाचम-
नादेस्तज्जन्याशौचनिवर्तकत्वेनोभयधादिसिद्धस्य शौचव्यत्त्वन्तरहे-
तुत्वकल्पनापत्तेः । अन्यथा “चान्द्रायणेन शुद्धेः स्यात्” इत्यादिप्राय-
स्मितेऽपि पुण्यान्तरोत्पत्तिप्रसंगः । अथ तत्र पापाभाववत्येव लाघवा-
च्छुद्धिपदप्रयोगो न तु पुण्यान्तरोत्पत्तिः; गौरवापत्तिरिति प्रकृतेऽपि
दीयतां हृषिः । अत एव न कर्माङ्काच्चमनादौ शुद्धिपदप्रयोगः । तस्य
प्रयाजादिवदारादुपकारकत्वादिति विक् ।

तत्र शुद्धिभेदानाह ।
हारितः ।

द्विविधमेव शौचं भवति बाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र बाह्यं त्रिविधं
कुलशौचमर्थशौचं शारीरं च, सूतकमृतकयोर्देशरात्रमुभयतः कुलस्यशौ-
चम् । अभ्यन्तरं भावशुद्धिः । अर्थशौचं द्रव्यशुद्धिः । शारीरं=अस्पृश्यस्पर्शना-
दशौचाभावः । तत्र कुलशौचप्रतियोगिनमाह सूतकेति । उभयतः=उभयोः
सूतकमृतकयोरित्यन्वयः । दशरात्रमिति इयहादेशपूर्वलक्षकम् । सूतका-
दिप्रहणं रजस्वलादेशपूर्वलक्षकम् । न च तच्छारीरान्तःपाति, मनुना-
जननाद्यशौचप्रकरणे रजस्वलाशौचस्थाभिहितत्वात् । न च रजस्व-
लाशौचस्य रूपीमात्रनिष्ठत्वेन कथं कुलशौचान्तःपातित्वं, प्रथमादि-
मासीयर्गम्भक्षावाशौचवत्स्त्रीमात्रनिष्ठत्वेऽपि कुलशौचत्वेऽपपत्तेः ।
कुलाशौचत्वं च तादशव्यवहारविषयत्वमेव मन्त्रलक्षणादिवदिति
निबन्धकाराः । अत्र चाशौचे निमित्तनिष्ठय एव प्रयोजको न तु निमित्तो-
त्पत्तिमात्रम् “भिन्ने जुहोति” इत्यादौ निमित्तनिष्ठयस्यैव प्रयोजकत्वात् ।
किंच ।

अक्षातस्य जननादेशराशौचनिमित्तत्वे देशान्तरीयनिमित्तशङ्क्या
सर्वदा विहितकर्मानुष्ठानं न स्यात् । अत एव “देशान्तरगतं श्रुत्वा”
इत्यादौ श्रुतेत्युक्तम् । एवं च निमित्तनिष्ठयस्यैवाशौचप्रयोजकत्वे
सिंखे दशाहाभ्यन्तरे तञ्जिष्ठये न्यायेन प्राप्तस्यापि तत एवाशौचदिन-
गणनस्य वचनाद्वाधः । किन्तुत्पत्तिदिनमारभ्यैव गणनम् । एवमन्यत्रा-
पि न्यायेनान्यथा प्राप्तौ अन्यथात्वं वाचनिकं द्रष्टव्यम् ।

अथ रजस्वलाशौचम् ।

तत्र रजःस्वरूपोत्पत्तिस्तावत्सप्तशुद्धिमते ।

दशवर्षाधिका कन्या भवत्येष रजस्वला ॥

वहिःपुष्पासफुटीभावान्तः पुष्पं स्फुरत्यपि ।

वहिहीपश्चिकायोगान्नेदः कोशस्य दृश्यते ॥

तथा—

वर्षद्वादशकादूर्ध्वं यदि पुष्पं वहिनं हि ।

अन्तःपुष्पं भवत्येष पनसोदुम्बरादिष्वत् ॥

अतस्तु तत्र कुर्वांत तस्मां शुद्धिमात्रः ।

रजोनिमित्तमाशौचमाह ।

योषिष्ठः ।

रजस्वला त्रिरात्रमशुद्धिर्भवति । अत्र रजोनिभवस्यैवाशौचनिमि-
त्ततेत्युक्तम् ।

प्रबापतिरपि ।

अविहाते मले सा चेन्मलवद्वसना यदि ।

कुतं गेहेषु जुषं स्याच्छुद्धिस्तस्यात्तिरात्रतः ॥

निःसन्दिग्धे परिहाते आत्मेषु शुद्धिकारणम् ।

सन्देहमात्रे ज्ञानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः ॥

मलेऽविहाते सति लौ यदि मलवद्वसना भवेत्तदा तथा चेद् गृहे
किञ्चित्कार्यं कुतं स्यात् तज्जुषेष शुद्धयेत्यर्थः । आत्मेषु परिहाते
तस्यात्तिरात्रतः शुद्धिः, ज्ञानं स्यात् शुद्धिकारणमित्यन्वयः । रात्रौ तु
तन्निष्पत्येष यदि अर्द्धरात्रात्पूर्वं रजोदर्शनं तदा पूर्वदिनम् । ऊर्ध्वं चेदु-
त्तरमित्येकः पक्षः । रात्रिं त्रिभागां कृत्वा तृतीयभागेनोत्तरं नो चेत् पूर्वं
इति द्वितीयः । यामत्रये चेत्पूर्वं चतुर्थं परमिति तृतीयः । उदयात्पूर्व-
चेत्पूर्वदिनम्, ऊर्ध्वंचेदुत्तरमिति चतुर्थः ।

कृश्यपः ।

अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ।

रात्रिं कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्वं एव तु ॥

उत्तरांशः प्रभातेन योज्यते क्रतुसूतके ।

कात्यायनः ।

राज्याभ्यतुर्थभागात्प्राग्यदि वाससि योषितः ।

मलः स्याचेत्त्रिभागेण पूर्वेणाहा विशुद्धयति ।

अर्थाच्चतुर्थभागे चेदुत्तरेणेति लभ्यते ।

तथा कश्यप एव ।

रात्रावेष समुत्पन्ने मृते रजसि सृतके ।

पूर्वमेव दिनं प्राणं यावत्साभ्युदितो रविः ॥

पर्णं पक्षाणां देशाचाराद्वयवस्था ।

अथ रजस्वलाधर्माः ।

रजस्वला प्रितात्रमशुचिर्भवति, सा नाजीत, नाभ्यञ्जीत, नाप्तु स्नायात्, अधः शरीत, न विवा स्वव्यात्, न प्रहाणिरीक्षेत, नार्जिन्द स्पृशेत, न रज्जुं सृजेत्, न दन्तान्धावयेत्, न हसेत्, न किञ्चिदा-चरेत्, अखर्वेण पात्रेण पिबेत्, नाज्जलिना पिबेत्, न पात्रेण लोहिता-यसेन चेति । मदनपारिजातादौ तु । अञ्जलिना वा पिबेत्पात्रेण लोहिताय-सेन पिबेदिति पाठः । अत्र खर्वेणोत्तर्वस्य सूक्ष्मस्य मूल्मयस्य प्रति-वेधः । वर्णो वामहस्त इति रत्नाकरः । लोहितायसं ताम्रम् ।

पैठीनसिः ।

न नखाञ्चिकृन्तयेज्ञोपमार्जयेत्, न ऋजं सृजेत्, न गन्धाभ्यसेवेत्, न पर्णेण पिबेत् गोपीधेनेति । गोपीषो गोवन्मुखेन पानम् ।

हारीतः ।

भूमौ कार्णायिसे मूल्मये वाऽहनीयात् । कार्णायस्मैवयःपात्रम् ।
अक्षिराः ।

इस्तेऽहनीयान्मूल्मये वा हविर्भुक् क्षितिशायिनी ।

स्मृतिमञ्जर्याम् ।

तस्मादुदक्षया सार्जे नैकगेहे तु संघसेत् ।

प्रतिग्रहं च संवादमस्या अशं च वर्जयेत् ॥

रजस्वलां पतिर्गच्छेच्चाणडालो जायते सुतः ।

आर्तवामिष्टुतास्नाताजातस्त्वप्सु मरिष्यति ॥

तैलेनाभ्यञ्जनं कुर्यात्कुष्टरोगी प्रजायते ।

आर्तवे चेत्कनेद् भूमिं स्वकृपायुर्जायते नरः ॥

नेत्रयोरज्जनं कुर्यात्काणो वाम्बध्य जायते ।

पुष्पिणी दन्तधावी स्याज्जायते श्यावदन्तकः ॥

नज्जानां कृन्तनं कुर्यात् कुनखी जायते सुतः ।

शुतौ रजवादिकच्छेदं कुर्यात्कूबः प्रजायते ॥

तम्भूनां सृजते रज्जुमुद्भनमृतो भवेत् ।

पर्णपात्रेऽन्नमश्नीयादुन्मादी तेन जायते ॥

खर्वे शरावे भुखीयाद्वामनों वा प्रजायते ।

उदक्षया पललं शौद्रं गन्धं पुष्पं घृतं त्यजेत् ॥
 प्रवासं सार्तवा नारी ग्रहणामीक्षणं त्यजेत् ।
 एते च गन्धादिनिषेधा द्वितीयादिरजोदर्शनविषया । प्रथमे तद
 पवादस्य संस्कारप्रकाशे उक्तत्वात् ।
 अत्र च चण्डालस्पर्शग्रहणादिनिमित्तकस्नानप्राप्तौ प्रकारमाह ।
 पराशरः ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।
 पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥
 सिक्कगत्रा भवेदद्धिः साङ्गोपाङ्गा कथञ्चन ।
 न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासक्ष धारयेत् ॥
 व्रतं रजस्वलानियमम् ।
 अशुचिदिनत्रये विशेषमाह स पव ।
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि युच्यति ।
 अत्र चाण्डालत्यादिशब्दः तद्भवनादिप्रायस्त्रिततुल्यप्रायस्त्रितप्रा-
 प्यर्थं इति माधवः ।

चतुर्थेऽहनि च स्नानोत्तरं शुद्धिः, शौचं कृत्वा क्षत्रियादिक्षी पाद-
 न्यूनमृत्तिकामिविधवा द्विगुणाभिः शौचं कृत्वा मलं प्रक्षालय दन्तधा-
 वनपूर्वकं सङ्घवे स्नायात् । स्नानोत्तरं कर्तव्यमुक्तम्—
 स्कन्दपुराणे ।

सुस्नाता भर्तुवदनमीक्षेज्ञान्यस्य कस्य चित् ।
 अथ वा मनसि इयात्वा पर्ति भासुं विलोकयेत् ॥

ज्वराद्यभिभवे—

उशनाः ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिष्कृता ।
 कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥
 चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृश्येदन्या तु तां स्त्रियम् ।
 सा सचैला वगाश्वापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
 दशद्वादशकृत्वो वा आचमेष्व पुनः पुनः ।
 अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धिर्मवेत्तु सा ॥
 दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्धयति ।
 अयं च स्नानप्रकार आतुरमात्रस्य शुद्ध्यर्थकस्नानप्राप्तौ शेयः ।
 आतुरे स्नान आपन्ने दृश्यकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुचेत् स आतुरः ॥

इति पराशरवचनात् । अन्ते च वाससां त्यागोऽसंभवाद्विषयः । यन्तु “वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाय यथाक्रमम्” इत्यविवचनं तत्संभवाद्विषयम् ।

अत्र येयं चतुर्थेऽहनि स्नात्वा शुद्धिः सा रजोनिवृत्यभावेऽपि भर्तुशूष्टवादौ स्पर्शादौ च क्षेया । दैवपैद्यकर्माधिकारस्तु परत पव ।

स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽहनि शुद्धति ।

कुर्याद्रजोनिवृत्तौ तु देवपित्र्यादिकर्म च ॥

इति पराशरवचनात् । चतुर्थेऽहनि भर्तुशूष्टवादाविति शेषः । “चतुर्थेऽहनि संशुद्धा भवति व्यावहारिकी” इति स्मृतेः । “शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽहिं स्नानेन खीं रजस्वला” इति स्मृतेश्च । एवं च “रजस्युपरते साध्वी स्नानेन खीं रजस्वला” इति मनुवचनमपि देवादिविषयमेव व्याख्येयम् । यन्तु “दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्धति” इत्यापस्तम्बवचने पञ्चमग्रहणं तद्रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणम् । एकवाक्यतायां लाघवात् । क्रतुगमनस्य तु देवादिभिन्नत्वेऽपि चतुर्थं निषेधः, “आद्याश्वतस्मश्च-वर्जयेत्” इति वचनात् क्षेयः । मिताक्षराप्येषम् । मदनपरिजाते तु चतुर्थरात्रावपि गर्भाधानमिच्छन्तीति द्वारीतवचनात् क्रतुगमनस्य चतुर्थेऽदिने विकल्पः । स च व्यवस्थितः । रजोनिवृत्तौ विधिः, अनिवृत्तौ तु प्रतिषेधः । स्पर्शादिविषये तु पूर्वोक्तैव व्यवस्थेत्युक्तम् । अन्येतु स्पर्शादिविषये यथोक्तैव व्यवस्था । दैवपित्र्यविषये तु पञ्चमेऽहनि एव रजोनिवृत्तौ शुद्धिः, न तु चतुर्थं दिने रजोनिवृत्तावपि, नवा पञ्चमेऽहनीति रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणम् । पञ्चमेऽहनीति वाक्यस्य रजोनिवृत्तिवाक्यस्य चोपसंहारेणापि एकवाक्यतालामे उपलक्षण-स्वेन विषक्षायां प्रमाणाभावात् । अतश्च पञ्चमादिदिन एव रजोनिवृत्तौ शुद्धिः, अनिवृत्तौ त्वशुद्धिरेव दैव पित्र्ये च कर्मणीत्याहुः ।

ये तु चतुर्थं स्पर्शादौ शुद्धिः । पञ्चमे दैवादौ शुद्धिः, रजोनिवृत्तेस्तु न व्यवस्थायामुपयोग इति वदन्ति । तत्स्मते “रजस्युपरतः” इत्यादि-मन्त्यादिवचनानां का गतिरिति न विद्यः । एकरजोदर्थनोत्तरं सप्तश्च दिनमध्ये पुनारजोदर्थने नाशौचम् । अष्टादशाह एकाहः । एकोनविंश्चैष्यहः । ततस्मिरात्राशुद्धिः ।

तथा चात्रिः ।

रजस्वला यदि स्नात्वा पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्षागशुचित्यं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरव्वागेकाहः स्याच्चतो व्यष्टम् ।

विशत्प्रभृत्युच्चरेषु त्रिरात्रमशुचिभवेत् ॥

सप्तदशदिनपर्यन्तमाशौचाभावेऽपि स्नानमात्रमाचारात् शेयम् ।
यत्तु “चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते” इति स्मृत्यन्तरं तस्मान्-
दिनमारम्भ शेयम् । अयं चाशुचित्वप्रतिवेष्यो यस्या विशतिदिनोत्तर-
कालमेव प्रायशो रजोदर्शनं तद्विषयम् ।

यस्याः पुनरारुद्धयौवनायाः प्रागेषाद्यादशदिनात्प्राचुर्येण रजोनि-
र्गमस्तस्या अशौचमाह ।

कथयतः ।

प्रयोदशदिनादूर्ध्वं रजो दृष्टवती यदि ।

अष्टादशाहात्प्राव्यापि युवत्याः स्यात्त्रिरात्रकम् ॥

एकादशाहे त्वेकादं द्विरात्रं द्वादशेऽहनि ।

ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विशेयमिति कुण्डलिनो मतम् ॥

अथ रजोविशेषेण शुभ्यपवादः ।

तत्र रजोमेदास्तावत् ।

मात्रवीये स्मृतिः ।

रागजं रोगजं चैव कालोत्पन्नं तथैव च ॥

द्रव्यजं चैव संप्रोक्तं तथतुर्धा प्रदर्शयते ।

पतेषां लक्षणमाह सैव ।

अर्धाङ्कं प्रसूतेरूपन्नं मेदोवृद्ध्याङ्गनासु यत् ।

तद्रागजमिति प्रोक्तं प्रजोन्नेदसमुद्धवम् ॥

अत्यर्थं यद्जः र्णीणां तद्रागजमिति स्मृतम् ।

अष्टादशदिनादूर्ध्वं स्नानप्रभृतिसंशयया ॥

यद्रजस्तु समुत्पन्नं तत्कालोत्पन्नमुद्धयते ।

भैश्यद्रव्यस्य वैषम्यादातुवैषम्यसंभवम् ॥

द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत्कालाचिकसंभवम् ।

अन्न वेण शुद्धिरुक्ता सा कालजरजोवद्रागजेऽपि शेया । अशौच-

प्रापकसामान्यवाक्यस्वपवाद्काभावात् । रोगजे तु विशेषः ।

रोगेण तु रजः र्णीणामन्वहं तु प्रवर्तते ।

नाशुचिः सा ततस्तेन तत्स्याद्वैकालिकं यतः ॥

हांते पराशारस्मृतेः । वैकालिकं रजोदर्शन उत्सर्गतो यः कालः तद्विक-
कालिकमित्यर्थः । इदं चाशुचित्वाभावप्रतिपादनं स्पर्शादिविषयम् ।

देवादौ तु रजोनिवृत्तिपर्यन्तमशुचित्वमस्तवेष ।

साध्वाचारा न साधस्थी रजो यावत्प्रधर्तते ।
रजोनिवृत्तौ गम्या सा गृहकर्मणि चैष हि ॥
इति रोगरजोऽनुवृत्तौ तेनैवाभिधानात् । साधुराचारो दैवादिरूपः ।
गृहकर्मणि=याकादौ ।

द्रव्यजे त्वाह ।

अत्रिराः ।

आद्वादशाहाज्ञारीणां मूल्रवच्छौचमिष्यते ।
अष्टादशाहास्त्रनानं स्याद्विरात्रं परतोऽशुचिः ॥
एतन्तु द्रव्यजे विद्याद्रोगजे पूर्वमीरतम् । इति ।
थथ गर्भस्त्रावाशौचम् ।

तत्र मनुः ।

रात्रिभिर्मीसतुव्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुद्ध्यति ।

मासतुव्या यावन्तो गर्भप्रहणमासास्तस्त्रमसंख्याका रात्रय इत्यर्थः ।
रात्रिपदमाशौचप्रकरणे सर्वत्राहोरात्रपरम् । एवमहःपदमपि वेयम् ।
अत्र च अवतिधातुर्यद्यपि द्रवद्रव्याधःपतने सर्वत्र प्रयुज्यते, तथापि
उपकर्मे रात्रिभिरिति बहुवचनोपादानादत्र लिङ्गसमवायाद् द्रवाद्रवसा-
धारणेऽधःपतनमात्रे प्रवर्तते । द्रवत्वस्य प्रथममास एव सर्वेन तत्रमा-
सतुल्यरात्रिवकुत्वानुपपत्तेः । अतश्चेदं वचनं तृतीयादिमासविषयमेव ।

अत एव ।

गर्भस्त्रुत्यां यथामासमत्तिरे तृत्यमे त्रयः ।

राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा ग्रकीर्तिता ।

इति मरीचिष्वचनेऽपि “यथामासम्” इति मनुष्वचनैकघाक्षयतया
तृतीयादिमासपरमेव । अतभ्याचिर इत्यनेन चिरपदगम्यतृतीयादि
भित्तप्रथमद्वितीययोरेव प्रहणम् । तत्रोत्तमे ब्राह्मणजातीयाणां त्रयः ।
राजस्थादौ चतुरात्रादि विशेयम् । तृतीये तु मासे सर्वेषां वर्णानां त्रय-
म् । चतुर्थे चतुरहं, पञ्चमे पञ्चाहं, षष्ठे षड्हम् ।

षणमासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्त्रावो भवेद् यदा ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वे स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्यते ।

इतिष्वचनात् । मिताक्षराकुल्लक्ष्मद्योऽप्येवम् । क्षब्धरादयस्तु “मासतु-
ल्याभिः” इत्यस्य यावन्तो मासा अतीतास्तावस्तसंख्याकाभी रात्रिभिरि-
त्यर्थः । ततस्य तृतीयमासे गर्भस्त्रावेषपि द्रव्योरेवातीतस्थाद्वाहुवचनानु-

पवसेष्ठतुर्थादिविषयाण्येव मन्वादिवचनानि । अतश्च मरीचिवचनेऽचि-
रपदेन तृतीयमासस्यापि प्रहणात् । तत्रापि वर्णभेदेनाशौचमेदो श्लेषः ।
चतुर्थादौ तु इयहाद्याशौचं सर्ववर्णसाधारणम् । अत एव ।

आचतुर्थाद्वेत् स्नावः पातः पञ्चमषष्ठ्योः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्थाहशाहं सूतकं भवेत् ।

इति पराशरपरिभाषितस्नावे—

मरीचिना ।

स्नावे मातुखिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनन्नयम् ॥

इति त्रिरात्रविधानमुपपद्यते । अन्यथा हि चतुर्थं मासे चतुरहस्यी-
कारे परिभाषितस्नावे त्रिरात्रविधानं नोपपद्यतेत्याहुः ।

माघवाहयस्तु “मासतुल्याभिः”इत्यादौ यावन्तो मासा अतीता इति
न विवक्षितम् ।

यावन्मासं स्थितो गभों दिनैस्तावच्छु सूतकम् ।

इति पराशरवचनाद्भूर्भस्य माससस्वन्धमात्रप्रतीतेरतीतलक्षणायां प्र-
माणाभावात् । अतश्च यावन्तो गर्भग्रहणमासास्तावत्समसंख्याकदिन-
मशौचमित्येवार्थः । न चैव मनुवचनस्य रात्रिभिरिति वहुवचनोपपचे-
स्तृतीयादिमासविषयत्वं स्यादिति वाच्यम् । “गर्भमाससमा रात्रीः
संस्नावे गर्भस्य उयं वा”इतिगैतमेकाक्षयस्य षट्सु मासेषु समं स्या-
दशुतत्वादिति न्यायेनैकैकमासत्रयपरत्वेनाद्यस्यापि माससमा रात्री-
रिति पक्षस्य वचनानुरोधाच्चतुर्थादिविषयत्वप्रतीतेस्तदेकवाक्यतया
मन्वादिवाक्यानामपि चतुर्थादिविषयत्वम् । ततश्चतुर्थादौ चतुरहस्ये-
वाशौचम् । यत्तु “स्नावे मातुखिरात्रं स्यात्”इतिवचनं तज्ज स्नावाशौ-
चविधानपरम् सपिण्डवर्जनपरत्वात् । उभयविधाने वाक्यभेदापत्तेस्त-
दनुरोधेन त्रिरात्रस्यापि मासत्रयस्थैवानुवादोपत्तिः । अतश्चाचिर
इत्यनेनापि तद्विज्ञमासत्रयाभ्यन्तरं एव वर्णभेदेनाशौचमेदो विधीयते
इत्याहुः ।

यत्स्वत्र कैचिदुक्तं सर्वेष्वेषु पक्षेषु प्रथमद्वितीयादौ क्षत्रियादिनां
चतूरात्रादि तृतीयादौ उयहादीतिष्ठैलक्षण्यप्रसङ्गादचिरपदं द्वितीयमा-
सपरमेव, यथामासमित्यपि अविशेषात्प्रथममासमारभ्य षट्मासपर्यन्तं
हृष्टार्थं कर्मणि माससमसंख्यदिनाशौचविधानपरम् । अतश्च प्रथमे प-
काहप्राप्तावहोरात्रं वा गर्भसंस्नाव इति यमवचनमपि सङ्गठते । अचिर
इत्यनेन तु द्वितीय एव मासि अहृष्टार्थं वर्णभेदेन एकाद्विष्टद्वात्रम्

धिकं विधीयते । अतश्च प्रथमतीयादिमासेष्वपि वैष्णवपरिहारार्थं माससमसंख्यदिनाशौचापेक्षया अधिकं दैवादिकर्मणि एकद्वित्रिषट्-रात्रमाशौचं कल्पनीयमिति । तन्मनुवचनस्य बहुवचनानुरोधेन तृतीयादि परत्वावश्यम्भावात्तदेकवाक्यतया मरीचिवचनस्थस्यापि यथामासमि-स्यस्य तृतीयादिपरत्वादयुक्तम् । किञ्च सर्ववैवाधिकाशौचकल्पनेऽचि-रपदैव्यर्थ्यापत्तिः । चतुरात्रादिशब्दानामेकद्वित्रिषट्-रात्रत्वादौ लक्षणा-पत्तेष्व । वैलक्षण्यप्रसङ्गदोषस्तु वचनैव्यर्थ्यापेक्षयाऽदोष पव । एतेनैत-इष्वप्रसङ्गेनैव “राजन्ये तु चतूरात्रम्” इत्यादिमरीचिवचनावयवस्थाविव-क्षितार्थत्वं वन्मदनपरिजातेनोक्तं तदनुसारेणैव च वोपदेवादिभिर्वर्णं भेदेनाशौचभेदो नोद्धाटितः, प्रत्युत तु लक्ष्यत्वमुक्तप, तञ्चिरस्तं वेदित-द्यम् । वैयर्थ्यापेक्षया तस्याऽदोषत्वात् । तस्मान्माधवमतमेव युक्तमिति प्रतिभाति इत्यलमतिविष्टरेण ।

इदं च आवाशौचं मातुरेव “रात्रयो मासतुल्याः स्युज्जनन्या गर्भसं-स्थव” इतिदेवलक्ष्यचनात् । सपिण्डानां तु आवे सद्यः शौचम् । पाते त्रि-रात्रम् “आवे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्” इतिपूर्वलिखितमरीचिवचनात् । अत्र आवपातौ पराशरपरिभाषिताविति मिताक्षराकारः ।

माधवस्तु ।

गर्भस्त्रावे सपिण्डानां सद्यः शौचेऽपि पितुः स्नानमात्रमधिकम् । गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः ख्रीणां, स्नानमात्रं तु पुरुषस्येति वृद्धविष्टो-केरित्याह । मदनपारिजातोऽप्यवेषम् ।

केचित्स्तु पुरुषपदं सपिण्डोपलक्षणम् । तेन आवे सपिण्डानां स्नानमातुः ।

लक्षणाद्यस्तु सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं, निर्गुणानामहोरात्रं, स-र्वाशित्वसर्वविक्षिप्त्यादिदोषवतां तु त्रिरात्रम् ।

गर्भच्छुतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तंनिर्गुणे ।

यथेच्छाचरणे शातौ त्रिरात्रुमिति निश्चयः ॥

इति कूर्मपुराणात् । निर्गुणे क्रियाशून्ये अहोरात्रम् । अतश्च “अहो-रात्रं वा गर्भसंस्थव” इति यमघच्छनम् एतद्विषयमेव व्याख्येयम् । यथो-च्छाचरणे सर्वांशित्वादिदोषवति त्रिरात्रम् । यन्तु प्रागुदाहृतं मरीचिव-चनम् ‘‘यदपि च जातस्तुते मृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रम्’’ इति हा-रीतवचनं, तदपि एतद्विषयमित्याहुः ।

इदं च माससमा इति आवाशौचं दशममासावधि नवममृसावधि वा मृतजाते श्वेयम् । यदि तु सप्तममासीदारभ्य जीवन् जातस्तदा मा-

तुः सपूर्णाशौचम् । अन्येषा तु स्नाववदिति मेघातिथिः ।

प्राद्यास्तु सप्तमाष्टमासयोरपि जातसृते सृतजाते वा मातुः सपूर्णाशौचमेव । सपिण्डानां तु सृतजाते सगुणत्वादिवशेन पूर्ववदेवव्यवस्था ।

षष्ठमासाभ्यन्तरे यावद्भव्याचो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरित्यते ॥

अत ऊर्ध्वं स्वजात्युकं तासामाशौचमित्यते ।

सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥

इति कूर्मपुराणत ।

पतनं सृतज्ञावः । सद्यशौचं गुणवद्विषयम् । जातसृते तु विरात्रम् । जातसृते सृतजाते वा कुलस्य त्रिरात्रमिति द्वारात्वचनात् । जातसृतः=जननाव्यवहितोत्तरकालं सृतः, मुहूर्तमात्रं वा जीवनं विवक्षितम् । सृतजाते त्रिरात्रं तु सर्वांशित्वादिदोषवद्विषयमित्याहुः ।

माघवस्तु ।

आचतुर्याज्ञवेत्याचावः पातः पञ्चमषष्ठ्योः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादशाहं सृतकं भवेत् ॥

इति पराशरवचनात्पूर्वोदाहृतकूर्मपुराणे सप्तममासप्रभृति मातुः पूर्णमाशौचम् । दशाहग्रहणं पूर्णाशौचोपलक्षणं सपिण्डानां तु सप्तमाष्टमयोर्माससंख्याकदिनान्याशौचम् ।

अधस्ताज्ञवमान्मासाच्छुद्धिः स्यात्प्रसवे कथम् ।

सृते जीवति वा तदिमज्ञहोमिर्माससंख्यया ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् । प्रसवे=परिमाशितप्रसूतौ । इदं च विषयाभ्याम् भावात्सपिण्डविषयमेवेत्याह । वस्तुतस्तु सप्तममासप्रभृति सपिण्डानां सर्वदा पूर्णमेवाशौचम् । उदाहृतपराशरवचने विशेषानुपादानात् । उक्तवचनानां तु व्यवस्थाऽनुपदमेव वृश्यते । मिताक्षराप्येवम्, आचारम् । अथ जननाशौचम् ।

तत्र मनुः ।

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छ्रुताम् ॥ इति

जनने=पराशरपरिभाषिते सप्तमप्रभृतिपूर्णप्रसवे । अतश्च तत्र शावाशौचस्य दशाहादेवतिदेशः सपिण्डेषु क्रियते । अत एव जातसृते सृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमिति; हारीतः सर्वत्रैव सपिण्डानां दशाहमाह । यत्तु वृहद्विष्णुवचनम् जातसृते सृतजाते वा कुलस्य

सद्यःशौचमिति न तत्प्रसवनिमित्ताशौचस्य स्नानमात्राच्छुद्धिप्रतिपादनपरम् । अपि
तु शिशूपरमनिमित्ताशौचस्य स्नानमात्राच्छुद्धिप्रतिपादनपरम् ।

दशाहास्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्तव्यं सुत्याशौचं विधीयते ॥

इत्यादौ तस्यैव निषेधात् ।

यत्तु—

जीवन् जातो यदि मृतो मृतः सूतक पत्व तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥

इति वचनं तज्जननानन्तरं नालोऽछेदनात्प्राक् मृतौ पित्रादीनां
जनननिमित्तमाशौचं दिनवयमित्येवं परम् ।

यावद्य छिद्यते नालं तावश्चाप्नोति सूतकम् ।

छिद्ये नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥

इति जैमिनिवचनाशालोऽछेदनोचरकालं दशाहादिप्रवृत्तेः । पवं च
हारीतवचनमपि त्रिरात्रविधायकमेतद्विषयकमेव ।

यदपि ।

मुहूर्ते जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुर्दशाहाच्छुद्धिः स्यात्सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः ॥

इति वचनं तदपि अग्निहोत्राद्यर्थकशुद्धिपरम्, अग्निहोत्रार्थं स्नानो-
पश्पर्शनान्तरकालं शुद्धिरिति शङ्खवचनात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनं
सपिण्डानां मासतुल्यादिनाशौचविधायकं तत्रिभवन्धान्तरेष्वदर्शनान्
निर्मूलम् । समूलत्वे घाःसन्निहितसपिण्डपरं युगान्तरपरं वेति दिक् ।

तदयमर्थः । सप्तमप्रभृति मृतजाते दशाहेषव हारीतवाक्यात् । अनौ-
चित्यं तु वचनाश दोषः । नालच्छेदात्प्राक् जातमृते पित्रादीनां त्रिरात्रम्,
मातुः पूर्णं, तदुच्चरं तु सर्वेषां पूर्णमेवेति । अत्र मनुवचने शावाशौचस्य
जननेऽतिदेशात् क्षत्रियादीनामपि जनने द्वादशाहादेषव प्राप्तिः ।

शुद्धेत्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शुद्रो मासेन शुद्धति ॥

इति पराशरवचनाश । शाववदङ्गास्पृश्यत्वेऽपि सर्वेषां प्राप्ते विशेषमाद-
संवर्तेः ।

पुत्रे जाते पितुः स्नानं सचैलस्य विधीयते ।

माता शुद्धेदशाहेन स्नानात् स्पर्शनं पितुः ॥

अत्र पुत्रग्रहणात् स्त्रयपत्ये न स्नानमपीति रुदधरादयः । वस्तुतो जन-

नस्य निमित्तवेन तद्विशेषणस्य पुत्रपदस्योपलक्षणार्थत्वास्तस्यपत्येऽपि
स्नानं भवत्येव । महवपारिजातोऽप्येवम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूतके तु मुखं हृष्टा जातस्य जनकः शुचिः ।

कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

अत्र मुखं हृष्टेत्युक्तेदेशान्तरे स्नानाभाव इति गम्यते इति कश्चित् ।
तप्तं “निर्दशं शातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च” इत्येतद्विरोधात् ।
मुखंहृष्टेति निश्चयार्थमुक्तं, न तु वस्तुतो दर्शनोच्चरं स्नानम् ।

पुत्रजन्म पिता श्रुत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ।

श्रात्मणेभ्यो धनं दत्वा ततो बालं विलोकयेत् ॥

इति वचनात् । सपिण्डानां तु न स्नानमपि ।

सूतके सूतिकावर्जमङ्गस्पर्शो न दुर्घाति ।

संस्पर्शो सूतिकावास्तु स्नानं तत्र विधीयते ॥

इत्यग्निरोवचनात् ।

पितुः पत्नीस्पर्शे तु—

पराशरः ।

यदि पत्न्यां प्रसूतायां द्विजः संपर्कमृच्छति ।

सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः पडङ्गविद् ॥

यद्यपि पडङ्गवित् तथापीत्यर्थः । सूतकम्=अस्पृश्यत्वरूपम् । कर्मान-
विकारलक्षणस्य तदभावेऽपि सत्त्वात् । अत्र समर्कः=अभिगम इति
कश्चित् । संसर्गमात्रमिति तु बहुसम्मतम् । मातुरपि वर्णभेदेनास्पृश्य-
तायां विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैद्या प्रसूता दशभिर्दिनैः ।

गौतः शूद्रा च संस्पर्शा त्रयोदशभिरेव च ॥ इति ।

यत्तु “सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुच्यते” इति प्रतेतोवचने-
शूद्राया अपि दशरात्राभिधानम्, तत् सञ्चूद्राविषयम् । सर्ववर्णपदं वा
त्रैवर्णिकपरं द्याख्येयम् । कर्माधिकारस्तु मन्वाद्युक्ताशौचापगमेऽपि
मातुरं भवत्येवेत्याद् ।

पैठानविः ।

सूतिकां पुत्रवर्तीं विशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्माणि कारयेत् ।
मासेन खीजननीम् । पुत्रवर्तीं=पुत्रजननीम् । सर्वकर्माणि=अदृष्टार्थानि । दशादा
दिनैवास्पृश्यत्वापगमे सूति दृष्टार्थकर्माधिकारसिद्धेरिति हारलताकारादयः ।
रत्नाकरस्तु पाकादिष्वपि विशत्याद्युत्तरमेवाधिकार इत्याह । स्नातामिति
विशत्याद्युत्तरं पुनः स्नानविधानार्थम् । प्रथमषष्ठदशमेषु दिवसेषु जन-

ननिमित्तमाशौचं तद्विहिते कर्मणि नास्तीत्याह—
व्याप्तः ।

सुतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिजन्मनि कीर्तिंता ॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वोत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥
अत्र प्रतिग्रहेऽपि न दोष इत्याह ।

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।
तत्र सर्वं प्रतिप्राहं कृतासं चैव वर्जयेत् ।
भक्षयित्वा तु तन्मोहाद् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
कृतासंसिद्धाशम् । अन्याशौचमपि जनननिमित्तजातकर्मषष्टि-
पूजादौ नाधिकारविधातकमित्याह ।
प्रजापतिः ।
आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥
अत्र प्रथमादिदिवसेषु यत्कुत्यं तत्संस्कारप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।
अथ बालायशौचम् ।

तत्र नालच्छेदात्पूर्वे उत्तरं वा शिशुमरणे नामकरणात्प्राक् तन्नि-
मित्तं सद्यः शौचम् । “प्राङ् नामकरणात्सद्यः शौचम्” इतिशङ्खव-
चनात् । नामकरणग्रहणम्, आशौचान्तकालोपलक्षणम् “अन्तर्दशाह”
इति पूर्वलिङ्गितवचनैकवाक्यत्वात्, आशौचान्त एव नामकरणविधा-
नाच्च । अत्र च यद्य सद्याशौचमुच्यते तत्र इनानादेव शुद्धिः । अन्य-
था स्वक्षेपेणैव शुद्धौ तद्विधानानुपपत्तेः ।

यन्तु अन्तः सूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवदिति पारस्करवचनं न
तन्मरणनिमित्तपूर्णाशौचपरं किञ्चतु, वा उत्थानात्सूतकोत्थानावधि द-
धाहपर्यन्तमिलि यावत्; सूतकवत्सूतकमेवेत्यर्थाङ्गीकारेण मरणाशौचपू-
र्णतानिवेदकमेव । मिताक्षरादयोऽप्येवम् ।

स्वधरादयस्तु सूतकवदित्यनेन मातुर्मरणनिमित्तं पूर्णाशौचं विधीयते ।
यन्तु शङ्खवचनं तत्सपिण्डविषयमित्यादुः । तत्र । अद्विवर्षं प्रेते माता-
पित्रोराशौचमेकरात्रमिति पारस्करेणैव दशाहोत्तरं मातुरेकरात्रप्रति-
पादनादशाहमध्ये पूर्णाशौचे वैषम्यापत्तेः । अत एव यद्वारलताकारे-
णोक्तम्, उक्तपारस्करवचने मरणनिमित्तपूर्णाशौचविधानं मातापित्रोः,
पूर्ववाक्ये तस्यैवोपस्थितत्वेनानुषङ्गात् । तयोश्च सूतकवदित्यनेनास्पृ-

स्यत्वं विधीयते। अन्यथा ओत्थानादित्यनेत्रैव सिद्धेः सूतकविद्यस्या-
नर्थक्यापत्तेः।

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यामरणं पितुः।

मातुश्च सूतकं तत्स्यात्पिता त्वस्पृश्य एव हि ॥

सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्तव्यं सोदरस्य च ॥

इति कूर्मपुराणाच ।

सपिण्डानां तु सद्यःशौचं पूर्वलिखितशङ्कवचनात् ।

बालस्त्वगत्वद्गाहे तु प्रेतस्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्याजाशौचं नैव सूतकम् ॥

इति वचनाऽच ।

यन्तु जातमृते मृतजाते वा कुलस्य विरात्रमिति हारीतवच-
नम्, तद्भर्मस्नावप्रकणान्नवमासात्पूर्वे द्रष्टव्यमिति । तदप्ययुक्तम् ।
दशरात्रोत्तरं मातापित्रोत्तरेकरात्रविधानेन वैषम्यापत्तेः । कूर्मपुराणवचनं
तु मिताक्षराकाराधनादत्तमपि एवं व्याख्येयं जातमृतेऽपि पितुमांतुश्च
कारात् सपिण्डानामपि तत्सूतकं स्यादेव, किन्तु पिता स्नानात्पूर्वम्
स्पृश्य; सपिण्डानां तु सद्यःशौचं स्नानमपि नेत्र्यर्थं इति । तस्मादु-
क्तैव पारकवचनस्य व्याख्या ज्यायसी, आचारासिद्धा च । नामकरणो-
त्तरं मरणे तु पष्ठमासपर्यन्तस्य दाहादिकरणपक्ष एकरात्रम्, नो चेत्सद्य
एव । “आदन्तजननात्सद्य” इति वचनात् । अत्र दन्तजननपदेन तज्ज-
न्मकालः सप्तमासाख्यो लक्ष्यते । तस्य तत्कालत्वं च दन्तजननम् सप्तमे
मासीत्युपनिषद्दर्शनात् । यद्यपि चात्राविशेषेण सद्यःशौचमुकं तथापि
दाहाद्यकरणं एवेदं द्रष्टव्यम् । दन्तजाते वाले प्रेते सद्य एव, नास्याग्नि-
संस्कारो नोदकक्रियेति विष्णुनाभिसंस्काररहितस्यैव सद्यःशौचाभि-
धानात् । एवं च “अहस्यदत्तकन्यासु वालेषु च विशोधनमिति । अग्निसं-
स्कारस्य च वैकल्पिकत्वं वक्ष्यते । सकलदाक्षिणात्यसंमतश्चायमर्थः ।
रत्नाकरादयस्तु अजातदन्ते सद्य एव शुद्धिः । यन्तु क्वचिदजातदन्ते एका-
हविधानं तदन्तजननसमये यस्य दन्तोत्पत्तिर्नास्ति तद्विषयम्, ईषज्ञा-
तदन्तविषयं चेत्याहुः । दारलतादयस्तु सद्यःशौचं किञ्चिद्दुगुणशीलानां
सपिण्डानाम्, अहोरात्रं तु निर्गुणसपिण्डानाम् ।

अजातदन्तमरणं संभवेद्यादि सत्त्वमाः ।

एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तमिर्गुणाः ॥

इति कूर्मपुराणादित्याहुः । षण्मासादूर्ध्वं चूडाकरणपर्यन्तमेकाहः ।

“नृणामकृतचूडानामशुद्धिनैश्चिकी स्मृता” इति मनुवचनात् ।

अत्र चूडाग्रहणं न कालोपलक्षणम्, तथा सति तस्याः प्रथमवर्षेऽप्युक्त-
त्वात्कृतचूडे च त्रिरात्राशौचस्य ब्रह्मणत्वात् “विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु
मृते शुद्धिस्तु नैशिकी” इतिवचनविरोधापत्तेः । तथा हि “निवृत्तचूड-
कानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते” इत्यत्रापि चूडाग्रहणस्य कालोपल-
क्षकत्वेन प्रथमवर्षेऽपि त्रिरात्रापत्तिः स्यादेव । अतो न चूडाकालोपल-
क्षणं चूडाशब्दः । तेन षण्मासोत्तरं चूडाकरणपर्यन्तमेकाहः । यत्तु
ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमिति विशिष्टवचनं
तत्प्रथमव्याखिकचूडाकरणाभिप्रायम् ।

एवं ऊनद्विवार्षिकमधिकृत्य—

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्यत्वा क्षपेयुरुद्यहमेव तु ॥

इति मनुवचनम् । तदप्येतद्विषयम् । निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धि-
रिष्यते इति मनुना कृतचूडस्य त्रिरात्राभिधानात् । अत एव कृतचूडस्य
दाहाभावेऽपि त्रिरात्रम् । अरण्ये काष्ठवत्यत्कवा” इति मनुवचनात् ।

यतु ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितिः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं उद्यहमाचरेत् ।

इत्याङ्गिरोवचनम् । तद्वृत्तयादूर्ध्वं कुलधर्मपेक्षया चूडोत्कर्षे वेदि-
तव्यम् । नचेदं वचनं वर्षत्रयात्प्राक् त्रिरात्रं विधत्ते । विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु
मृते शुद्धिस्तु नैशिकी” इत्येतद्विरोधात् । तस्मात्त्रिवर्षोत्तरं उपनयनप
र्यन्तं त्रिरात्रमेवेति सिद्धम् । मिताक्षराप्येवम् । हारलतादयस्तु चूडाशब्देन
तृतीयवर्षाख्यकालो लक्ष्यते, तस्य मुख्यत्वात्, प्रथमाऽवरे तु चूडाकरणं
कुलधर्मपेक्षयाऽपवादः, तेन षण्मासादूर्ध्वं द्वितीयवर्षसमाप्ते याव-
न्मरणे एकरात्रम् “आचूडाशैशिकी” तिवचनात् । इदं च किञ्चिद्गुण-
शालीनां सपिण्डानाम् ।

अयोर्ध्वं दन्तजननात्सपिण्डानामशौचकम् ।

एकाहं निर्गुणानां तु चौलादूर्ध्वं त्रिरात्रकम् ॥

इति कूर्मोक्तेः । अथन्तनिर्गुणानां तु त्रिरात्रम्, अथन्तसगुणानां
सद्यशौचम् । ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम् सद्य-
शौचमिति गौतम इति विशिष्टवचनात् । एवं “त्रिरात्रमाव्रतादेशात्”
इत्यत्रापि व्रतप्रदृष्टं कालोपलक्षणम् । स च मासत्रयाधिकषट्खर्वोत्तर-
कालः । उपनयने गर्भाष्टमस्यापि मुख्यत्वेन नष्टमिर्गर्भमासेः समं
गणनया तस्य तत्कालत्वोपपत्तेः । नचोपलक्षणत्वे मात्राभावः ।

अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्यहात् ।
अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः शूद्रस्त्वचन्नायुक् ॥
मित्रेये यदि तत्र स्यादाशौचं त्यहमेव तु ।
द्विंजन्मनामयं कालस्थायाणां तु षडाङ्गिकः ॥
पञ्चाङ्गिकस्तु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् ॥

इत्यादिपुराणैकवाक्यतालाभात् । अवन्नयुक्तं अविवाहितः । अतश्च च र्बद्धयोच्चरं उपलक्षितकालपर्यन्तं त्रिरात्रमित्याहुः । इदं च नामकरणमारभ्योपनयनपर्यन्तमाशौचं सपिण्डानामेव । मातापित्रोस्तु त्रिरात्रमेव । “बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति क्षयपवचनात् । वैजिकादभिसम्बन्धावनुरुद्धयादद्यं त्यहम्” इतिमनुवचनाच्च । इदं च बालाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् “तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्तं तथैवच” इति अप्रपादवचनात् ।

प्राच्यास्तु ।

विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्णेमृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।
द्युषेन क्षत्रिये शुद्धिलिभिर्वैश्ये मृते तथा ॥
निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरित्यते ।
निवृत्ते क्षत्रिये षड्भिर्वैश्ये नवाभिरेव च ॥
शूद्रे त्रिवर्षान्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।
अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥

इति अङ्गिरोवचनाद्वालाद्याशौचे वैषम्यमपि । इदं च षण्मासोच्चरं उपनयनपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । आशौचोच्चरं षण्मासमध्ये तु त्रैवर्णिकस्य तुल्यम्, शूद्रस्य तु त्यह इत्यनुवृत्तौ “तथा वै शूद्रजन्मना” मितिशङ्खस्मरणात् । “आदन्तजन्मनः शूद्रे मृते बाले त्यहं भवेत्” इतिचतुर्भुजघृतवचनाचेत्याहुः । इति बालाशौचम् ।

अथ स्त्रियाशौचम् ।

सर्ववर्णनामेव सोदरभ्रातुर्भगिन्या आदन्तजन्ममरणे सद्यःशौचम् । आचूडादेकरात्रम् । विवाहपर्यन्तं त्रिरात्रम् ।
आदन्तात्सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
आप्रदानात्त्रिरात्रं स्याद् दशरात्रमतः परम् ॥

इतिकौर्मात् । प्रदानमप्त्र विवाहः, ततः परं दशरात्रोक्तेः । इदं दशरात्रं भर्तुसपिण्डविषयम् “दत्तानां भर्तुरेव हि” इत्यनेनैकवाक्यत्वात्, सोदरव्यतिरिक्तपितृमात्रादिसर्वसपिण्डानां तु कन्याया जन्मप्रभृतिचूडान्तं मरणे सद्यःशौचम् । तुलुपरि वाम्प्रानपर्यन्तमेकरात्रम् । वाम्प्रा-

नोत्तरं विवाहपर्यन्तं भर्तुकुले पितृकुले च त्रिरात्रं विवाहात्परं भर्तुकुलं
एव सश्पूर्णाशौचम् ।

आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ।

सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाइमेव हि ।

अतः परं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कुते तत्र झेयं चोभयतत्त्वचहम् ।

पितृवर्तरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

इत्यादिपुराणात् । अत्राजन्मन इत्यनेन जननाशौचमध्ये कन्यामरणे
मातापित्रोः सद्यः शौचमिति स्मार्तादयो गौडः ।

अन्ये तु जननाशौचमध्ये कन्यामरणे पुंबालमरणवदेव, आजन्मन
इति तु मरणनिमित्तसद्यः शौचविधानपरामित्याहुः ।

इदं चादिपुराणवाक्यं सोदरव्यतिरिक्तपित्रादिसर्वसपिण्डपरं त्रा-
गुकम्, कौम्ये सोदरस्य विशेषोक्तेः ।

माधवस्तु ।

अद्वैतजातासु पित्रोरेकरात्रमिति कार्णजिनिवचनादद्वैतजातामरणे
पित्रोरेकारात्रस्य ।

प्रत्याप्रत्यासु योवित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च ।

मातापित्रोऽत्रिरात्रं स्यादन्येषां तु यथाविधि ॥

इति शङ्खवचनेन च द्वैतजातामरणे तयोऽत्रिरात्रस्य च सिद्धेः,
“आजन्मनस्त्वे” त्यादिपुराणवचनं पितृमातृसोदरान्यसपिण्डविषयमित्या-
ह । ततो वाग्दानपर्यन्तमिति । चूडोचरं वाग्दानपर्यन्तमित्यर्थः । तथा च-
याहवद्वक्यः ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशेषधनम् । इति ।

अत्र यद्यपि आदिपुराणकवाक्यतया कुतचूडाया एव वाग्दानपर्यन्त-
मेकाहः प्रतीयते । तथापि तृतीयवर्षादूर्ध्वमकुचूडाया अपि वाग्दानपर्य-
न्तमेकाहो द्रष्टव्यः ।

अविशेषेण वर्णनामर्वाक् संस्कारकर्मणः ।

त्रिरात्रेण भवेच्छुद्धिः कन्यास्वहा विधीयते ।

इत्यनेन यदा पुंबाले त्रिरात्रं तदा कन्यायामेकरात्रविधानात् तत्र
च तृतीयवर्षादूर्ध्वमकुतचूडस्यापि इत्यहोक्तेः । यदा तु पुंबाले ऊनद्वि-
वर्षोचरमेवाकुतचूडेऽपि त्रिरात्राशौचं, तदा कन्याया अपि द्विवर्षोत्तर-
मेवाकुतचूडाया अपि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः । अतः परं प्रवृद्धानामिति । कुत-

वाग्दानावस्थातः परं प्रवृत्तानामाधिकरूपाणाम् । अधिकरूपमाह । वाक्प्रदानमिति । उभयमाह । पितृवर्वस्य चेति । पितृसपिण्डस्य भर्तुसपिण्डस्य स्वेत्यर्थः । तथा च ।

मनुः ।

खीणामसंस्कृतानां तु इयहाच्छुच्छान्ति वान्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुच्छान्ति तु लनाभवः ॥ इति ॥

असंस्कृतानाम्=अविवाहितानाम् । वान्धवः=भर्तुसपिण्डास्त्रयहाच्छुच्छान्ति । एतच्च वाग्दानोच्चरं, तत्पूर्वं भर्तुपक्षे संबन्धाभावात् यथोक्तेन त्रिरात्रं च । सनाभवः=पितृसपिण्डाः । अत्र सापिण्डयं सासपौरुषम् । “अप्रत्तानां तथा खीणां सापिण्डयं सासपौरुषम्” इति वचनात् । यन्तु अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति विशिष्टस्मृतौ त्रिपुरुषग्रहणं तत्र अप्रत्तानामित्यस्यावाग्दानामित्यर्थः, तेन वाग्दानात्पूर्वं त्रिपौरुषं विशिष्टवचनात्, तदुच्चरं तु सासपौरुषमेवेति दक्षिणात्याः ।

अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति वाग्दानोच्चरविषयम् । “अप्रत्तानां तथा खीणां सापिण्डयं सासपौरुष”मिति वचनं तु प्राचिविषयम् । कन्यानामिति सासपौरुषसापिण्डव्यवहारादिति रुद्धरः ।

त्रिपौरुषमेवात्र सापिण्डयम् । अप्रत्तानामित्यस्याविवाहितानमित्यर्थः । “अप्रत्तानां तथा खीणां सापिण्डयं सासपौरुषम्”इति रत्नाकरधृतं तु विवाहे पितृपक्षविषयमिति गौडाः । अत्र वाग्दानपदं तदुपधानपरं न कालोपलक्षणम् । तेन वाग्दानाभावे चूडोच्चरं विवाहपर्यन्तमेकरात्रमेव । वाग्दाने सत्येव त्रिरात्रमिति द्वारकताकारादयो दक्षिणात्याश्च । चूणामणिस्तु ।

चूडोच्चरं वाग्दानकालपर्यन्तमेकाहः । वाग्दानकालस्तु गर्भाष्टमादृः, अष्टमा वा । मुख्यविवाहकालत्वात् । तथा च ।

स्मृतिवारे ।

सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः ।

कन्यायाः शस्यते राजकन्यथा धर्महानिकृत् ।

वाग्दानकालोच्चरं वाग्दानाभावे यावद्विवाहं पितृपक्ष एव त्रिरात्रम् । वाग्दाने तु यावद्विवाहं पक्षवद्य एव त्रिरात्रमित्याह ।

“दक्षानां भर्तुरेव हि”इति दक्षानां विवाहितानां भर्तुरेवेति पितृपक्षव्यवच्छेदः ।

अत्र दक्षिणात्याः ।

ऊढायाः पित्रोर्गेहे प्रसवे तयोरेकरात्रं तत्गृहवासिनां भ्रातृणां च । एवं भ्रातृगेहे भगिन्याः प्रसवे भ्रातृणामेकरात्रम् । मरणे तु त्रिरात्रम् ।

पित्रोस्तु स्वगृहे भर्तुगृहे चा मरणे त्रिरात्रमेव । तथा च—

विष्णुः ।

संस्कृतासु खीषु नाशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे चेतिपतृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं देति । पितृपक्षस्येति शेषः । तदुपक्रमात् । पक्षपदेन भ्रातर एव गृहान्ते, घाक्यान्तरेण भगिनीमरणे तस्य त्रिरात्रविवानात् । पतिगृहे ऊढायाः प्रसवे पित्रादीनां नाशौचम् । प्रापकाभावात् । मरणे तु पित्रोल्लिरात्रं भवत्येव ।

बैजिकादभिसंबन्धादनुरुद्धादघं त्रयहम् ।

इति प्रागुक्तवचनात् ,

प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च ।

मातापित्रोल्लिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥

इति शङ्खस्मरणाच्चेत्याहुः ।

गौडास्तु ।

उक्तशङ्खवचनमूढायाः पितृगृहे मरणविषयम् ।

गृहे मृतासु दत्तासु कन्यासु स्यात् त्रयहं पितुः ॥

निवासराजनि प्रेते जाते दैहित्रके तथा ॥

इति शङ्खवचनान्तरेण ऊढायाः पितृगृहमरण एव त्रिरात्रबोधनात् । अन्यथा गृह इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, विष्णुवाक्ये चैकरात्रं प्रसवमरणयोरुभयोरपि व्येषम् । तदपि भ्रात्रादिविषयम् । त्रिरात्रं तु पितुः, मातुश्च जनकत्वाविशेषात् । तदपि प्रसवे मरणे च । इदं त्र्यक्तम्—

आदिपुराणे ।

दत्ता नारी पितुर्गृहे सूयते त्रियतेऽथवा ।

स्वमशौचं चरेत्सम्यक् पृथक्स्थानव्यवस्थिता ॥

तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुच्यते जनकस्त्रिभिः ।

पितुर्गृहे यदा सूयते त्रियते वा दत्ता नारी तदा सा प्रसवे पैठीन स्युक्तमाशौचं चरेत् । पृथक्स्थाने पित्रादिसंसर्गशून्ये पितृगृहे स्थिता सा चेत्तदा तद्वन्धुवर्गां गोत्रादिरेकाहेन, जनकस्त्रयहेण शुद्ध्यति, जनकत्वाविशेषाज्ञनन्यपि । संसर्गे तु पित्रादेः संपूर्णमाशौचम् ।

यस्तैः सहासनं कुर्यात् शयनादीनि चैव हि ।

बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुच्यति ।

इति वचनादिति स्मार्ताः । एतन्मते—

इत्या नारी पितुर्गृहेऽप्रधाने सूयते यदा ।

इति कल्पतरुद्युतवाक्ये भ्रमधाने पित्रादिसंसर्गशून्य इत्यर्थो व्योऽयः ।

अन्ये तु पितुः शयनभोजनदेवार्चनगेहे यदा सूयते भ्रियते वा
तदा पिता स्वं स्वजात्युकमाशौचं दशरात्रादिकं चरेत् । भ्रात्रादिस्त्व
र्यात्त्रिः, शयनभोजनदेवार्चनगृहमिन्नगृहे चेत्सूयते भ्रियते वा पिता त्रि-
रात्रेण भ्रात्रादिस्त्वेकेन शुद्धेदित्यर्थः । अन्यथा स्मातमते स्वं पैठीनस्यु-
कं चरेदित्यत्र “दत्ता नारी पितुर्गेहे” इत्युपादानं व्यर्थं स्यादित्यादुः ।

परे तु पितुः प्रधाने गेहे सूयते भ्रियते वा तदा जनकात्मिभिः बन्धुष-
र्ण एकेन, यदि तु प्रधानगृहमिन्नगृहदित्यस्थिता तदा स्वभर्तुकुलमे-
वाशौचं चरेत् न पित्रादिर्यच्चपि तदगृहस्थितेत्यर्थमादुः ।

जधरस्तु “पितृगृह” इत्यशौचभागिन्नगृहोपलक्षणम् । तेन भ्रात्रादि-
मरणे भ्रात्रादेरेकाहः तस्थयोः पित्रोऽस्तयह इत्याह ।

परपूर्वायास्त्वशौचे ।

ब्रह्मपुराणे ।

अन्यपूर्वा गृहे यस्य भार्या स्यात् तस्य नित्यशः ।

अशौचं सर्वकार्येषु गृहे भवति सर्वदा ॥

दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य वृथा भवेत् ।

अत्र गेह इत्युपादानात्समस्तगृहकार्यकारिणीत्यर्थ इति हारलता ।
प्रतिग्रहश्रवणाद्वाहाणमात्रपरामिदम् ।

शङ्खः ।

हीनवर्णा तु या नारी प्रमादात्प्रसवं ब्रजेत् ।

प्रसवे मरणे तज्जमशौचं नोपशाम्यति ॥

हीनवर्णा अत्र शुद्रा । प्रमादात् विना परिणयं तत्कृतसङ्घटणात् । तेना
परिणीता शुद्रा यद्युच्चमवर्णात्पुत्रमुत्पादयति तदा तस्याः प्रसवमरण-
जन्यमशौचं तद्वर्जनकस्य याधज्ञीचं भवतीति शुद्धिचिन्तामणिः ।

आदिपुराणे ।

वित्रा दत्ता तु यान्यस्मै स्वातन्त्र्यादन्यमाभिता ।

यं संभितवती भूयः तस्याशौचं भवेत्त्यहम् ॥

मृतायां वा प्रसूतायां नान्येषामिति निश्चयः ।

पदे तु सप्तमे या तु बलात्काचिद् धृता भवेत् ।

स्वामिगोत्रं भवेत्स्यास्तडच भूयो विशिष्यते ।

पैतृकं त्वप्रसूतायां ततः पौर्विकभर्तृकम् ।

कामादक्षतयोनिश्चेदन्यं गत्वा द्यवस्थिता ॥

तस्यान्यस्य सगोत्रा स्याकृयं संभितवती स्वयम् ।

पित्रा यस्मै दत्ता तं त्यक्त्वा स्वातः॒स्त्रियादन्यमाश्रितायाः प्रसवमरणयोर्यमाश्रिता तस्यैव त्रिरात्रमाशौचम् न तु तस्य सपिण्डानामित्यर्थः । अस्वातः॒स्त्रियादन्याश्रितायां विशेषमाह । पदे त्विति सप्तपदकिरणेन पक्षीत्वे जात इत्यर्थः । उत्तरत्र स्वामिगोत्रमित्यभिधानात् । अत्रापि विशेषमाह । तदेति । तस्या यावत्प्रसवो न तावत् पितृगोत्रं, प्रसवोत्तरं पूर्वमर्तुगोत्रम् ।

स्वातन्त्र्येणाश्रितायाः किं गोत्रमत्राह । कामादक्षतयोनिवेदिति । कामादाश्रयेण॒षि पूर्वस्वामिगोत्रतैवेति हारलता । एवं च “यं संभितवती” इत्यादिना द्वितीयमर्तुर्यदशौचमुक्तं तदप्यक्षतयोनित्वे सत्येव । गोत्राशौचयोर्नियमस्यौत्सर्गिकत्वात् । तथा च क्षतयोनेः कामतोऽप्याश्रितायाः, अक्षतयोनेष्टु बलादाश्रितायाः, पूर्वस्वामिसगोत्रत्वात्पूर्वस्वामिन एवाशौचमित्याचार्यचूडामणिः । यं संभितवतीत्यादिकं क्षतयोनेरेव, अक्षतयोनेष्टु कामादाश्रयेण द्वितीयस्वामिसगोत्रत्वात् द्वितीबस्वामिसपिण्डानामप्यशुचित्वान्नान्येषामित्यस्यासङ्गतिः । अत एवाशौचप्रकरणे सगोत्रत्वकथनं द्वितीयमर्तुसपिण्डानामप्यशुचित्वायेति स्मृतिर्दर्पणं इति वाचस्पतिमिश्रानुसारिणः ।

इदमत्र बोध्यम् । सजातीयास्वन्यगासु इयहम् ।

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ॥

त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्ये भार्यास्वन्यगतासु च ।

इतिकौम्यांत् । हीनजातीयास्वन्यगास्वहोरात्रम् ।

निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् ।

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ॥

इति वचनात् । हीनतरजातीयास्वन्यगासु नाशौचम् । तदाहतुः-
शङ्खलिखितौ ।

अन्यपूर्वासु भार्यासु कृतकेषु मृतेषु च ।

सद्यःशौचं विनिर्दिष्टं जनने मरण॑षि च ॥ इति ॥

अत्र दक्षिणात्याः ।

प्रतिलोभभिन्नान्याश्रितासु पक्षीषु प्रसूतासु मृतासु च पूर्वापरपत्योख्यादिनमाशौचम् “परपूर्वासु भार्यासु” इत्यादि कौम्यांत् । पितुभ्युत्रिरात्रं सपिण्डानामेकरात्रम् ।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥

इति मरीचिवाक्यात् ।

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

भर्तृपित्रोऽस्त्रिरात्रं स्वादेकाहं तु सपिण्डतः ॥

इति हारीतैकवाक्यत्वात् । पितृपत्योरेकरात्रं त्वसन्निधाने, तयोरेकाह-
पक्षे च सपिण्डानां स्नानमात्रमित्याहुः ।

अत्र प्रागुक्तिदुराणैकवाक्यतयैव द्यवस्था बोध्येति विक् ।

अथ सम्पूर्णशौचम् ।

बृहस्पतिः ।

दशाहेन सपिण्डास्तु शुच्चन्ति प्रेतसूतके ।

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु इनात्वा शुच्चन्ति गोत्रजाः ॥

सूतसूतके जननमरणयोः सप्तमावधयः सपिण्डाः । तथा च ।

मनुः ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनामनोरवेदने ।

बीजिनमभिव्याप्य सप्तमे पूर्णे सत्यष्टमे सपिण्डताया निवृत्तिस्त-

दुक्म् ।

मात्र्ये ।

लेपभाजश्चतुर्थायाः पित्रायाः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डयं साप्तपौरुषम् ॥

तथा च बीजिप्रभृतिसप्तमान्ताः सपिण्डाः । ब्राह्मणा दशाहेन,
क्षत्रिया द्वादशाहेन, वैद्ययाः पञ्चदशाहेन, शूद्रा मालेन शुच्चन्तीत्यर्थः ।
कन्यानां तु तृतीयपुरुषावधयः सपिण्डाः । “सपिण्डता तु कन्यानां
सवर्णानां त्रिपौरुषो” इति सुमन्तुवचनात् । तेन कन्याया बृद्धपिता-
महादौ सापिण्डयनिवृत्तिः । अत एव कन्यायाः पितामहग्रात्रा तत्स-
म्भृतिमिश्र सह सापिण्डयाभावात् कन्याजन्ममरणयोस्तेषां सपिण्डा-
शौचं नास्ति किञ्चु तु समानोदकनिर्मितमेवाशौचम् । एवं तेषामपि मरण
जननार्थां कन्यानामिति शूलपाणिः । कन्यापदार्थस्तु रुद्राशौचप्रकर-
णोक्तो मतभेदेन वोद्ध्यः । समानोदकाख्यविधाः । दशमाच्छतुदशाज्ञ
न्मनामस्मृतिपर्वन्तभेदात् । “जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते” इति
वृहमनुवाक्यात् । तत्राप्तमपुरुषादारभ्य दशमपुरुषपर्यन्ताः सकुल्या-
द्धिवहेण शुच्चन्तीति । तथा च—

मनुः ।

जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरित्यते ।

एकादशादारभ्य चतुर्दशपर्यन्ताः पक्षिण्या, पक्षिणीमसपिण्ड इति

गौतमस्परणात् । पञ्चदशादारभ्य एतेऽस्मकुलजा इति गोत्रनामस्मृतिर्पर्य-
न्ताः, एकाहेन, “गोत्रजानामहः स्मृतम्” इतिजावालात् । तत एतेऽस्मद्बं-
धया इति ज्ञायमानाकेवलगोत्रजास्ते स्नानेन शुच्यन्ति “स्नात्वा शुच्यन्ति
गे’त्रजा” इति वृहस्पतिरिति गौडाः ।

हारलताकृतस्तु समानोदके नानाशौचकवपा गुणतारतम्येन व्यव-
स्थिता इत्याहुः ।

दाक्षिणायास्तु । अष्टमादारभ्य चतुर्दशान्ताः समानोदकाः, ते व्यदा-
शौचभागिनस्तद्विजगोत्रजानामेकरात्रमित्याहुः ।

दासादीनां वेदमाशौचं स्वामिना सैद्धकत्र वासे भवति ।

दासान्तेवासिभूतकाः शिष्याश्वैकत्र वासिनः ॥

स्वामितुल्येन शौचेन शुच्यन्ति मृतस्तके ।

इति वृहस्पतेः । नाव्येषां विशेषवचनाभावात् । “जनने मरणे नित्यम्”
इत्यादिवचनं व्याकुर्वता हारलताकृताप्येवमुक्तम् । तत्र दासानामानु-
लोम्ये नाशौचमित्याह ।

विष्णुः ।

पद्मीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचम् । मृते स्वामि-
न्यात्मीयम् । दासानां हि प्रतिलोम्यं तदा भवति यद्युक्तेष्वर्णो हीन
वर्णस्य दास्यं करोति, तादशस्य स्वामितुल्यमेवाशौचम् । समानोद-
कादेवशौचं च सर्ववर्णेषु तुल्यं वर्णभेदेन विशेषानुकेः ।

अथाऽपिण्डाशौचम् ।

मनुः ।

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥

श्रोत्रिये तृपसमप्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

मातुले पक्षिणीं रात्रि शिष्यत्विग्वान्धवेषु च ॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये द्वितिः ।

अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षणं स्मृतम् ।

आचार्यः=उपनीय साङ्घवेदाध्यापकः ।

वृहस्पतिरपि ।

इयहं मातामहाचार्यभोत्रियेष्वशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

दिवारात्रम्=अहोरात्रम् । एतश्चाशौचभागिनोऽनद्यापके गुरुपुत्रे, जी-
वत आचार्यस्य पत्न्यां च षोडशम् । गुरुपुत्रेणाध्यापितस्य शिष्य-

स्य, आचार्याभावे आचार्यपत्नीशुश्रूषकस्य नैष्टिकब्रह्माचारिणश्च तयो-
स्त्रिरात्रम् ।

अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ।

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपूत्रे गुणाविते ॥

गुरुदारे सपिष्ठे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

इति मनुवचनात् । तथा च इयहमिति प्राप्ते—
गौतमः ।

आचार्यतत्पुत्रशिष्ययाज्येषु चैवम् ।

अनौरसगुरुपुत्रासवर्णं गुरुपत्नीविषयं मनूकमेकाहमशौचमिति पारि-
जातः । सपिष्ठस्थाचार्यत्वे दशाह पव, न तु आचार्यत्वनिमित्तमाधिकम् ।
तथा च ।

आश्वलायनः ।

दशाहं सपिष्ठेषु गुरौ वा सपिष्ठे त्रिरात्रमितरेष्वाचार्येष्वित्यादि ।

अत्र गुरौ वा सपिष्ठे दशरात्रमिति सम्बन्धः । गुरुत्वनिमित्तं ना
धिक्यमिति भावः । इतेरेषु=असपिष्ठेषु आचार्येषु त्रिरात्रमित्यर्थः ।
अत्र “गुरौ वा सपिष्ठे” इत्याश्वलायने पाठ इति वाचस्पतिमध्याः ।

अत्र विसाक्षरादिकृतः ।

यस्तु मुख्यो गुरुः पिता तदुपरमे सपिष्ठत्वादशाह पव, यस्तु
पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदानध्याप्य वेदार्थं प्राहयित्वा वृत्तिं विद-
धाति तत्य महागुरुत्वात्तदुपरमे द्वादशरात्रं वा “महागुरुषु दानाध्य-
यने घर्जयेरशिष्यादि आश्वलायनोकं द्रष्टव्यम् । एवं यदाऽऽचार्यमा-
तामहादेरन्त्येष्वि शिष्यदौहित्रादिः करोति तदा दशरात्रमाशौचम् ।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेताहौरैः समं तत्र दशाहेन विशुद्ध्यति ॥

इति मनुवचनादित्यादुः । श्रोत्रिये तृप्तसम्पत्रे”इति श्रोत्रिये=एकशास्त्रा-
स्येतरि“एकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति” वौघायनवचनात् । उपस-
म्पत्रे=स्वयुह अन्यत्र वा । एकस्थानवासिनीति हारलता ।

तदाहात्रिराः ।

गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिष्ठः कथञ्चन ।

तस्याप्यशौचं विष्वेयं त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

गृह इत्येकस्थानोपलक्षणम् । गृह इत्येव विवक्षितमिति मित्राः । मै-
त्रीप्रातिष्वेयादिना स्वाचारेण चोपसम्पत्रे त्रिरात्रमिति दक्षिणात्याः । अ-

सपिण्डोऽत्र श्रोत्रियोऽभिमतः । अश्रोत्रिये तु स्वयृहे मृते एकाहमेव ।
तथा चैकरात्रभित्यनुवृत्तौ—

विष्णुः ।

असपिण्डे तु स्ववेदमनि मृते इति ।

अत्रासपिण्डः=श्रोत्रियो ग्राह्यः । मातुल इत्यादि । मातुः सहोदरभ्रातरि
भिन्नस्थानमृते पक्षिणीं व्याप्त्याशौचम् । एकस्थानमृते तु “मातृष्वसु-
मातुलयोः इव श्रूत्वा सुरयोर्गुरुरौ क्रत्विजि चोपरते त्रिरात्रम्” इति प्रचेतसा
त्रिरात्रमुक्तम् । सगुणमातुलविषयं त्रिरात्रभित्यन्ये । मातुवैमात्रेयभ्रा-
तरि त्वेकरात्रम् ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनस्य तद्विषयत्वात् । अत्र शिष्यमरणे गौतमेन इय-
हम्, मनुना पक्षिणी, याज्ञवल्क्यनैकाहमुक्तम् । तत्र गुरुकुलश्वस्यैव शिष्यस्य
मरणे तदाचार्यस्य त्रिरात्रम्, उपनीय कृत्स्नं वेदमध्यापितस्यान्यत्र
स्थितस्यापि शिष्यस्य मरणे त्वेकाहमित्यविरोधः । क्रुतिविड्ग्नरणे मनुना
पक्षिणी, प्रचेतसा त्रिरात्रम्, क्रत्विजां चेति बौधायनेन च त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र
यज्ञमानससन्निधौ मरणे इयहम् । अन्यत्र पक्षिणीत्यविरोधः । कुलकमा-
गतानां सर्वदा याजकानां मरणे त्रिरात्रम् । अन्येषां पक्षिणीति हारलता ।
थान्धवेषु चेति । अत्र वान्धवपदेनात्मबान्धवाः पितृवान्धवाश्च ग्राह्याः,
न तु मातृवान्धवाः । मातृवन्धौ जावेलनाहर्विधानात् । तथा च—

जावालिः ।

समानोदकानां इयहं गोत्रजानामहः समृतम् ।

मातृवन्धौ गुरुै मित्रे मण्डलाधिष्ठातौ तथा ॥ इति ।

एतेन मातृवन्धावपि पक्षिणीति दाक्षिणात्यमतं चिन्त्यम् ।

तत्रात्मबान्धवाः—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विशेया आत्मबान्धवाः ॥

इति मिताक्षरायामुक्ताः ।

पितृबान्धवाः—

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विशेया पितृबान्धवाः ॥

इत्यनेनोक्ताः ।

मातृबान्धवाः—

मातुः पितुः स्वसुः पुत्राः मातुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विशेषा मातृबान्धवाः ॥

इत्यनेनोक्ताः । यमाद्युक्ताः इवसुरावयोऽव्यञ्ज बान्धवपदेन गृह्णंते । विशेषादित्येके । तथा च—

यमः ।

इवसुरयोर्भगिन्यां च मातुलाभ्यां च मातुले ।

पित्राः स्वसरि तत्पुत्रे पक्षिणीं क्षपयेत्तिशाम् ॥

मित्राक्षरादौ—

वद्यतुः ।

मातुले इवसुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।

अशौचं पक्षिणीं रात्रिं सृता मातामहो यदि ।

संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीं सुरं ॥ इति ।

शुच्चेदित्यनुष्ठानौ—

विष्णुः ।

आचार्यं मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण ।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च सृतेषु च ।

परपूर्वांसु भार्यांसु प्रस्तासु सृतासु च ॥

आचार्यपक्षीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वसुरइवश्वसुर्यसहाध्यायिणिष्ये-
षु चैकरात्रेणेति । श्वसुर्यः=शालकः । अत्र इवसुरयोर्मरणे प्रचेतसा त्रि-
रात्रं शृदमनुना पक्षिणी, विष्णुना चाहोरात्रमुक्तम् । तत्र जामातुर्गृहे तयोर्म-
रणे तस्य त्रिरात्रम् । निजगृहस्थयोस्तयोर्निर्गुणयोर्मरणे तस्यैकरात्र
म् । सगुणयोस्तु पक्षिणीति मिथाः । इवसुरयोः स्वगृहमिक्षेऽपि साक्षिधि-
मरणे त्रिरात्रम् । एकग्राममरणे पक्षिणी, भिन्नग्राममरणेऽहोरात्रम् । एवं
मातृश्वसरि तुल्यन्यायात् पितृश्वसरि च बोध्यमिति गौडाः । अत्रेदं
बीजं, “श्रोत्रिये तूपसम्पत्रे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” इत्यनेन सक्षिधिष्ये-
यत्र त्रिरात्रमुक्तं तत्रैव “एकाहं स्यादुपाध्याये स्वग्रामधोत्रियेऽपि
च” इति कौम्भेण सक्षिधान एकरात्रविधानादन्यत्रापि तद्रीत्या साक्षि-
द्यतारतम्येणाशौचतारतम्यं कल्पयते ।

बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तद्धर्मं इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति बौधायनवचनात्, तत्र च त्रिरात्रं इवश्वसरि इवसुरे चैतदेव ही-
त्यस्य स्वगृहमात्रे इवसुरयोर्मरणे त्रिरात्रपरत्वे “त्रिरात्रमस्त्रापि-

एडेषु स्वगृहे संस्थितेषु च' इत्यनेन कौट्येण सम्बन्धिमात्रपरेण पुनरुक्त-
त्वात् , यत्रिरात्रं इवश्वमरणे हस्यादेः सञ्जिधिमात्रे मरणे तत्परत्वं कल्पय-
ते । एवं स्वग्रामश्रोत्रियेषु चेत्यत्र स्वग्रामत्वेनाविशेषादन्यत्रापि तथा
कल्पयते । एवमन्यत्रापि दौहित्रभागिनेयादेः इवयमकृतसंस्कारस्य प-
क्षिणी । स्वयं कृतसंस्कारस्य तु त्रिरात्रं—

संस्थिते पक्षिणीं रात्रि दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

पित्रोरुपरमे खीणामूढानां तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् मनुः ॥

इति मिताक्षराधृतहृदयाङ्गवक्त्वायात् । संस्कृते=स्वयं दाहादिना संस्कृ-
ते । तथा च-

पैठीनसिः ।

असम्बन्धिनो द्विजान् दहित्वा सद्यः शौचं सम्बन्धे तु त्रिरात्रमिति ।

ऊढकन्यानां तु दाहादिकं विनापि त्रिरात्रम् । संस्कृत इत्यस्योपनी-
त इत्यर्थादनुपनीतयोद्दैहित्रभागिनेययोः पक्षिणी । उपनीतयोस्तु त्रि-
रात्रमिति दाक्षिणात्थः । तच्छिन्त्यम् । “दानाध्ययने वज्ज्ययेरन्” “दशाहं
सापिण्डेषु गुरौ वासपिण्डे त्रिरात्रम्” इतराचार्येऽवित्याङ्गलायनवचने
दशाहशौचसुपकस्य त्रिरात्राद्याशौचविधानात् । यादवयसि यादश-
मरणे सपिण्डानां दशाहादिसम्पूर्णाशौचम्, तादवयस्येव तादशमरणे
त्रिरात्राशौचम् । अन्यथाऽजातदन्तमातुलादिमरणे भागिनेयादेः पक्षि-
ण्यादि तत्सपिण्डानां सद्यःशौचमिति नैषस्थापत्तेः । इदमशौचमेक-
स्थानसृते दौहित्रे । भिन्नस्थानसृते दौहित्रे भगिनीपतौ जामातरि-
च सद्यःशौचम् । तथा च ।

मिताक्षरायाम्—

भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीपतौ ॥

इयालके तत्सृते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ।

उपनीतभ्रातृविवाहितभगिन्योर्मरणे सद्यःशौचम् । मातृभ्वसृपितृ-
व्वसुमातुलानां भिन्नस्थानमरणे पक्षिणी, एकस्थानमरणे तु त्रिरात्रम् ।
तथा च—

प्रवेताः ।

मातृस्वसुमातुलयोः श्वश्रूहसुरायोर्गुरौ ।

ऋत्विजि चोपरते त्रिरात्रमिति ॥

मातृस्वसृपदं पितृस्वसृपलक्षणम् ।

मातृस्वसृपतिपितृस्वसृपत्योमृतयोनर्शौचं वचनाभावात् । माता महमरणे तु त्रिरात्रं “मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम्” इति कौर्म्योत् । मातामहीमरणे तु पक्षिणी । “अशौचं पक्षिणीं रात्रि मृता माता-मही यदि” इतिवचनात् । अत्र पक्षिणीशब्देन दिने श्रवणे दिनद्वयसहित रात्रिविषद् रात्रिश्रवणे रात्रिद्वयसहितं दिनमध्युच्यते तु लक्षण्यायादिति रुद्धरः ।

मिश्रास्तु रात्रिमरणेऽपि दिनद्वयसहिता रात्रिरेव सा । “पूर्वमेष्व दिनं प्राह्यं यावश्चाभ्युदितो रविः” इति कश्यपवचनादित्याहुः । युक्तं चैतत् । “द्वावहावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” इति भट्टनारायणधृत-वचनात् । पक्षतुलयौ दिवसौ पाद्वर्योः स्त इति पक्षिणीं रात्रिरिति । स्मार्ता अप्येवम् । प्रेते राजनि सज्योतिः=स्वदेशराजनि मृते सज्योतिः सुर्वतारकात्मकज्योतिर्दर्शनपर्यन्तं दिवा मरणश्रवणे दिनमात्रम्, रात्रि-मरणश्रवणे रात्रिमात्रं प्रजानामशौचमित्यर्थः । इदं चापरिपालकराज-विषयम् । परिपालके राजनि मृते त्वहोरात्रम् । तथा च ।

याहृत्वक्यः ।

निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् । इति ।

यन्तु ज्ञहेन ।

गृहे मृतासु कन्धासु इत्तासु स्यादहः पितुः ।

निवासराजनि प्रेते जाते दौहित्रके तथा ॥

इति रात्रो मरणे उद्यहसुकम् । तद्यस्य गृहे राजा मिष्यते तस्य बोध्यम्, गृह इत्यस्यानुषङ्गात् । ग्रामनाथे नष्टेऽपि सज्योतिः ।

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये चातपस्त्रिनि ।

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ।

इति वद्यश्ववक्त्रीयादिति दाक्षिणायाः । अश्रोत्रिये त्विति । एतत्स्वगृह-मृतविषयमिति प्रागुक्तम् । अनुच्चाने साङ्केदाध्येतरीति मिश्राः । यस्य क्षत्रियस्य नृपतेदेशे स्थीयते तस्मिन् धोत्रियेऽनधीनवेदे सज्योतिः । अनुच्चाने=सम्यगधीतवेदे तु नृपतौ मृते अहः कृत्स्नमहोरात्रमित्यर्थ इति हारलता । तथा गुराविति=अत्र “अहं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्यात्” इति मनुवचनपरिभावितो गुरुर्ग्राह्यः । तत्रा-नुपनीयादपश्रुतोपकारके मनुकमहर्मात्रम् । अनुपनीयैकशाखाध्यापके, उपनीय किञ्चिद्वेदाध्यापके, मातुले इत्यसुरे मित्रे गुराविद्यादि-

घुद्दमनूका पक्षिणी । उपर्नीयैकशाखाध्यापके त्रिरात्रमिति बोध्यम् ।
तच्चाह वौधायनः ।

त्रिरात्रमहोरात्रमेकाहमिति कुर्वीत । आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु त्रि-
रात्रमृत्तिविजां च शिष्यसतीर्थं सब्रह्मचारिणु त्रिरात्रमहोरात्रमेकाहमिति
कुर्वीत । आचार्यं त्रिरात्रम्, उपाध्यायेऽहोरात्रं, तत्पुत्रं उपाध्यायपुत्रं ए-
काहम् । दिवामरणे दिनमात्रं रात्रिमरणे तुल्यन्त्यायात् रात्रिमात्रम्, यथा
संखेन कुर्वीतेत्यर्थः । आचार्यपुत्रे च हीनजातीये दिनमात्रं रात्रिमात्रं
च ऋत्तिविजां याजकानां संनिधौ मरणे त्रिरात्रं व्याख्यातम् । सतीर्थे=एक-
स्माद् गुरोरध्ययनं कुर्वणे । अहोरात्रम् । सब्रह्मचारिणि भिन्नगुरुशिष्ये
वेदभागभूतसब्रतचारिणि दिनमात्रं रात्रिमात्रं वा । सतीर्थे एकस्थानस्मृते
पक्षिणी । तथा च—

गौतमः ।

पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च ।

असपिण्डे योनिसम्बन्धे इति समानाधिकरणम् । अन्यथाऽसपिण्डे
वेकाहविधायकहारीतविरोधः स्यात् । रत्नाकरोऽप्येवमिति भित्रः ।
असपिण्डे एकादशपुरुषमारभ्याचतुर्वृशात् पक्षिणी । तदुकं जन्मनाम-
हस्तिपर्यन्तमहः योनिसम्बन्धे मातृवस्त्रेयपितृवस्त्रेयभागिनेया-
दिकं इति गौडाः । सब्रह्मचारिणीति सब्रह्मचारी=वेदभागविशेषाध्यय-
नाङ्गवतचारीतयोर्मध्येऽन्यतरस्मिन् सृतेऽपरस्य ब्रह्मचारिण एकाहमिति
अनुवचनस्यार्थः ।

गौतमः । सहाध्यायिनि सब्रह्मचारिण्येकाह इति ।

कौर्म्ये ।

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्यं स्वभार्यास्वन्यगासु च ॥

कृतकेषु चेति चकारात् क्षेत्रजादिषु च । तथा च ।

ग्राहो ।

औरसं वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा ।

क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातकेषु सृतेषु च ।

आशौचं तु त्रिरात्रं स्यात् समानामिति निश्चयः ।

समानां=सज्जातीयानाम् । तथा च सज्जातीयानामौरसभिन्नानां क्षेत्र-
जायेकादशपुत्राणां परपूर्वाणां भार्याणां च प्रसवमरणयोऽत्रिरात्रमशौ-
चम् । असमानज्जातीयानां तेषामहोरात्रम् । तथा च ।

याज्ञवल्क्यः ।

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् । इति ।
अपकृष्टजातीयानामेषां नाशौचम् । तदाहतुः—
शङ्खलिखितौ ।

अन्यपूर्वासु भार्यासु कृतकेषु सुतेषु च ।
सद्यः शौचं विनिर्दिष्टं जनने मरणे पि च ॥ इति ।
पितृप्रणेऽपि तेषां त्रिरात्रमाह ।
ब्रह्मपुराणम् ।

दत्तकश्च स्वयं दत्तः कृतिमः कीत एव च ।
अपविद्धाश्च ये पुत्रा भरणांशाः सदैव ते ।
भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्बृंशकराः स्मृताः ।
सृतके सृतके चैव ऋथाशौचस्य भागिनः ॥
एतच्च कलौ दत्तकपुत्रमात्रविषयम् । अन्येषां “दत्तौरसेतराणां च
पुत्रस्वेन परिग्रहः” इत्यादिपुराणेन कलिवर्ज्येषूकत्थेन निषिद्धत्वात् ।
ब्रह्मपुराणे ।

आदावेकस्य दत्तायां कुत्रचित्पुत्रयोर्द्वयोः ।
पितृयंत्र त्रिरात्रं स्यादेकं तत्र सपिण्डनाम् ।
एका माता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्र चित् ।
तयोः स्यात् सृतकादैक्यं सृतकाच्च परस्परम् ।

प्रथममन्येनोद्धात्ता तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितैवान्यमाश्रिता,
पश्चात् तेनापि जनितपुत्रा पुत्रयोर्यथा संभवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्र-
पितृज्ञिरात्रम् । एवंविधे च विषये यत्र परत्वपुत्रजनकस्य त्रिरात्रं तत्र
तत्सपिण्डानामेकरात्रं, भिन्नपितृकयोर्स्तु द्वयोः पुत्रयोरेकमातृजयोः
प्रसवे मरणे चान्योन्यमातृजात्युक्तमशौचमिति हारलता । आदावित्यादि ।
द्वयोः क्षेत्रजस्य तदनन्तरजस्य जननमरणयोः पितुः क्षेत्रिणो, बीजिनो चा
स्वस्वपुत्रजन्ममरणयोर्ज्ञिरात्रं तत्सपिण्डयोरेकरात्रम् । आत्रोस्तु पर-
स्परं स्वजात्युक्तम् । एवं पुत्रमात्रोरपीत्यर्थं इति मित्राः । अत्र विशेषमाह-
नारदः—

पित्रा ये तु नियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।
अक्रकथमाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः ।
दधुस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुक्लतो दृता ।
अशुक्लोपहृतायां तु पिण्डदा वोदुरेव ते ।
अक्रकथमाजः क्षेत्रिणामित्यर्थः । एवकारेण विपितृकत्वद्यवच्छेदः ।
इदं शुल्कतः खीसंग्रहे वोध्यम् । शुल्काभावे क्षेत्रिण एव पिण्डदा

हति । आद्विवेकेऽप्येवम् । मित्रपितृकसोदस्य जनने एकाहम्, मरणे
इयहः ।

मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोप्तजौ ।

एकाहं सुतके तत्र त्रिरात्रं सूतके तयोः ।

इति मरीचिवचनादिति दक्षिणात्याः ।

क्रष्णश्चाः ।

अपुत्रस्य च या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत् ।

तस्य पिण्डान् दद्यातान् वा एकाहेनैव निर्धेष्ट् ।

एकाहेनैव वा निर्धेष्टेदित्यन्वयः । व्यवस्थितसिकल्पश्चायम्, तेन
कृतचूडा कन्या वाग्दानपर्यन्तमेकाहेन, वाग्दत्ता विवाहिता च त्रिरा-
त्रेण, दश पिण्डान् दद्यात् । तथा च ।

अदिपुराणम् ।

दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।

चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वारन् सुसमाहिताः ॥

इति हारलता । तथा च “यावदशौचं पिण्डान् दद्यात्” इत्यादिविष्णु
सूत्रैकवाक्यतया कृतचूडाया वाग्दानपर्यन्तमेकाहो वाग्दत्ताविवाहित-
योग्यत्रिरात्रमशौचमिति लभ्यते । युक्तं चैतत् । जन्ममरणे यस्य याप-
दशौचं तन्मरणे तस्य तावदशौचस्यौस्सर्गिकत्वादिति स्मार्तादयः ।

दक्षिणात्यास्तु कन्याया अपि पिण्डदानपक्षे दशाहमेवेत्याहुः ।

स्वधंशो वानप्रस्थे यतौ षण्डके नपुंसके च मृते स्नानमानम् । तथा च
पराशरः ।

देशान्तरे मृतं श्रुत्वा कलीवे वैखानसे यतौ ।

मृते स्नानेन शुद्धयन्ति गर्भस्त्रावे तु गोत्रिणः ॥ इति ।

अथ सगुणनिर्गुणभेदेन व्यवस्था ।

मनुः ।

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

आरातसंचयनादस्थनां ऽयहमेकाहमेव च ॥

अस्थनामारात् सञ्चयनादिति चतुरहपर्यन्तमित्यर्थः ।

यद्यपि “अपरेद्यस्तृतीये वा चारथां संचयनं भवेत्” इति छन्दोग-
परिशिष्टकृतान्यत्रापि तद्विहितं तथापि चतुर्थे दिवसेऽस्थितसंचयनम्”
इति विष्णवाद्युक्तमिह प्राण्यम् । “अयहमेकाहमेव च” इत्युत्तरोत्तरलघुका-
लोपदेशात् । ब्राह्मणविषयं चेदं वचनम् । “शुद्धयेत् विप्रो दशाहेन”

इत्यादिना मनुैव ब्राह्मणविषयत्वोपसंहारात् । तेनात्र क्षत्रियाद्यैरस्थिसंचयनकालो न गृह्णते । तथा च ।

दक्षः ।

एकाहादू ब्राह्मणः शुद्धेदग्निवेदसमन्वितः ।
हीने हीनतरे चैव इयहश्चतुरहस्तथा ।

तथा च--

श्रौताग्निमन्त्रब्राह्मणात्मकवेदाध्ययनोभयान्वितो यस्तस्यैकाहः ।
अनयोरेकतरशुन्यो हीनः केवलश्रौताग्निमान् केवलमन्त्रब्राह्मणात्मक-
वेदाध्ययनघान् वा तस्य इयहः । पतद्वद्यशुन्यो हीनतरः केवलस्मार्त-
श्रौताग्निमान् तस्य चतुरहः । यद्यपि मन्त्रमात्रवेदस्मार्ताग्न्युभयवतश्च
हीनतरत्वात्, चतुरह पव युक्तस्तथापि—

त्रिरात्रेण विशुद्धेभुविप्रो वेदाग्निसंयुतः ।
पञ्चादेनाग्निहीनस्तु दशाहादू ब्राह्मणब्रुवः ॥

इति इहस्तिवचने वेदाग्नियोगे इयहविधानात् । वेदविदोऽग्निहीनस्य
पञ्चाहविधानाद्वेदपदस्य मन्त्रमात्रपरत्वात् । अग्निपदस्य च स्मार्ताग्निमा-
त्रपरत्वान्मन्त्रमात्रवेदस्मार्ताग्निमतस्यहः, केवलमन्त्रमात्रविदः प
आह इति सिद्धम् । इदं च ।

एकाहाद्राह्मणः शुद्धेयोऽग्निवेदसमन्वितः ।
इयहात् केवलवेदस्तु निर्गुणो दशाग्निर्दिनैः ॥

इत्यन्न प्राशारवचने केवलवेदग्रहणं केवलश्रौताग्निमपि गृह्णाति ।
तु ल्यन्यायत्वात् । निर्गुणो दशाग्निर्दिनैरित्यत्र स्मार्ताग्निमन्त्रमात्रवेदयो-
गात्मकगुणाभावोऽपि बोध्यः । श्रौताग्निमन्त्रब्राह्मणात्मकगुणयोगाभा-
वपरत्वे तु मनुदक्षोक्तचतुरहवहस्पत्युक्तपञ्चाहपक्षयोर्निर्विषयतापत्तेः ।
इदं च ।

एकद्वित्रिगुणैर्युक्ताश्चतुर्सज्जेकदिनैः क्रमात् ।

सर्वेऽपि सर्वयोगेन सद्यः शौचाः प्रकीर्तिः ॥

इति जावालिवचन एको गुणः स्मार्ताग्निमात्रं, द्वौ गुणौ स्मार्ताग्निम-
मन्त्रमात्रवेदौ, त्रयो गुणाः मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदेन मन्त्रमात्रवेदेन वा
सह श्रौतस्मार्ताग्निसार्थकवेदश्रौतस्मार्ताग्निस्वाक्षरमाविहितयावत्-
क्रियायोगे सद्यः शौचम् । तथा च—

देवलः ।

प्रन्थार्थतो विजानाति वेदमङ्गः समन्वितम् ।
सकलं सरहस्यं च क्रियावांशेन सूतकम् ।

सगुणनिर्गुणभेदेनाशौचवृथवस्थाविवेकः । ४१

प्रन्थार्थतो प्रन्थतोऽर्थतश्च । अङ्गानि शिक्षा कल्पो निरुक्तब्रह्मदोष्याक
रणाजयोर्तीर्ति । कल्पो ज्योतिष्ठमादिपद्मिः, कल्पस्य पृथगुपादानं स्वक-
र्मप्रतिपत्यनुकूलपरकीयकल्पस्यापि प्रहणार्थम् । रहस्यमुपनिषत् । किया
वान् श्रौतस्मार्ताग्निहोत्रादिक्रियावान्, स्ववर्णाश्रमविहितयावत् क्रियाप-
रश्च, तादशब्राह्मणस्यापि नैकाहादिसूतकम्, किन्तु सद्यः शौचमित्यर्थः ।
तथा च ।

पराशरः ।

अग्रयो यत्र हूयन्ते वेदो वा यत्र पठ्यते ।

सततं वैश्वदेवश्च क्रियावाँश्चेन्न सूतकम् ॥ इति ।

अत्र वाचस्पतिमिश्राः । जावालिवचन एको गुणो विज्ञातार्थसाङ्गवेदमा-
त्रम्, द्वौ गुणौ तादशवेदस्मार्ताग्नी, त्रयो गुणास्तादशवेदश्रौतस्मार्ताग्नीयः,
सर्वयोग उक्त एव । बृहस्पतिवचने वा “वेदाग्नी”इत्यत्राग्निपदं स्मार्ताग्नी-
माग्निपरम् । पश्चाहेनेति अर्थाङ्गादिर्हानसकलवेदमात्रविदः पञ्चाहाच्छुद्धि-
रित्यर्थकम् । तेन गुणत्रयवत् एकाहवोधकेनैकगुणवतश्चतुरहविधाय-
केन जावालिवचनेनाविरोधः । एकं वेदैकदेशविन्मात्रस्य षड्हाशौचे-
सद्यः शौचं तथैकाहस्त्रयहश्चतुरहस्तथा ।

षट्दशाद्वादशाहश्च पश्चो मासस्तथैव च ॥

इति दक्षोक्तस्य षड्हस्य गुणहानिप्रयुक्तं तस्यान्यत्राचरितार्थत्वादि-
त्याहुः ।

कल्पतरुकृतस्तु ।

पराशरवचनेऽग्निपदं श्रौताग्निपरम् । एवं-एकाहादव्राह्मणः शुद्धये-
योऽग्निवेदसप्राप्तिः । इति प्रागुदाहृतवचनेऽपि “ऽयहाच्छुद्धिमवा-
प्नोति योऽग्निवेदसप्राप्तिः” इति शङ्खवचने उक्तबृहस्पतिवचने-
चाग्निपदं स्मार्ताग्निपरम्, दक्षवचने हीन इत्यस्य पराशरवचने-
च केवलवेदस्तित्यस्य श्रौताग्निशून्यस्मार्ताग्निमान् वेदैकदेशा-
ध्यायीत्यर्थः, न त्वग्निमात्रशून्यः, तस्य “पञ्चाहेनाग्निहीनस्तित्व”-
ति बृहस्पतिना पञ्चाहोक्तेः । हीनतर इत्यस्यासम्पूर्णवेदाध्यायी-
त्यर्थं इत्याहुः ।

एवं शत्रिवैश्ययोरग्निमतोदंशाहद्वादशाहौ ।

तथा च ।

पराशरः ।

शत्रियस्तु दशाहेन स्वर्कर्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

६ धी० मि० शु०

शूद्रस्यापि विशेषमाह—

यज्ञवल्क्यः ।

क्षत्रियस्य दशाहानि विशां पञ्चदशैव तु ।

त्रिशृद्धिनानि शूद्रस्य तदर्थं न्यायवर्तिनः ॥

न्यायवर्तिनः=श्रद्धया द्विजशुश्रूषापञ्चयज्ञा देशूद्रविहेतक्रियावतः
शूद्रस्य । पञ्चदशाहाशौचम् । अत्यन्तगुणवतां सर्वेषामेव दशाहमाह-
दैवलः ।

आशुच्यं दशरात्रं तु सर्वत्राभ्यपरे विदुः ।

निधने प्रसंबो चैव पश्यन्तः कर्मणः क्षयम् ॥
स्मृत्यन्तरे—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके सृतके तथा ।

दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीत् ॥ इति ।

अयमशौचसङ्कोचः सगुणानामप्यशुचिपुत्राद्यसम्पर्कं एव ।

सम्पर्काद् दुष्यते विप्रो जनने मरणेऽपि वा ।

सम्पर्कविनिवृत्तानां नाशौचं नैव सूतकम् ॥

इति पराशरोक्ते । अत एव सगुणानामपि सम्पर्के दशाहाद्यवाधः ।
सोऽपि सम्पर्कविनिवृत्ताशौचनिवृत्तिस्तत्कर्मण्येव, सर्वेषाशौचनिवृ-
त्तिस्तु सगुणानां निर्गुणानां च सर्वेषां दशाहादयुत्तरमेव । तथापि “द-
शाहं शावमाशौचम्” इत्यादिसामान्यप्राप्तदशाहादिवाधपुरहस्यमेव
“ह्येकाहादु ब्राह्मणः शुचे” इत्यादिविधायकं भवति । वाधव्य चानुप-
पत्तिनिवृत्तिस्तव्यन्त्वात् यावत्यवाधितेऽनुपपत्तिप्रशमो न भवति तावदनेन
वाधितव्यम् । अतः कियदेन वाध्यमित्यपेक्षायामपोक्षितविशेषसमर्पण-
क्षमस्य “अग्निवेदसमन्वित” इत्यादिवाक्यशेषस्य दशनादग्निहोत्रादौ
कर्मणि इवाध्यायाध्ययनादौ च व्यवतिष्ठते न पुनर्दानादावपि । अत एव ।

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्वाक्सञ्चयनादस्थनां ऽयहमेकाहमेव च ॥

इति कल्पचतुष्टयम्—

कुशुलधान्यको वा स्यात् कुम्भाधान्यक एव वा ।

अयहैहिको वापि भवेदइवस्तनिक एव वा ॥

इत्येतत्प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थविषयम् । यो दशाहोपयोगिसं-
चयकुशुलधान्यस्तस्य दशाह एव, चतुरहपर्यासधनस्य कुम्भाधान्य-
स्य चतुरह; अयहपर्यासधनस्य अयह; । एकाहपर्यासधनस्यैकाह; ।

सगुणनिर्गुणभेदेनाशौचवृथवस्थाविवेकः । ४३

यस्य च सद्यः शौचं विना नात्युपशमस्तस्याश्वस्तानिकस्य सद्यः शौच-
मिति मिताक्षरा ।

हारलताङ्कतोऽपि होमाध्यापनार्थमेवायमशौचसंकोचो, न तु प्रति-
ष्ठिद्वासंध्यापञ्चमहायश्चादयुपयोगार्थम् । यथा छन्दोगपरिशिष्टम् ।

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

होमः श्रौते तु कर्चन्ध्यः शुक्लाक्ष्मेनापि वा फलैः ॥

अत्र होमेऽशौचसंकोचो न तु सन्ध्यादाविति प्रतीयते ।

पारस्करोऽपि ।

नित्यानि निवर्त्तेन्द्रवैतानवर्जमिति ।

वैतानः=श्रौतो होमः ।

मनुरपि ।

न वर्जयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नामिषु क्रियाम् ।

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्मवेत् ॥

अत्र तत्कर्मेति तच्छब्देनामिहोत्रकर्मोपाददानो होमक्रियार्थमेवाशौ-
चाभावं दर्शयति । तथा—

शङ्खलिखितैः ।

अप्तिहोत्रार्थं सनानोपस्पर्शनादेव पिता शुचिः ।

अत्राप्तिहोत्रार्थमिति वदन्तौ क्रियान्ते ऽशौचं दर्शयतः ।

तथा च गौतमः ।

सद्यः शौचं राक्षां कार्याविरोधाय, ब्राह्मणानां च स्वाध्यायानिवृत्य-
र्थमिति ।

तदेषमादिवद्वुतरवचनैः केवलं होमाध्यापनार्थमेवाशौचसंकोचः,
सर्वाशौचनिवृत्तिस्तु सर्वेषामेव सगुणानां निर्गुणानां च इशाहोत्तर-
मेवेति प्रतीयत इत्याहुः ।

पारस्करगृह्यत्वाद्याता हरिहरमिभोऽप्येवम् ।

आचार्यचूडामण्याद्यस्तृक्तछन्दोगपरिशिष्टपारस्करशङ्खलिखितगौतमवच-
नेषु होमाध्यापनार्थं सद्यः शौचसिद्धेऽप्यहादिमध्येऽपि होमाध्यापनप्रतीते:
सन्ध्यापञ्चमहायश्चादवेष उद्याद्यशौचं वाच्यम् । तथा च उद्यादुत्तरं
संध्याद्युपयोगसिद्धिर्निष्प्रत्यूहा । न च होमाध्यापनार्थं सद्यः शौचाभिधा-
नं सर्वगुणयोगिसद्यः शौचपरम् । अन्येषान्तु उद्यादुत्तरमेव होमाध्यापने
इति वाच्यम् ।

जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाम्बौ केवले होमः कार्यं एवान्यगोत्रजैः ॥

इत्यादिजावालीयेन वितानकर्मात्यांगकाले स्वयं स्मार्तकर्मस्यागवि-

धानस्य सद्यःशौचविषयत्वेनानुपपन्नत्वात् । न च ऽयहाद्यशौचिनां ऽयहा-
दुत्तरं दशाहमध्ये वितानकर्म स्वयं कार्यं स्मार्चांग्निहोमस्तु चतुरहादु-
त्तरमपि दशाहमध्येऽन्यगोत्रजलाभे तद्वारा तदलाभे स्वयं कार्यं इति
जावालीयाद्यर्थः, कल्पनामात्रत्वात् । ऽयहोत्तरं वितानकर्मवत् चतुरहा-
द्युत्तरं स्मार्चांग्निहोमस्य स्वयंकरणसंभवेऽकर्तुत्वानौचित्यात् । तस्मादे-
काहृत्यहाद्यशौचमध्येऽपि श्रौतांग्निहोमः स्वयं कार्यः, स्मार्चांग्निहोमास्तु
चतुरहमध्येऽन्यगोत्रजद्वारा कार्यः ।

सन्ध्यापञ्चमद्याद्यज्ञादिकमेकाहृत्यहादिमध्य पव त्याज्यम् । ततुत्तरं
तु सर्वशौचनिवृत्या श्रौतस्मार्चांग्निहोमसन्ध्यापञ्चमद्याद्यज्ञादिकं स्वयं
कार्यमिति सिद्धम् । न च “उभयत्र दशाहानि” इत्यादिजावालीयेन दशा-
हाशौचिनामेव एकाहृत्यहादिकालीन स्नानाचमनाभ्यासादग्निहोत्रार्हता
बोध्यते । अत एवाभ्यासाचैव्यर्थमिति वाच्यम् । निरश्रीनां स्वीयसपि.
ण्डानां दशाहाशौचेऽपि साम्रेः स्नानोपस्पर्शनाभ्यासादग्निहोत्रार्हता बो-
ध्यत इत्येतदर्थम् । तत्र सद्यःशौचार्थम् । एकमाचमनङ्गमाङ्गपरमित्य
भ्यासः । न च—

सन्ध्यापञ्चमद्याद्यज्ञान्तेयकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

इति जावालीये तन्मध्ये हापयेदित्यनेनैव सिद्धेर्दशाहान्ते पुनः क्रि-
येति यदुकुं तदेकाहृत्यशौचविगमेऽपि दशाहमध्ये सन्ध्याद्यकरणार्थ-
मेवेति वाच्यम् । तर्हि समानोदकमरणादिऽयहाशौचोत्तरमपि दशाह-
मध्ये सन्ध्याद्यकरणापत्तेः । दशाहपदस्याशौचकालोपलक्षकत्वे तु
वैयर्थ्यं दुर्वारम् । वस्तुतो “अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः
स्मृत्” इत्यादिवचनैः सन्ध्यायाः सर्वकर्मसाधारणाङ्गत्वावगतेरशौच-
मध्यकर्त्तव्यताकत्वम्, न तु साधारणस्येति न्यायमूलमेव “दशाहान्ते
पुनः क्रिया” इत्येनोक्तम् । यद्वा महागुरुनिपाते वर्षपर्यन्तं दैवपित्रयक-
र्मनिषेधात्तत्प्रतिप्रसवतयोक्तं दशाहान्ते इत्यादि । किं च “सद्यःशौचं
तथैकाहृत्यहश्चतुरहस्तथा” इत्यादि दक्षवचने दशाहादिसमाभिव्या-
हारादेकाहृत्यहादिनापि सर्वाशौचनिवृत्तिं वसीयते । परन्त्वयमशौचसं-
कोचो युगान्तरविषयः “वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा” इत्या
दिना कलौ तत्प्रतिषेधात् ।

दशाह पव विप्रस्य सपिण्डमरणे सात ।

कल्पनान्तराणि कुर्वाणः कलौ भवति किदिवर्षी ॥

इति हारोत्तवचनाच्चेत्यादुः । माधवीऽप्येवम् ।

अथ वर्णसान्निपाताशौचनिरूपणम् ।

दक्षः ।

वर्णनामानुलोभ्येन खीणामेको यदा पतिः ।

दशाहष्ट्रयहैकाहाः प्रसवे सूतकं भवेत् ॥

प्रसवो मरणमध्युपलक्षयति । वर्णनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां
प्रायः कन्यकास्तासां यदानुलोभ्येन हीनहीनतरहीनतमपारिणय-
क्रमेण एकः पतिस्तदा सर्वर्णायाः प्रसवमरणयोः पत्युः स्वजात्युक्तम् ।
हीनायाः षडहम् । हीनतरायास्त्रयहम् । हीनतमाया एकाहमशौचमि-
त्यर्थः । तथा च जातेषु मृतेषु चेत्यनुवृत्तौ—

विष्णुः ।

ब्राह्मणस्य क्षत्रियविद्शुदेषु सपिण्डेषु षट्रात्रात्रिरात्रैकरात्रैः
क्षत्रियस्य विद्शुदेषु षट्रात्रात्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शुदेषु षट्रात्रेणः ।
पतेनैतदुक्तं भवति । अनन्तरवर्णे षट्रात्रम् । एकान्तरे त्रिरात्रम् ।
द्व्यन्तरे एकरात्रम् । उक्तक्रमविद्शुद्धक्रमेण परिणये त्वाह—

वृहस्पतिः ।

शुद्धेद्विष्णो दशाहेन जन्महान्योः स्वयोनिषु ।

सप्तपञ्चत्रिरात्रैस्तु अत्रविद्शुद्धयोनिषु ॥

व्युक्तमविवाहस्य निषिद्धत्वात्प्रायश्चित्तास्पदत्वाच्च निन्दित-
तयाऽशौचातिरेको युक्तः । इदं हीनब्राह्मणविषयमिति स्मृतिर्दर्पणे ।
कौर्म्ये ।

क्षत्रियविद्शुद्धदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

राजन्यवैद्ययावप्येवं हीनवर्णासु योनिषु ।

स्वमेव शौचं कुर्यातां विशुद्धर्थं न संशयः ॥

सर्वे तृत्मवर्णानां शौचं कुर्युरनिन्दिताः ।

तद्वृणविधिहषेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु ।

अत्र न संशय इत्यन्तेन हीनवर्णेषु उत्तमवर्णस्य यत्स्वीयमशौच
मुक्तम्, तदेशमेदव्यवस्थितम् । द्यक्तं चाह—

वादिपुराषे ।

बान्धवेषु तु विप्रस्य क्षत्रियविद्शुद्धजातिषु ।

मृतेषु चाथजातेषु दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ।

देशधर्मप्रमाणत्वात् षट्रात्रं क्षत्रियेभ्यथ ।

त्रिरात्रमपि वैश्येषु शुद्धेभ्येकाहमेष च ।

क्षत्रियस्याथ वैश्यस्तु वैश्यस्य वृषलस्तथा ॥
स्त्रियते जायते वन्धुस्तथाशौचं स्वकं चरेत् ।
शूद्रा वैश्याः क्षत्रियस्तु क्रमादुत्तमजातिषु ॥
बान्धवेषु चरत्यन्तं यत्संख्यं तेषु विद्यते ।

अत्र बान्धवेषु च विप्रस्येत्यादिना देशाधर्मप्रमाणत्वादित्यन्तेन क्षत्रियिषु ब्राह्मणस्य यदशादाशौचमुक्तम्, तदेशविशेषव्यवस्थितमि-
ति स्वयमेवोक्तम् । “षड्रात्रं क्षत्रियेष्वधेत्यादिना शूद्रेष्वेकाहम्” इत्य-
न्तेन तु दक्षोक्तविषयेऽशौचमुक्तम् । “क्षत्रियस्याथ वैश्यस्त्वत्या-
दिना स्वकं चरेत्” इत्यन्तेन वैश्यप्रसवमरणयोः क्षत्रियस्य द्वादशाहं
शूद्राप्रसवमरणयोर्वैश्यस्य पञ्चदशाहं देशविशेषव्यवस्थितमुक्तम् ।
अपकृष्टक्षत्रियवैश्यविषयमिति मित्राः । शूद्रा वैश्या इत्यादिना च ब्राह्मण्या-
ण्याः सपत्न्याः प्रसवमरणयोः क्षत्रियाद्यास्तिस्तः ख्लियो दशाहं कुर्युः,
क्षत्रियायाः सपत्न्याः प्रसवमरणयोर्वैश्या च शूद्रा च पञ्चदशाहं कुर्वी-
तेत्युक्तम् । एतद्यक्तमाह—

विष्णुः ।

हीनवर्णानामधिकवर्णेषु सपिण्डेषु तदशौचव्यपगमेऽधिकवर्णा-
शौचापगमे नानाजातिषु भ्रातृषु सापिण्ड्यं पुरुषव्रयविश्रान्तं इति । आ-
हन्तुः शङ्कलितिर्तौ ।

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्क्षनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्क्षौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥

एकपिण्डाः=सपिण्डाः । पृथक्क्षौचाः=मातृजात्युकाशौचाः । “मातुर्जा-
तिर्न संशय” इति यमवचनात् । दक्षाद्युक्ताख्लिलव्यवस्थां स्पष्टमाह ।

कूर्मपुराणे ।

षड्रात्रं वा त्रिरात्रं वा एकरात्रं क्रमेण हि ।

वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रेष्वाशौचमेवच ॥

अर्द्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः ।

शूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्येष्वाशौचमिष्यते ॥

षड्रात्रं द्वादशाहं च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।

आशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥

शूद्रविट्क्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।

दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोऽन्तवः ॥

वैश्यपरिणीतशूद्राप्रसवे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे च वैश्यस्य षड-
रात्रमशौचम् । क्षत्रियपरिणीतशूद्राप्रसवे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे च

क्षत्रियस्य त्रिरात्रम् । ब्राह्मणपरिणीतशूद्राप्रसंबोधे तस्यामरणे तत्पुत्रम्-
रणे च ब्राह्मणस्यैकरात्रम् । वैश्यमरणे वैश्यपरिणीतवैश्याप्रसंबोधे तस्या
मरणे तत्पुत्रमरणे च वैश्यपरिणीतशूद्रायास्तत्पुत्रस्य च पञ्चदशाह-
मशौचम् । क्षत्रियपरिणीतवैश्याप्रसंबोधे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे च क्ष-
त्रियस्य पड़रात्रम्, ब्राह्मणपरिणीतवैश्याप्रसंबोधे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे
च ब्राह्मणस्य त्रिरात्रम् । ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियाप्रसंबोधे तस्यामरणे त-
त्पुत्रमरणे च ब्राह्मणस्य पट्टरात्रमशौचम् । क्षत्रियस्य मरणे क्षत्रियप-
रिणीतक्षत्रियाप्रसंबोधे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे क्षत्रियपरिणीत-
वैश्या तत्पुत्राः क्षत्रियपरिणीतशूद्रातत्पुत्राश्च द्वादशाहं कुर्यात् । ब्राह्म-
णमरणे ब्राह्मणपरिणीतब्राह्मणप्रसंबोधे तस्या मरणे तत्पुत्रमरणे च ब्रा-
ह्मणपरिणीतानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तासां च पुत्राणां च दशरात्र-
मशौचम् ।

आपस्तम्बः ।

क्षत्रविद्शूद्जातीया ये स्युर्विप्रस्य वान्धवाः ।

आशौचं पैतृकं तेषां विभक्तानां तु मातृककम् ।

ब्राह्मणपरिणीतानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां पुत्राः पित्रा सहैकत-
वसन्तः स्वीयस्वीयमातुः प्रसंबोधण्योः पितृसम्बन्धदशाहमेवाशौचं
कुर्यात् । पित्रा सह कृतविभागास्तयोरेव निमित्तयोः स्वीयस्वीयमा-
तज्ञात्युक्तमशौचं कुर्वेत्तर्क् । “ये स्युर्विप्रस्य वान्धवाः” हृत्यत्र येऽव्य-
वस्था मृतसृतके इति पाठः । अव्यवस्थाऽभिभक्ताः हृत्यर्थं इति मिथ्राः ।
यथा विभागेऽशौचं तथैव पितृमरणेऽपोत्याह—

जावालिः

नानाजातिषु पारक्ये पैतृकं जीवतः पितुः ।

अतीते मातृकं विद्यात् पारक्यमुभयोरपि ॥

एकपुरुषपरिणीतासु नानाजातीयासु ख्रीषु मध्ये पारक्ये परिणेत्-
जातितः पराऽन्या या जातिस्तज्जातीयायाः स्त्रियाः प्रसंबोधे मरणे च
तस्या एव पूर्वोत्पन्नः पुत्रः पितरि जीवति पितृजात्युक्तमशौचं कुर्यात् ।
अतीते पितरि मातृजात्युक्तमशौचम् । एवं च पितृजीवनमरणयोरु-
भयोरपि पक्षयोः पारक्यमेवाशौचं भवति । पितृजीवने मातृजातितः
पारक्यं पितृमरणे पितृजातितः पारक्यमिति हारलता । नानाजातिष्वेकत-
मस्य जननमरणयोः पितरि जीवति पितृवत् पट्टहादिकमेव भिन्न-
जातीयानां भातृणामशौचं भवति । पितरि मृते मातृरि जीवन्तयां मातृ-
जात्युक्तमेव दशाहादिकम् । उभयोरपि मृतयोः सतोर्यस्य जन्ममरणे-

एते? जात्युकमेवाशौचं सर्वेषामपि भ्रातृणांमित्यर्थः । न चोत्तमजातीयं भ्रातृणां षट्क्यहैकाहवोधकेन हीनानां च मृतभातुजात्युकाशौचवोधकेन विष्वादिवचनेन सह विरोधः । जावालिवचनस्य विशेषविषयतया सामान्यविषयाणां विष्वादिवचनानां मातापितृसत्त्वविषयकत्वात् । न चैवमपि “पारक्यमुभयोरपी”स्यनेन मातापितृसत्त्वे उत्तमानां हीनं मातृजात्युकाशौचवोधकेन विष्वादिवचनेन सह विरोधः । जावालिवचनस्यात्यन्ताप्कुष्टब्राह्मणविषयकवादिति वाचस्पतिमिश्राः । अत्र विशेषमाह—

विष्णुः ।

पत्नीनां दासानामानुलोभ्येन स्वामितुल्यमशौचम् । मृते स्वामि-न्यात्मीयमानुलोभ्येन सर्वर्णहीनतरादिकमेण परिणीतानां स्त्रीणां तत्पुत्राणां च सपिष्ठजननमरणयोः पतिजीवनपक्षे यत्पुनरिवाशौचम् तदसत्त्वे तु स्वजात्युकमेव, विलोमपरिणीतानां तत्पुत्राणां च सर्वदा स्वजात्युकमेव, । पत्न्युकाशौचभागित्वे आनुलोभ्यपरिणयनस्य विष्णुना विशिष्योपन्यस्तत्वात् । दासानां प्रातिलोभ्यं तदा भवति यद्युक्तुष्टवर्णो हीनवर्णस्य दास्यं करोति तादृशस्य स्वामितुल्यत्वाश्चाशौचम् । किञ्चत्कुष्टवर्णदासानां हीनवर्णानां प्रसवमरणयोः स्वामितुल्याशौचभागिता । पतचब स्वामिना सहैकत्र वासे भवतीत्युकं प्राक् । अपकृष्टस्त्रीषूतमवर्णजनितानां मूर्ढाभिविक्तादीनां मातृजात्युकाशौचम् । ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षत्रिय एव, क्षत्रियात् वैश्यायायामुत्पन्नो वैश्य एव, वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नः शूद्र एवेत्यनेन मुद्दर्वसिकानां क्षत्रियादिर्धर्मप्रतिपादनात् । उत्तमवर्णस्त्रीषु अपकृष्टवर्णजनितानां सूतमागधकुम्भकाररजकादीनां प्रतिलोमजानां शूद्रतुल्यमशौचम् । “शौचाशौचं च कुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्करा “इत्यादिपुराणादिति”गौडाः । माधवादयोऽपि । विज्ञेनश्वरस्तु “प्रतिलोमा धर्महीना” इति स्मरणादेषां नास्त्येवाशौचम् । किन्तु जनने मरणे च मूत्रपुरीषोत्सर्गवन्मलापकर्षार्थं स्नानमात्रम् । एवं प्रतिलोमाधितस्त्रीणां प्रतिलोमदासानामपि नाशौचम् । “वर्णनामानुलोभ्येन दास्ये न प्रतिलोमत” इति निषेधातिक्रमादित्याह ।

अथ विदेशस्थाशौचम् ।

तत्र तत्त्वमरणनिमित्ताशौचाहर्मध्ये तत्त्वमरणश्रवणे शेषाहोभिः शुद्धिः । स्वजात्युकमरणाशौचकालातिकमे वत्सरमध्ये तादृशाशौचनिमित्तमरणश्रवणे सार्ववर्णिकसपिष्ठानां त्रिरात्रेण, वत्सरातिकमेण श्रवणे उदकदानसहितस्नानमात्रेण ।

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो हनिर्दशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥
अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टैवापो विशुच्यते ॥

इति मनुवचनात् । विगतं मृतम् । अत्र च विदेशस्थपदेन तदेशस्थो-
ऽपि तदिनेऽशात्मरणो गृह्णते, अन्यदेशस्थक्षम् । अनिर्दशमित्यथ दश-
रात्रस्येत्यत्र च दशपदमशौचकालमात्रोपलक्षणम् । तेन त्रिरात्रादि-
मध्ये समानोदकादिमरणश्वरणेऽपीयं व्यवस्था । अन्यदेशमृतमित्यादि-
वक्ष्यमाणबाह्यस्पत्यादिवाक्यैकवाक्यत्वादिति सर्वे ।

मैथिलास्तु दशाहेत्विति । अत्र दशाहपदं जात्युक्तसंपूर्णशौचकालपरम्,
असंपूर्णशौचेऽतिक्रान्ताशौचस्थ “तस्मिन्नेवातिकालज” मित्यादिनाप्रे-
निराकर्तव्यत्वादित्याहुः ।

स्पृष्टैवाप इति स्नानं कृत्वेत्यर्थः ।

अतीते सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम् ।
तथैव मरणे स्नानमूर्खं संवत्सरात्—

इति कौम्भात् ।

अत्र स्नानमुदकदानस्थाप्युपलक्षणम् । “सर्वेषां वत्सरे पूर्णे ग्रेते द-
त्वोदकं शुचिः” इति याङ्गवल्क्यात् । मनुवचने स्पृष्टैवेत्येवकारस्तु काला-
पेक्षानिवृत्तये । इदं चतुर्णामपि वर्णानाम् । “तुल्यं वयासि सर्वेषाम-
तिक्रान्तं तथैव च” इति व्याप्रपादवाक्यात् ।

अतीते सूतके स्वे स्वे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सद्यः शौचं विधीयते ॥

इति शङ्खवचने वीष्णवलाङ्गात्र सूतकपदं मरणाशौचपरम् । सपि
एडजननाशौचकालातिक्रमेऽशौचाभावस्य वक्तव्यत्वात् । अतिक्रान्ता-
शौचं गृहिण एव न तदद्रव्यस्येत्याह मिताक्षरायाम्—
अक्षिराः ।

अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्ञानाति चेद् गृही ।

त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तदद्रव्येषु काहिँचित् ॥

मातापित्रोः पत्युश्च मरणे वर्षमध्ये श्रुते त्रिरात्रम्, वर्षोपरि द्विती-
यवर्षमध्ये श्रवणे त्वेकाहुः ।

अशौचौहेष्वतीतेषु वन्धुश्चेच्छूयते मृतः ।

तत्र त्रिरात्रमाशुच्यं भवेत् संवत्सरान्तरे ॥

ऊर्खं संवत्सरादाद्याद् वन्धुश्चेच्छूयते मृतः ।

भवेदेकाहमेवात्र तच्च संन्यासिनां न तु ॥

इति देवलीयात् । आद्यादिति विशेषणात द्वितीयादिवर्षोन्तरं स्नान-
मात्रं सपिण्डसाधारणम् । बन्धुरत्र माता पिता स्त्रीणां भर्ता च, तथा-
चेश्वराचार्यधृतवाक्यम् ।

महागुरुनिपातेऽष्टापरमेकाहमित्यते । इति ।

पितरौ चेन्मृतौ स्थातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारम्भ्य दशाहं सूनकी भवेत् ॥

इति वाक्यमपि तद्देशीयविषयमिति स्मार्ताः ।

यत्र पित्रादिमरणं श्रुतं वर्षान्तर्भावविभावादि न शातं तत्र
अवणमारम्भ्य सम्पूर्णशौचप्रतिपादकं तद्वाक्यमित्यन्ये ।

यत्तु—

मैथिलाः ।

अशौचाहेऽवतीतेषु बन्धुश्चेच्छ्रूयते मृतः ।

तत्र त्रिरात्रमाशुच्यं अवेत्संवत्सरान्तरे ॥

उर्ध्वं सम्वत्सराधार्घानु श्रूयते चेन्मृतः स्वकैः ॥

भवेदेकाहमेवात्र तच्च संन्यासिनां न तु ॥

इति देवलवचने पाठः । अत्र संवत्सरान्तरे संवत्सरपूर्वद्विंश्च । अत एवा-
होर्द्वं संवत्सरार्द्वादिति । अत्रापि श्रुत्वा चोर्द्वदशम्याः पक्षिणीमिति गौ-
तमसुनात, उत्तरार्द्वस्य पूर्वद्विंश्च पक्षिणी, दिने ध्रवणे दिनद्वयसहिता
रात्रिः । रात्रिश्रवणेऽपि पूर्वमेव दिनं ग्राह्यमिति वचनात् । उत्तरार्द्वं एवै-
काहः । तथा च षणमासपर्यन्तं सपिण्डमरणे त्रिरात्रं, सप्तमादित्रिके
पक्षिणी, नवमादित्रिके एकाहः, वर्षोन्तरं स्नानयात्रम् । मातुः पितुः
सप्ततमातुश्च पितरौ चेन्न मृतौ स्थातां पितृपत्न्यामतीतायामित्यादिना
व्यवस्थेत्याहुः । तद्विन्ययम् । गौतमाशुकृपक्षिण्यादे: सगुणादिविषय-
त्वेनोपपत्तौ प्रागुक्तमनुरूपशङ्खवचनस्वारस्थत्यागानौचित्यात् । तथा
हि । पक्षिण्यशौचं चतुःपञ्चाहाशौचिनाम् । एकाहाशौचं त्यहाशौचि-
नामिति मन्मते व्यवस्थोपपद्यते । त्वम्मते पक्षिण्यशौचस्य संवत्सरोन्त-
रार्द्वं सन्निवेशस्तत्प्रथमार्धं एव वेत्यत्र विनिगमकाभावादयुक्ता व्यव-
स्थेति गौडाः । दक्षिणात्यास्तु दशाहाशुन्तरं मासत्रयमध्ये जात्युक्ताशौचनि-
मित्यपरणश्रवणे त्रिरात्रम्, चतुर्थादिमासत्रिके पक्षिणी, सप्तमादित्रिके
अहः, नवमादूर्ध्वमुदकदानसहितं स्नानमात्रं कालनिरपेक्षम् । तथा च

बृद्धविशिष्टः ।

मासत्रये त्रिरात्रं स्थात् षणमासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नष्मादर्वागृह्णं स्नानेन शुद्ध्यति ॥
स्नानेनोदकदानमप्युपलक्ष्यत इत्याहुः ।

अथ पैथिलाः ।

इदमतिकान्तनिरापाद्याशौचं वश्यमाणपारिभाषिकविदेशादन्यस्मिन्
देशे स्थितस्य मरणश्रवणे । पारिभाषिकविदेशस्थस्य तु वशाहायून्तरम-
रणश्रवणे सद्यः शौचम् । तथा पैठीनसि: । देशान्तरमृतस्य सद्यः शौचं
वैवस्वत आह । तथा च ।

स्मृत्यन्तरे ।

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ ।

मृते स्नानेन शुद्धयन्ति सद्यः शौचं तु गोत्रिणः ॥
याङ्गवत्स्यः ।

प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः ।
पराशरः ।

भृगवग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा ।

बाले प्रते च संन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥

तत्र विदेशपरिभाषायाम् ।

षृहनमतुः ।

वाचो यत्र विभिन्नते गिरिर्वा व्यवधायकः ।

महानघन्तरं यच्च तदेशान्तरमृत्यते ॥

देशनामनदीभेदात्तिकटोऽपि भवेद्यादि ।

तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभुवा ॥

दग्धरात्रेण या वार्ता यत्र न शूयतेऽध्यवा ।

वृद्धस्पतिः ।

देशान्तरं वदन्त्येके षष्ठियोजनमायतम् ।

चत्वार्टिशब्ददन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ॥

गिरिर्वैति वाकारो न विकल्पे वाक्यभेदापत्तेः । किन्तु समुच्चये
“वा स्याद्विकल्पोपमयारिवार्थं च समुच्चये” इति कोशात् । तेन त्रित-
यविशिष्टस्य देशान्तरान्वयदेशनामेत्युपलक्षणेन त्रितयवैशिष्ट्यं विव-
क्षितम् । निकटोऽपि=त्रिंशद्योजनाभ्यन्तररोऽपि । वस्तुतो वाचो यत्र
विभिन्नते इत्यनेन द्वितयवैशिष्ट्ये एकतरवैशिष्ट्ये वा देशान्तरत्वं
बोध्यते देशनामनदीभेदादित्यनेन त्रितयविशिष्टस्य, त्रितयवैशिष्ट्याभा-
वेऽपि षष्ठियोजनान्तरितस्य तत्त्वं बोध्यते शास्त्रीयषष्ठियोजनानां दशा-
हेनोत्सर्गतो गमनयोग्यत्वादिति युक्तम्—

तथैवाग्रेतनवृहस्यादिवाकवैकवाक्यत्वात् । योजनप्रमाणन्तु—

स्मृत्यर्थसार प्रोक्तम्—

तिर्थंग्र्यवोदराजनष्टवृध्वा वा वीहवस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिद्वार्दशाङ्गुलम् ॥

वितस्तेविंगुणोऽरत्निः ततः किंशुस्ततो धनुः ।

धनुः सहस्रे द्वे कोशश्चतुर्षकोशं तु योजनम् ॥

तदयमर्थः । त्रितयवैशिष्ठ्ये मृतस्य त्रिशद्योजनाभ्यन्तरे द्वे वैशिष्ठ्ये त्रिशद्योजनोपरि एकवैशिष्ठ्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि वाणीगि-रिमहानदीभेदाभावेऽपि षष्ठियोजनान्तरान्तराले वैदेश्यमिति । ताहश्च विदेशमृतयोर्मातापित्रोरपीयमेव ध्यवस्थेत्याहुः । दक्षिणात्या अन्येवम् । परन्तु मातापित्रोरेतादशविदेशमरणेऽपि यदा कदाचिदपि अवणे अवणादिनात् पूर्णमशौचम् । एवं सप्ततमातुलिरात्रमित्येषां विशेषः । निर्देशपुत्रजन्मश्रवणे पितुः स्नानमात्राच्छुद्धिः ।

निर्देशं शातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

इति मतुवचनात् । अत्र निर्देशशातिमरणेऽङ्गासपृश्यत्वानिवृत्तिरूपैव शुद्धिः सचैलस्नानात्, न तु सर्वाशौचनिवृत्तिः । तत्र त्रिरात्राद्वैसत्त्वात् । निर्देशस्वपुत्रजनने तु सर्वाशौचनिवृत्तिरेव सङ्कोचकाभावात् । स्वपुत्रजननातिरिक्तजननाशौचेऽतीते श्रुते स्नानमपि नास्ति । “नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेषु च” इति देवर्णीयात् । अनिर्गतदशाहजननश्रवणे शेषाहोभिः शुद्धिः ।

अन्यदेशमृतं हार्ति श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुद्धाति ॥

इति वृहस्पत्युक्तेः । आत्मनः सपिण्डस्य वा पुत्रजन्म श्रुतवेत्यर्थः । श्रुत्वा देशान्तररस्ये जननमरणेऽशौचशेषेण शुद्धेदिति विष्णवचने—

देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव वा ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो याघच्छेषः समाप्यते ॥

इति कौम्भे च सामान्येनोपादानादिति । हारलताप्येवम् । ननु सामान्यस्य विशेषैकवाक्यतया विशेषपरत्वस्य युक्तत्वात् विशेषस्य सामान्यपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् पुत्रपदवैयर्थ्यात् नैव युक्तम् । न चोक्तवृहस्पतिविष्णवाक्ययोर्मूलभूता लाघवात् सूतके शेषाहोभिर्विशुद्धतात्येकैव श्रुतिः कल्प्यते, एतयोरेकवाक्यतया विशेषश्रुतिकल्पने पुत्रजन्मनि शेषाहोभिर्विशुद्धाति, मरणे शेषाहोभिर्विशुद्धतीति श्रुतिद्वयकल्प-

नापचेरिति वाच्यम् । पुत्रेति विशेषोपादानवैयर्थ्यापत्त्या पुत्रवत्या एव
श्रुतेः कल्पयितुमुचितत्वात् कल्पनायाः शब्दार्थानुरोधित्वादिति चेत् ।
न । सर्वत्र जन्मपदस्य स्वपुत्रजन्मपरत्वे सपिण्डजन्मनि किं श्रवणमा
रभ्य दशाहमशौचम् , किं वाशौचाभावः । नाद्यः । स्वपुत्रजन्मश्रवणापे-
क्षया सपिण्डजन्मश्रवणाशौचाधिकये वैषम्यापत्तेः । नान्त्यः । “नाशौचं
प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेषु च”इति देवलवच्चनेऽतीतप्रहणादशाहा-
भ्यन्तरे प्रसवश्रवणेऽशौचप्रतीतेः । नचेदं स्वपुत्रजननाशौचदिनास्येऽ-
शौचनिषेधकम् । निर्दृश्य वातिमरणमित्यादिमनुवाक्यात्तत्र दशाहात्यये
सद्यःशौचात् । तस्मात्पुत्रपदं सम्बाधिमात्रोपलक्षकमिति । अनिर्दशस-
पिण्डजन्मश्रवणेऽपि शेषाहोमिः शुद्धिरिति सिद्धम् ।

अथ मृत्युविशेषाशौचम् ।

तत्र यमः ।

डिम्बाशौचित्तानां च तथैव प्राणसविणाम् ।

नदीश्वापदवंश्रिभ्यः सद्यः शौचं विधीयते ॥

शस्येणाभिमुखो यस्तु वध्यते क्षात्रधर्मणा ।

यज्ञः सन्तिष्ठते तस्य सद्यः शौचं विधीयते ॥

वस्त्रिमरुप्रपतने वीराध्यन्यप्यनाशके ।

दीक्षितानां च सर्वेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥

डिमो=डिवाहवः । नृपतिराहितं युद्धम् अशक्तकलहासमदवदेवेति मि-
भाः । अशनिः=पञ्चम् । प्राणसविणः=गोब्राह्मणाद्यर्थप्राणत्यागिनः । नदीति ज-
लाशयमात्रोपलक्षणम् । श्वापदा=यवाद्यादयः । दंष्ट्रेणः=सर्पाद्याः । यज्ञः=धा-
ज्ञादिरूप इति निवन्धकारः । ज्योतिषोमादियज्ञफलं सन्तिष्ठते उत्पद्यते
अमेन प्राप्यत इति यादवित्यन्ये । मरणः=निर्जलदेशः । मेरुपाठं स्वकृत्य
उच्चवप्रदेश इत्यर्थ इत्यन्ये । वीराध्यनि-मरणं संकल्प्य महापथगमने । अ-
नाशके अनशने । दीक्षितानी चेति दीक्षणीयेष्टजनितसंस्काराणां यजमा-
नानां तदुत्तरं कर्त्तव्यहकर्मार्थं सद्यःशौचमित्यर्थः । यथा च ।

यात्रवल्क्यः—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञकर्माणि कुर्वताम् ।

आपद्यपि हि कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति ।

मनुः ।

डिवाहवहतातां च विद्युता पार्थिवेन च ।

गोब्राह्मणस्य चैवार्थं यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

यस्याशाकारिणोऽमात्यादः, स्वस्त्ययनादिकारिणः पुरोहितादेवा

अशौचाभावं नृपतिरिच्छति तस्यापि स्वीयसूतकमृतकादौ सद्यःशौचम् । सद्यःशौचानुवृत्तौ—

शङ्खलिखितौ ।

अथ शख्नानाशकाग्निरज्जुभृगुजलविषप्रमापणेऽवेषेव ।

शख्नेण उदरभेदादिना आत्मघाते, अनाशकेनाहारत्यागेन, अग्निप्रवेशेन, रज्जुना, आत्मन उद्भून्धनेन, उद्धादिकठिनतरभूमागात् पतनेन, जलप्रवेशविषभक्षणाभ्यां वा मरण एवमेव सद्यःशौचमित्यर्थः । पराशरः ।

ब्राह्मणार्थे विषप्रमानां दण्डनां गोग्रहेषु च ।

आहवेषु विषप्रमानामेकरात्रमशौचम् ॥

दण्डनामिति त्रिष्वभिसंबध्यते । गोब्राह्मणार्थे दण्डेन युध्यमानानां संप्राप्ते च दण्डेन युध्यमानानां सांमुख्ये मरणे एकरात्रमशौचम् । दण्डनामित्यत्र वन्दिनामिति पाठः वन्दिनां चौरादिगृहीतानां वन्दिदशायामेव विषप्रमानामित्यर्थ इति मिथाः । संप्राप्ते क्षतेन कालान्तरमृते एकरात्रमिति दाक्षिणात्याः ।

गौडास्तु—क्षतेन सप्ताहाद् मृते त्रिरात्रं तदूर्ध्वं जात्युक्तम् । यथा व्याघ्रः ।

क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद् द्विधा ।

आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्याद् दशरात्रमतः परम् ॥

दशरात्रमिति जात्युक्ताशौचपरम् । शख्नहतस्य तु ऋष्यहाभ्यन्तरं मृते त्रिरात्रं, तदूर्ध्वं संपूर्णशौचम् । तदाह स एव ।

शख्नघाते ऋष्यहादूर्ध्वं यदि कश्चित्प्रमीयने ।

अशौचं प्राकृतं तस्य सर्ववर्णेषु नित्यशः ।

अत्र घातपदं क्षतेतरशख्नघातपरम् । पारिभाषिकशख्नघातपरमपि ।

यथा । देशपुराणे—

पक्षिमत्स्यमृगैर्यस्तु शूङ्गिदष्ट्रिनखैर्हताः ॥

पतनानशनप्रायैर्बज्ञाग्निविषवन्धनैः ।

मृता जलप्रवेशेन ते वै शख्नहताः स्मृताः ॥ इति ।

न च शख्नघातपदस्य प्रागुकोभयपरत्वे किं मानं विना क्षतं शख्नघातेन प्रपतनादिना च विलम्बमृते अशौचे भेदाकाङ्गानिवृत्यर्थमुभयपरत्वस्वीकाराद् । अन्यथा तत्राशौचानध्यवसायापत्तेरित्याहुः ।

वृहस्पतिः ।

दिम्बाहवे विष्णुता च राजा गोविप्रपालने ।

सद्यःशौचं हतस्याहुख्यहं चान्ये महर्षयः ॥

डिस्वाहवे शखैरभिमुखहतस्य सद्यःशौचम्, लगुडादिना शखेण वा पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम् । वज्रामिघातेन मरणे मे भवतिविशेषाशौचाविहितबुद्धिपूर्वं हतस्य मरणे सद्यःशौचम् । शाख्यविहितबुद्धिपूर्वं प्रमादतो वा वज्रहतस्य मरणे त्रिरात्रम् । राजावधार्हापराधेन हतस्य सद्यःशौचम् । अन्यापराधेन हतस्य सद्यःशौचम् । अद्वापराधेन हतस्य त्रिरात्रम् । गोषिग्ररक्षार्थं शखेण युज्यमानस्याभिमुखहतस्य सद्यःशौचम्, पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रमिति ।

कौर्म्ये ।

सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपद्रवे ।

डिस्वाहवहतानां च विद्युता पार्थिवैद्विजैः ॥

सद्यःशौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा ।

उपद्रवे=राजविष्टलवे, औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडने च । तथा च—पराशरः ।

उपसर्गमृते चैव सद्यः शौचं विधीयते ।

अत एव—

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

इति याहृतल्कीये । अनिहस्तशूलपणिमहोपाध्यायप्रभृतिभिरौपसर्गे-कात्यन्तमरकपीडायां सद्यःशौचमित्युक्तम् । उपसर्गमृत इति यद्यपि “उपसर्गः स्मृतो रोगभेदोपपूर्वयोरपि” इति विश्वकोषादुपसर्गेषदस्य रोगविशेषादिवाचकता, तथापि मुनिप्रयुक्तत्वादत्र त्रिविधोत्पातात्मकोऽप्युपसर्गोऽभिमतः । यथा—

गर्बसंहितावार्हस्पत्ययोः ।

अतिलोभादसखादा नास्तिकयाद्वाप्यधर्मतः ।

नवापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ।

ततोपचारान्नियतमपरज्यन्ति देवताः ॥

ताः सृजन्यद्भुतास्तास्तु दिव्यनाभसभूमिज्ञान् ।

त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय कृपैः सम्भावयन्ति च ॥

एतेनोपसृजन्तीति व्युत्पत्या देहाभ्यन्तर एव यावत्तापादि वर्तते-तावत्कालं मरणे सद्यः । बहिर्भावेन ब्रणत्वे साति मरणे स्वजात्युक्तमेवति मिभाषुकं चिन्त्यम् । द्विजै=ब्राह्मणैः । अत्र बुद्धिपूर्वं ब्राह्मणहतस्य-वाशौचाभावो बोध्यः । प्रमादाद् ब्राह्मणहते त्वशौचादिकमस्येव ।

अन्यथा—

विषशस्त्रश्वपदाहितिर्यग्नाक्षणधातिनाम् ।

चतुर्दश्यां किया कार्या अन्येषां तु विगहिता ॥

इति मरीचिवाक्यं निविषयं स्यात् । अत्र हि विषादिसाहचर्चा-
द् ग्राहणकृतो धातोऽस्यास्तीत्यर्थः । स च ग्राहणहतस्याशौचादभावे
नोपपद्यते । शापादिमरणे इति । आदिनाभिचारादिसंग्रहः ।

जावालिः ।

दुर्भिक्षे राष्ट्रसम्पाते शस्त्रगोब्रह्मधातिते ।

पतितेऽनशनप्रेते विदेशस्ये शिशौ न च ॥

नाशौचमित्यर्थः । मिताक्षरायां—
गौतमः ।

प्रायोनाशकशस्त्राश्विषोदृष्टधनप्रपत्नैश्चेच्छतामिति ।

प्रपतनं=गिरिशिखरादितः पातः । अत्रेच्छतामिति विशेषणात् प्रमाद-
कृते दोषाभावः प्रतीयते । तद्यां—

स्मृत्यन्तरे ।

चाण्डालादुदकात्सर्पाद् ग्राहणाद्वैश्यतादपि ।

द्रिष्टिरूप्यक्ष पशुभ्यक्ष मरणं पापकर्मणाम् ॥

उदकं पिण्डदानं तु प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत्सर्वं अव्यरिक्षे विनश्यति ॥

एतदपीच्छापूर्वमात्महननविषयम् । गौतमेनेच्छापूर्वमुदकेनात्मह-
नेनेऽशौचनिषेधात् । अत्रापि चाण्डालादुदकात्सर्पादित्युदकसाह-
चर्चाद् दुद्धिपूर्वविषयत्वनिष्ठयात् । पापकर्मणामिति विशेषणादपि तथा ।
ततो हि चाण्डालादिदेतुकमरणेऽस्य पापहेतुत्वं प्रतीयते । पापं च
निषेधातिकमहेतुकं तज्जिषेधक्ष पुरुषव्यापारगोचरो न च प्रमादमृते
मरणानुकूलः पुरुषव्यापारः, तस्माद्यः क्रोधात् शोकाद्वा विना शास्त्रा-
भ्यनुज्ञां चाण्डालादिना स्वात्मव्यापारादिना विवादं कुर्यात् । पाक्षिक-
स्वानिष्टानादरणेन चाण्डालदुष्टद्रिष्टिरहणमारणादीच्छयागतस्तैर्मा-
रितो, येष्व कान्तारदुर्दिनसंशीर्णनौकादिगमनं पूर्ववत् कृतं तेषां सर्वत
आत्मानं गोपार्थीतेति विधेन संशयं प्रपद्येतेत्यादिनिषेधस्य चातिक्रम-
निमित्पापवतामयमाशौचोर्ध्वदेहिकप्रतिषेध इति सिद्धं । प्रमादम-
रणेऽशौचं नान्यत्रेति । स्पष्टं चाह—

ब्रह्मपुराणम् ।

प्रमादापि निःशङ्कसवेकस्माद्विधिदेशितः ।

शुक्रिदिव्यनिषिद्ध्यालाविषविद्यज्ञलादिभिः ॥

चाण्डालैरथवा चौरैर्निर्हतो वापि कुत्रचित् ।
 तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मात् पतितस्तु सः ॥
 शृङ्गिदंष्ट्रिनस्त्रियालविषवहित्रिया जलैः ।
 आदरातपरिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥
 नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्वाप्यथ विद्युता ॥
 निगृहीतः स्वयं राक्षा चौर्यदेषण कुत्रचित् ।
 परदारान् रमन्तश्च द्वेषात् तत्पतिभिर्हताः ॥
 असमानैश्च संकीर्णश्चाण्डालैश्च विप्रहम् ।
 कुत्वा तैर्शिहतास्तांस्तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः ॥
 गदास्त्रिविषदाश्चैव पाषण्डाः क्षुरबुद्धयः ।
 क्रोधात्पापं विषं वहिं शस्त्रमुद्धनं जलम् ॥
 गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
 कुशिल्पजीवनाश्चैव सूनालङ्घारकारिणः ।
 मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चान्ये ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 पतितानां न दोहः स्याक्षान्त्येष्ट्रास्थिसंचयः ।
 न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं भ्राद्धादिकं कचित् ॥
 पतानि पतितानां च यः करोति विमोहितः ।
 तस्मक्खूद्यैनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥

प्रमादात्=अनवधानात् । निःशङ्कः=शृङ्गिदंष्ट्रिचादिहित्रजन्तुसाश्रित्या-
 शङ्खारहितः । विधिरेषितः=मरणकर्मणा प्रेरितः सन् पलायनास्तमर्थः
 अकस्मात् शङ्खादिभिर्हतो भवति तदा सर्वमेव दाहादि कार्यम् ।
 व्यालो-दुष्टगजः । विनित्रियेति वहिना स्त्रिया चेत्यर्थं इति गौडाः । वहिं-
 कियेति दाक्षित्यानां पाठस्तु युक्तः । कुर्वन् क्रीडामित्यनेन विनापि
 मरणाभिसन्धिमेतैः समं क्रीडतो मरणे नाशौचमिति लभ्यते । अत
 एवाप्रे क्रोधात्पापं विषं वहिमित्यनेन पौनरुत्तमं न भवतीत्येके । क्रीडा-
 मित्यचार्यशिक्षप्रतिसन्धावपि दर्पादगणनेन तत्करणं, क्रोधादित्यनेन मरणा-
 र्थमेव तत्करणमतो न पौनरुत्तममित्यन्ये । नागानामिति । क्रीडादि-
 वशात्सर्पाणां विप्रियकारी यः सर्पादिना हत इत्यर्थः । दग्धश्वेति-
 शाश्वविहितः । बुद्धिपूर्वं विद्युत्त इत्यर्थः । चौर्येति=वधार्दाऽपराधमात्रे
 पलक्षणम् । रमन्तः=रमयन्तः । चाण्डालैश्च विप्रहमिति । इदं दर्पादिवशा-

द्विप्रहे बोध्यम् । अन्यत्र तु—

अस्त्रिपुराणम्—

दंष्ट्रिमिः शृङ्गभिर्वापि हता रुलेच्छैश्च तस्करैः ।

ये स्वाम्यर्थं हता यान्ति राजन् स्वर्गं न संशयः ॥

सर्वेषामेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ।

विष्णुप्रमोत्तरे—

स्वाम्यर्थं ब्राह्मणार्थं वा मित्रकार्यं च ये हताः ।

गोप्रहे निहता ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ इति ।

गदेति । गदं व्याधिजनकमौषधम् । तथा च—

परस्य गदादिदातार इत्यर्थः । शब्दाभिनगददाश्वेति दाक्षिणात्याः पठन्ति । पाषण्डा इति । वेदवाह्यरक्तपट्टमौषध्यादिवतचर्या पाषण्डम् तदेषाम् स्तीत्यर्थः । अर्श आदित्यादच्च तथा च पाषण्डशालिन इत्यर्थः । तथा च पाषण्डमाधिताः स्तेना इति याज्ञवक्यः । कूरबुद्धो=नित्यं परापकारमतयः । कुशिल्पजीविनः=सजातीया एव चर्मास्थयादिमद्यपात्रानिर्मातारः । शूनालहुरधारिणः=प्राणिवधस्थानोपकरणधारिणः । मुखेभगः=कण्ठदेशो त्पञ्चभगरोगाः, सुखमैथुना वोत्कलदेशप्रसिद्धाः । कलीब्राह्मा=इति पुरुषकर्मसमर्था अयि सन्तानाहेतवः । कलीबानां पतितत्वोक्तिर्भूमना, ब्रह्मदण्डता ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहता इत्यनिश्चिन्द्रियः । “ये च वै ब्राह्मणैर्हता” इत्युत्पादितमन्युना ब्राह्मणेनाभिवारात् शापात् शखा द्वा हता इत्यर्थः । प्रायश्चित्तविवेकोऽव्येवम् । ब्रह्मदण्डः=ब्रह्मशापाभिचारादिः, ब्राह्मणैरुत्पादितमन्युमिः साक्षात्तदा इत्यर्थं इत्यन्ये । महापात्र किन इति अतिपातक्यनुपातक्यादेरभ्युपलक्षणम् । तथा च स्मृत्यन्तरे ।

आत्मनस्त्वागिनां नास्ति पतितानां तथा किया । इति ।

मनुः ।

वृथासङ्करजातानां प्रवज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्वागिनां चैव तिवर्त्तेदक्रिया ॥

पाषण्डमाधितानां च चरन्तीनां च कामतः ।

गर्भेर्भर्तुहां चैव सुरापीनां च योविताम् ॥ इति ।

वृथाजताः=अनाश्रमिणः । दम्पतिसाध्यकर्मान्विकारात् । सङ्करजाताः=प्रातिलोम्येन भिन्नवर्णस्त्रीपुरुषजाताः । प्रवज्यास्ति हंसपरमहंसैकदण्डत्रिवण्डादिप्रवज्याभेदाद्वृत्वम् । अत्र सर्वत्र दाहादिनिवेदेनाशोचनिषेधोऽव्युपलक्ष्यते ।

नाशौचं नोदकं नाशु न दाहाद्यन्यकर्म च ।

ब्रह्मण्डहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ॥

इति यमस्मरणात् । कर्तं-प्रेतधारणखटवादि । स्नेहादिनैषां दाहादिकरणे तु तच्छिमित्तमशौचं प्रायश्चित्तं च कर्तव्यम् । तत्र प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तप्रकाशे द्रष्टव्यम् । यस्त्वाराडध्वप्रायश्चित्तोऽन्तरा त्रियते तस्य विनैव प्रायश्चित्तं दाहादि कार्यम् ।

प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपचते ।

पृतस्तदहरेवासाविहलोके परत्र च ॥

इति हारीतवाक्यात् ।

शास्त्राविहितबुद्धिपूर्वमरणे सद्यः शौचं न प्रमादमरण इति ।

अथकमादाङ्गिराः ।

व्यापादयेत्थात्मानं स्वयं योऽन्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नामिन्नाध्युदककिंच ॥

अथ कश्चित्प्रमादेन त्रियतेऽन्युदकादिभिः ।

आशौचं तस्य कर्तव्यं कर्तव्या चोदकाकिया ॥

कूर्मपुराणे ।

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं आद्यादिकं कवित् ॥

व्यापादयेत्थात्मानं स्वयं योऽभिविष्यादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नामिन्नाध्युदकादिकम् ॥

अथ कश्चिन् प्रमादेन त्रियतेऽभिविष्यादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं वाप्युदकादिकम् ।

अशाङ्गिरोवाक्ये कूर्मचाकेय च तस्याशौचमित्यशाशौचं त्रिरात्रं कश्यपोकं बोध्यम् । तथा च ।

कश्यपः ।

अनशनमृतानामशनिहतानामाग्निजलप्रविष्टानां भृगुलङ्घामदेशान्तरमृतानां गर्भाणां जातदन्तमृतानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति । शास्त्रानुमत्या प्रमादाद्वा अनशनाशनिवाहिजलप्रवेशेन मृतानां त्रिरात्रम् ।

देशान्तरस्थैर्य दशाहोत्तरं मरणधरणे गर्भाणां सप्तमाष्टमासीयानां मरणे सर्वाशिसर्वविकायिसपिण्डानां त्रिरात्रमित्यर्थः । शास्त्रविहितबुद्धिपूर्वमरणे त्रिरात्रं स्पष्टमाह ।

बृद्धगर्थः ।

बृद्धः शौचस्मृतेलुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं धातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्तिथसञ्चयः ।
 तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते ॥
 शौचाक्लुप्तः शौचकरणासमर्थः । स्मृतेभूतः=तत्कालानुभूतस्याप्य
 स्मर्त्ता । तथा च—

ब्रह्मपुराणम् ।

दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।
 प्रविशेज्जवलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा ।
 अगाधं तोयराशीं वा भृगोः पतनमेष च ।
 गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
 प्रयागवटशाखाग्रादेहत्यागं करोति वा ।
 स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
 उत्तमान् प्राप्नुयात् लोकान्नात्मघाती भवेत्कचित् ।
 वाराणस्यां मृतो यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्तिः ।
 काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्वीजलमध्यगः ।
 अविमुक्तमुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।
 प्रणवं तारकं वृते नान्यथा कुत्रचित्कचित् ।
 महापापक्रियः स्वर्गे दिव्यान् भोगान् समझुते ।
 एतेषामधिकारस्तु तपसां सर्वजन्तुषु ।
 नराणामय नारणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ।
 ताटशं सूतकं येषां जीवितं कुत्रजिज्ञवेत् ।
 चं स्यादहस्तेषां वज्रानलहते तथा ।

महामतिः । आवश्यकं मरणं निश्चित्य स्वयमेष देहे त्यक्त्वा परलोकं
 साधयामीति दृढीकृतवृद्धिः । महापमक्रिय इति । महापातक्यपि स्वर्गे
 प्राप्नोति किमुतान्य इति सातिशयत्वदर्शनमात्रम् । जीवितं तु कचिद्वि-
 ति । एवंविधक्रियाप्रवृत्तानां तत्काले कदाचिज्जीवने कालान्तरेण
 मरणेऽपि त्रिरात्रमित्यर्थः । तदेवं विहितात्मघातप्रायश्चित्तरूपे आत्म-
 घाते कामये च प्रयागमरणे जलभृग्वनशनादिमरणे त्रिरात्रमेव, ग्रागुक-
 काह्यपवचनस्य प्रमादमरणशास्त्रविहितवृद्धिपूर्वमरणविषयत्वात् ।
 तत्र कामनया जलप्रवेशादिना मरणफलात्म्याद वानरत्नाकरे—

वृद्धिपुराणे ।

जलप्रवेशीं चानन्दं प्रभोदं वह्विसाहसी ।
 भृगुप्रपातीं सौख्यं तु रणे स्वर्याति निर्मलम् ।
 अनशनमृतो यः स्यात् स गच्छेन्नु त्रिविष्टपम् ।

एवं कामनया अग्निविशुर्त्सहस्राद्यादिना मरणेऽपि तीर्थकाण्डः
कल्पतरौ फलप्रदर्शनात्त्रापि काम्यत्वाविशेषादेवं बोध्यम् ।

अत्र मैथिला दक्षिणात्याश्च । “वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्त” इत्यादि वृद्ध-
गार्भैकषाकर्यतया भूभूष्यनशनादिसुते त्रिरात्रादिवोधकानि काहय-
पादिवाक्यानि वृद्धादिविषयाण्येव । तथा च प्रमादसृतानां कूर्माक्षिरो-
वाक्ये यदशौचसुकं तत्स्वजात्युकं संपूर्णमेवेत्याहु । तच्चिन्त्यम् ।
डिम्बाद्वेत्यादिना शाखाविहितात्मघाते प्रवृत्तानामेवाशौचाभावोक्तेः ।
विहितात्मघातेऽशौचाभावद्वेतोरभावात्पूर्णे शौचे प्राप्ते “वृद्धः शौच-
स्मृतेर्लुप्त” इत्यादिना यस्त्रिरात्रविधानं तत्रापमृत्युरेव निदानं वाच्यम् ।
तच्च विहितात्मघाते इव प्रमादादात्मघातेऽप्यविशिष्टम् । अत एव
“कुशिकिस्त्वयै” रित्यादिवचने प्रविशेज्ज्वलं दीपमित्युक्त्वा पुनर्वज्रा-
नङ्गइते तथेत्यनेन प्रमादाद वज्रानलहते त्रिरात्रविधानम् । तथाच
विहितात्मघाते त्रिरात्रमित्युत्सर्गः । स च युद्धादिहते सद्यः शौचवि-
धायकेन कथिदेवापोद्यते । अत एव च काश्यपवाक्ये अशन्यादिहता-
नामविशेषैर्णेव त्रिरात्रसुकं प्रमादसृतानां स्वजात्युक्तमिति कापि न
भूतम् । किं च “व्यापादयेदथात्मान”मित्यादिक्षिरोवचने स्वयमित्यनेन
पर्युदासाद वुद्धिपूर्वकात्मघातेतरत्राशौचमिति प्राप्तम् । तावतैव प्रमादा-
दग्न्यादिस्मृतेऽपि सासान्यतोऽशौचप्राप्ते “अथ कश्चित्प्रमादेन”इत्यादिव-
चनस्य वैष्ठर्यापत्याऽशौचविशेषविधायकत्वमवश्यं वाच्यम्, स च
विशेषः काश्यपवचनैकवाक्यतया त्रिरात्रव्यापित्वमेवेति प्रमादाद्विचा-
दिहतानां त्रिरात्रमेवेति सर्वे गौडाः ।

अत्र दक्षिणात्याः ।

येऽप्राप्तमझ्यकाला अपि फलकामनया प्रयागादौ विहितोपायेन
मित्यन्ते । क्षियम्ब भर्तुमरणे ? तेषां सम्पूर्णमेवाशौचम्, और्ध्वदोहिकं
च, विहितमरणत्वेन निषेधाप्रवृत्तेः । त्रिरात्रस्य च “वृद्धः शौचस्मृतेः”
इति वचनात् प्राप्तस्मृत्युप्राप्तकालविषयत्वात् । अत एव मरणान्तिकप्रा-
यश्चित्तसृतानामप्येवम् । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धे-
द । सर्वांप्येव तस्मिन्नुदक्षादीनि प्रेतकार्याणि कुरुतेरिति गौतमवचना-
ठत्वेत्याहुः । यत्तु प्राप्तस्मृत्युकालानां मरणान्तिककाम्यकर्मणि सद्यः
शौचं ताहशानामेव प्रायश्चित्तक्षेपेऽग्न्यादिना मरणेऽहोरात्रम् । ताहशा-
नामेव प्रायश्चित्तक्षेपे वज्रादिभिर्मरणे सद्यःशौचम् । साहस्रेन त्वेभिर-
णेऽशौचाद्यभाव इति वाचस्पतिमित्राद्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । मानांभावात् ।
प्रागुक्तवचनानामेतदर्थस्वारस्याभावात् । त च साहस्रेनाग्न्यादिहते

विहितं तस्य नाशौचमित्यादिनाऽशौचनिषेधादग्न्यादिहते सद्यः शौचोक्तिरक्षिषयैवेति वाच्यम् । सद्यः शौचपदस्य न राहां राजकर्मणीत्यादावप्रकृते शौचाभावपरत्वेनैव निर्वाहात् । अत एवावैधात्मघातिनि मृते न स्नानं न वा बन्धनस्थलीत्यागः । एकरात्रं त्वाहके पराङ्मुखस्वादिना हतस्यैवेत्युक्तम् ।

दाक्षिणात्यास्तु—

दिम्बाहवहृतानां च विशुतापार्थिवेन च ।

हृतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चामघातिनाम् ॥

हृयत्र गोब्राह्णणहृतानामवक्षमित्यादिवाक्यैरन्वक्षं यावज्ञुवोदृश्यते तावदशौचं स्नानमात्रापनेयमशौचं प्रतिपादितमतो ‘विहितं तस्य नाशौचम्’ इति त्रिरात्राद्यशौचनिषेधपरम् । तथाचाग्निजलगोब्राह्णणादिभिरात्मघाते स्मृतिद्वाशौचाभावः सद्यःशौचं त्रिरात्रैकरात्रद्वया ये पक्षा विहितास्तेषां सद्यःशौचाशौचाभावपक्षयोरवैधात्मघातविषयत्वम् । त्रिरात्रस्य वैधवृद्धात्मघातविषयत्वम् । एकरात्रस्य गवादिजनितक्षतवयेन युद्धजनितक्षतवयेन च कालान्तरस्मृतविषयत्वमित्याहुः ।

अयमेषामौर्खदेहिश्चशौचादिनिषेधः सम्बसरात्पूर्वम्, तदूर्ध्वं तु सर्वेषामौर्खदेहिकादि कार्यमेव । तच्च नारायणवल्लिपूर्वकं कार्यमित्युदकानईप्रकरणे वश्यामः । एतेषां मरणानन्तरकार्यमुक्तं मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे ।

आत्मनस्यागिनां नास्ति पतितानां तथा किया ।

तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥ इति ।

गङ्गेति संभवामिप्रायेण ।

अथ शशानुगमनाशौचम् ।

तत्र—

मनुः—

अनुगम्येच्छया प्रेतं शातिमङ्गातिमेव वा ।

स्नात्वा सचैलः स्पृष्टाग्ने घृतं प्राशय विशुद्ध्यति ।

प्रेतं ब्राह्णणजातीयम् । अत्र मृतङ्गात्यनुगमनेऽग्निस्पर्शपूर्वकघृतप्राशनविधाने तार्यर्यं नत्वशौचाभावे तत्रानुगमने न तु गमनेपि वा दशरात्रादिसत्वात् । दाक्षिणात्यास्तु अत्र शातिमात्रं सपिण्डः, सपिण्डानुगमने विहितं सपिण्डस्य प्रेतनिर्दरणादिकं दोषः स्यादसपिण्डस्य तत्रानाथकियां विनेति हारीतवाक्याद् दोषाभावात् । न च दोषाभावेऽपि नैमित्तिकमिदं विशुद्धतीत्यस्यानन्वया दित्याहुः ।

विशेषः ।

मानुषास्थि स्त्रियं स्पृष्टा त्रिरात्रमशौचम् । अस्त्रियं द्वहोरात्रम् ।
शवानुगमने चैवम् ।

एवमिति त्रिरात्रै करात्रयोरतिदेशः । तत्र ब्राह्मणस्य शूद्रशवानुगमने
शुद्धिपूर्वके त्रिरात्रम् । क्षत्रियशवानुगमने एकरात्रम् । वैश्यशवानुगमने
तु द्विहम् । तथा—

कूर्मपुराणे ।

प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।

स्त्रात्वा सचैलं स्पृष्टार्गेण द्वृतं प्राइय विशुद्धति ।

एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिवैश्येऽपि स्थात् द्विहेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ।

एवं च तु ल्यन्यायात् क्षत्रियवैश्यशूद्राणामपि, असपिण्डसजाती-
यानुगमने आशौचाभावः, अन्तरवर्णानुगमने त्वेकाहम् । एकान्तरानु-
गमने द्वयहमिति सिद्ध्यति । एतेन “सर्वेषां स्थाद्वहोरात्रं शवानुगमना
दपि” इत्यादिपुराणीये सर्वपदस्य ब्राह्मणेतरपरतया ब्राह्मणभिन्नानां शू-
द्रशवानुगमने द्वहोरात्रमशौचम् । ब्राह्मणस्य तु त्रिरात्रमिति मिश्रादिमतं
चिन्तयम् । क्षत्रियस्य शूद्रानुगमने एकाहाशौचस्योक्त्युत्ता सिद्धेः,
आदिपुराणीयं तु देशभेदव्यवस्थितमिति हारलता । सर्वेषामनन्तर्वर्ण-
शवानुगमने आपदि वाऽहोरात्रमित्यर्थकमिति युक्तम् । यत्तु एकान्त-
रवर्णानुगमने पक्षिणीति, तच्चिन्तयम् । उककौर्म्यविरोधात् । ब्राह्मणस्य
वैश्यशवानुगमने द्विहेन शुद्धिः । कण्ठोक्तत्वात् ।

शूद्रं च वैश्यमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

कृत्वाशौचं द्विरात्रं स प्राणायामान् षडाचरेत् ॥

इति माधवधृतपाराशरीराभ्यु । अत्राज्ञानादिति शास्त्रीयज्ञानराहि-
त्यं विवक्षितम् । अत एव माधवेन मौख्यादिति व्याख्यातम् । शूद्रस्य
द्विजानुगमने सज्योतिरेवाशौचम् । यथा—

पारस्करः ।

स्पर्शं विनानुगमने शूद्रो नक्तेन शुद्धति ।

इदमनुगमनादिसंसर्गाशौचं संसर्गेण पच न तत्पुत्रादीनाम् ।

तदाहारिराः ।

आशौचं यस्य संसर्गादिपतेद् गृहमेधिनः ।

कियास्तस्य न लुभ्यन्ते गृहानां च न तद्भवेत् ॥

अथ निर्दीर्घशौचम् ।

असपिण्डब्राह्मणस्यासपिण्डब्राह्मणेन स्नेहादिना दहनवहने^३ शौचिगृहवासे त्रिरात्रम् । दहनवहनाद्यमावेऽप्यशौच्यनभक्षणमात्रेण तज्जात्युक्ताशौचम् । अशौचिगृहवासे तदन्नभोजने^३ पि निर्दीर्घादिकरणे त्वेकरात्रम् । मातुरासान्धवस्य तु तदगृहवासाभावेऽपि त्रिरात्रम् । तथा च—

मनुः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विश्रो निर्दीर्घ्य बन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बाध्यवान् ॥

यद्यन्नप्रत्यक्षं तेषां तु दशाहेनैष शुद्ध्यति ।

अनददन्नमहैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

निर्दीर्घ्य=दहनं वहनं च कृत्वेत्यर्थः । “दाहित्वा च वहित्वा चे”ति तयोस्तुल्याशौचाभिधानात् । असपिण्डं द्विजं ब्राह्मणम् । बन्धुवदित्यनेन स्नेहाद्यनुवन्धमात्रानिर्दीर्घादौ कृते त्रिरात्रम् । अहष्टबुद्ध्यालोभादिना च तत्करणे तु नैवमिति सूचयते । विशुद्ध्यति त्रिरात्रेणति इदं अशौचिगृहवासे, तदभाव एकरात्रस्य वक्तव्यत्वात् । मातुरासानिति=मातुः सोदरमातुभिगीनीप्रभूतीनित्यर्थः । एषां च दहनवहनकरणे अशौचिगृहवासाद्यभावेऽपि त्रिरात्रं शेयम्, मातुलादौ वहनाद्यभावेऽपि पक्षिण्याद्यशौचात् । “सर्ववन्धे त्रिरात्रम्” इति पैठीनसिवाक्यस्याद्येष विषयः । यदन्नमतीति । इदं त्वशौच्यनभक्षणे यत् दशरात्रादिकं तदेव वहनपूर्वकाङ्गभक्षणेऽपि न त्वधिकमिति जापनार्थम् । अथ दाहादिपूर्वकान्नभक्षण एव संपूर्णाशौचमित्येव किं न स्यादशौच्यन्नभोजनमात्र एव विश्वादिवाक्यात् तिसर्वे । तथा च—

विष्णुः ।

स्नाह्याणानामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति, तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषां अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

कौम्भे ।

यस्तेषामन्नमश्नाति सकृदेवापि कामतः ।

तदाशौचे निवृत्ते तु स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ॥

तथा च कामतः सकृदाशौच्यन्नभक्षणेऽसपिण्डानामवशिष्टादिनं यावदशौचं सिद्धम् । एवं च

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विश्रो निर्दीर्घ्य बन्धुवत् ।

अशिष्वा च सहोवित्वा दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥

यद्यन्नमस्ति तेषां तु त्रिरात्रेण ततः गुच्छः ।

अनददन्नमहैव न चेच्चस्मिन् गृहे वसेत् ॥

इति कौर्म्यं सहोषित्वेति यदुक्तं तत् सहवासेऽपि अशौच्यन्नभक्ष-
णनिभित्तमेव प्रायश्चित्तं नाधिकमिति श्वापनाय । यद्यन्तोति चापद्विषय-
गिति केचित् । उक्तमनुवचने यद्यन्नमस्ति तेषां तु त्रिरात्रेण शुद्ध्यतीति
पाठः । प्रागुक्तत्रिरात्रश्वैव च विवरणमिदम् । तथा च स्नेहेन दाहादि-
कृत्वा यो मृतसम्बन्धिगृहे न वसति तदन्तं भुज्ञे, यो वा तदन्तं न भुज्ञे
तदगृहे वसति तस्य त्रिरात्रम् । यस्तु तदन्तं न भुज्ञे न वा तदगृहे वस-
ति तस्यैकरात्रम् । यस्तु तदगृहे वसति तदन्तं च भुज्ञे तस्य तजात्युक-
मेवाशौचमिति भैषिलाः । मृतपुत्रादिस्वामिकान्नभोजिनस्तद्रेहवासिन-
स्तद्रामवासिनश्चकरात्रम् । यस्तु निर्दृत्य तदन्तं भुज्ञे तदगृहे च वस-
ति तस्य निर्दृरणीयजातिशयुक्तमशौचम् । यस्तु निर्दृत्य तदगृहे एव
वसति तस्य त्रिरात्रम्, मनुवचनानुरोधात्, यस्तु प्रामान्तरवासी त-
स्य सज्योतिः । प्रेतस्पृशो प्रामान्न विशेष्युरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादि-
त्यस्येति हरीतस्मरणादित्याभ्युत्तिकदक्षिणात्याः । आपद्यकामतोऽसपि-
एडान्नभोजने भोजनदिनपर्यन्तमेवाशौचम् । तथा चाङ्गिराः ।

प्रेतान्नमसपिण्डस्य यावद्इनात्यकामतः ।

तावन्त्यहान्यशौचं स्यादपिण्डानां कथञ्चन ॥

अपिण्डानाम्=असपिण्डानाम् । कपचनेति अइनातीत्यनेन सम्बद्धते ।
तेनापदीति लभ्यते । आपदि कामतो भोजने प्रायश्चित्तरूपं विशेषमाह ।
कौर्म्ये ।

यावच्चदन्तमशनाति दुर्भिक्षोपहतो नरः ।

तावन्त्यहान्यशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥

बृहस्पतिः ।

यस्तैः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनाशनम् ।

बान्धवो वा परो वापि स दशाइन शुद्ध्यति ॥

प्रकुर्यादितिशब्देन कामकृत्वलाभात् प्रमादकृते न दोषः । दशाइने-
ति=ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादेव्वदशाहादिकं बोध्यम् ।

यस्तैः सहासनं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि ।

बान्धवो वा परो वापि स दशाइन शुद्ध्यति ॥

आदिपदादालिङ्गनाङ्गसंचाहनादिप्रहणम् । बान्धवः=सपिण्डः । अ-
नाथस्य ब्राह्मणस्यादष्टुच्चा दहनवहनादौ विशेषमाह ।

कूर्मपुराणे--

अनाथं चैव निर्दृत्य ब्राह्मणं धनवर्जितम् ।
स्नात्वा संप्राप्त्य तु घृतं शुच्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥

पराशरः ।

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे फलं तेषां यज्ञतुदयं न संशयः ॥
न तेषामनुभवं किञ्चिद्विषयाणां शुभकारिणाम् ।
जलाधगाहनाक्षेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥
असगोव्रमसमवन्धं प्रेतीभूतं तु ब्राह्मणम् ।
दहित्वा च वहित्वा च सद्यःशौचं विधीयते ॥

मूर्ख्येन दाहे—

कूर्मपुराणम् ।

दशाहेन शवस्पर्शं सपिण्डश्चैव शुच्यति ।
यदि निर्दहति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ॥
दशाहेन द्विजः शुच्येद् द्वादशाहेन भूमिपः ।
अर्धमासेन वैश्यस्तु शद्रो मासेन शुच्यति ॥
षड्ग्राहेणाथवा सर्वे त्रिरात्रेणाथवा पुनः ।

आपदि मूर्ख्येन दाहे कृते षड्ग्राहेन , त्रिरात्रमन्त्यतापदि । शुद्धि-
विवेके स्वत्यन्तरम् ।

ब्राह्मणो न दहेच्छुद्रं मित्रं वाप्यन्यमेव वा ।
मोहाहग्धवा ततः स्नातः स्वपूर्णामि प्राशयेद् घृतम् ॥
उदधासवतः पश्चात् त्रिरात्रेण विशुच्यति ।

अत्र ब्राह्मणस्य शुद्धदाहे यत्त्रिरात्रादिकमुक्तम्, तथपुत्रभ्रात्रादिरू-
पस्य शूद्रस्य दाहे बोध्यम्। असम्बन्धिशुद्धदाहे तज्जात्युक्ताशौचविधा-
नादिति रुद्धरः । वेतनाग्रहणे त्रिरात्रं, तद्रहणे तज्जात्युक्ताशौचविधिं तु
मिथाः । दाक्षिणात्यास्तु वेतनग्रहणेनासवर्णनिर्हारे द्विगुणमशौचम् ।

अवरश्चेद्वरं वर्णं वरो वाप्यवरं यदि ।

वहेच्छुद्रं तदाशौचं दण्ठार्थं द्विगुणं भवेत् ॥

इति व्याघ्रपादवचनादित्याहुः ।

यन्तु कूर्मपुराणम् ।

अवरश्चेद्वरं वर्णमवरं वा वरो यदि ।

अशौचं संस्पृशेत् स्नेहात्तदशौचेन शुच्यति ॥

तदापद्विषयम् । अत्र स्पृशेदिति दहनाद्यर्थं स्पृशेदित्यर्थः । तदशौ-

चेन शवजात्युक्ताशौचविगमेन स्नेहान्न दष्टोपाधेः । तथा—
आदिपुराणे—

योऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव दहेन्नरः ।
अशौचं तु भवेत्स्य प्रेतजातिसमं तदा ॥ हति ।
सर्वे वर्णाः सजातीयं दग्ध्वा उयहमशौचिनः ।
भवन्ति परजातीयं निर्हत्य परजातिवत् ॥
सजातिमसपिण्डं तु दग्ध्वा तदृगृहभोजिनः ।
स्वजात्युक्तमशौचं तु चरन्ति जडवुद्धयः ॥
अन्यजातिं सृतं दग्ध्वा दत्तात्रेषु भुजते तु ये ।
ते कुत्सितनराः प्रोक्तास्तस्याशौचस्य भागिनः ॥
दाहयित्वा तु मूल्येन गुरुं प्रेतं भवेत्ततः ।
अशौचं दशरात्रं तु शिष्यस्येति विनिश्चयः ॥
आचार्यं वाद्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा ।
मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥
कृत्वा पतति नो तस्मात्प्रेतान्नं तस्य भक्षयेत् ।
अन्यत्र भोजनं कुर्यात् न च तैः सह संवसेत् ॥
एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति ।

सर्वे वर्णाः इति स्वजातिमसपिण्डं दग्ध्वाशौचिगृहवासे अशौच्य-
न्नभक्षणे उयहाशौचभागिन इत्यर्थः । भवन्तीति परजातीयं स्नेहाद्गृह्वा
परजातीयाशौचिनो भवन्तीत्यर्थः । अन्यजातिप्रिति । अन्यजातीयदाहं
कृत्वा तद्गृहभोजनकृतप्रायश्चित्तभागिनोऽपि भवन्तीत्यर्थः । आचार्य-
मिति । मूल्यग्रहणपूर्वकं यदि शिष्यो गुरुं दहति तदापि दशाद्वामेवा
शौचं न तु गुरुशिष्यभावे तस्य हास इत्यत्र तात्पर्यम् । उपनीय कृत्स्न-
शालाध्यापयिता आचार्यः । वेदैकदेशस्य वेदाङ्गानां वाऽध्यापयिता-
उपाध्यायः, वेदस्य वेदाङ्गानां च व्याख्याता गुरुरिति हारलता । उपनीय
साङ्गवेदाध्यापक आचार्यः । अनुपनीय कृत्स्नवेदाध्यापकश्च गुहः ।
यत्किञ्चिदध्यापक उपाध्याय इति रुदधरः । व्रतस्थस्य ब्रह्मचारिण
आचार्यादिपञ्चकानां कर्त्रभृतराभावे वहनदहनपूरकपिण्डदानादिकर्म-
करणे व्रतलोपो न भवति यदेषां गृहे न भुझे, यदि त्वेषां गृहे भोजनं
कुरुते, तदा व्रतलोप एव ।

विषिष्ठः—

ब्रह्मचारिणः शवकर्मणाऽऽवतान्निवृत्तिरन्यत्र मातपित्रोर्गुरुरोर्वा ।

शवकर्मणा=दहनवहनोदकदानादिकर्मणा । गुरुशब्देनाचाँयापाध्या-
वयोग्रंहणम् । तथाचैतदन्येषां निर्वरणे कृते विनापि तदञ्जभोजनादिकं
व्रतलोपो भवति । तथा च भ्रष्टब्रह्मचर्यसन्धानार्थं पुनरुपनयनं प्राय-
श्चित्तं च कुर्यात् । तथा च ।

देवलः ।

ब्रह्मचारी न कुर्वीत शब्दाहादिकाः क्रियाः ।

यदि कुर्याच्चरेत्कछूं पुनः संस्कारमेव च ॥

इहमाचार्याद्यतिरिक्तस्य दाहे बोध्यम् ।

मनुः—

आदिष्ठी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेद् ॥

आदिष्ठं=आदेशनं दिवा मा वा स्वाप्सीः, समिधमाधेहीत्यादि,
तदस्यास्तीत्यादिष्ठी ब्रह्मचारी उदकम्=प्रेतोदकम् । आव्रतस्य समापनात्
समावर्त्तनपर्यन्तं न कुर्यात् । समाप्ते पुनर्ब्रह्मचर्ये समावर्त्तनोत्तरं
प्रेतोदकं कृत्वा त्रिरात्राशोचेन शुद्ध्यति ।

यदा त्वसमाप्ते वतेऽधिकार्बन्तराभावे पित्रादेवाहादिकं करोति
तदा एकाहोरात्रमशौचम् ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति ।

इति प्रागुक्तादिपुराणात् । तत्राप्यशौचे न कर्मलोपः ।

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् ।

न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन् ॥

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।

अशौचं कर्मणोऽन्ते स्थात्यवहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥

इति उन्देगपरिशिष्टकात्यायनवचनात् । अस्यार्थः । पषां ब्रह्मचारिदी-
क्षितपस्त्विनां कर्मणोऽन्ते ब्रह्मचर्ययन्नकृच्छ्राद्यवसाने अशौचं भवति
तदपि दीक्षितपस्त्विनोः स्वजात्युक्तम् । त्यहं वेति वा शब्दः स्वजा-
त्युक्ताशौचप्रथमपक्षनिवृत्तौ, तेन पित्रोरपि ब्रह्मचारिणस्त्रयहमेव
तदपि समावर्त्तनान्तं पवेति गौडमैथिलौ ।

अत्र दाक्षिणात्याः ।

आचार्यादीनां दाहमात्रे कृते पकरात्रम्, प्रागुक्तवचनात् । और्ध्वदे-
हिकानुष्ठाने तु तदञ्जभोजनाभावेऽपि ब्रह्मचारिणस्तत्त्वात्युक्तमेवा-
शौचम् ।

गुरोःप्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुच्यते ॥

इत्यादिवाक्यैः

निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः ।

तदशौचं पुरा चीर्त्वा कुर्यात् पितृवत् कियाम् ॥

इत्यादिभिश्चौर्ध्वदेहिकर्तुः सम्पूर्णशौचविधानात् । अत एवौर्ध्व-
देहिकादिकर्तुं दैहिश्रादेरपि तथात्वम् । यो यस्यौर्ध्वदेहिकं करोति स
तज्जातिप्रयुक्ताशौचं कुर्यादित्युत्सर्गात् ।

यत्तु स्मृतिचन्द्रिकायां संवर्त्तवचनं—

पित्रोर्गुरुर्बिंष्टौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः ॥

सवतश्चापि कुर्वीत अग्निपिण्डोदककियाम् ।

तेनाशौचं न कर्त्तव्यं सन्ध्या चैव न लुप्यते ॥

अग्निकार्यं च कर्त्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ॥ इति ।

तदशौचं न कर्त्तव्यं=अशौचनिमित्तकर्मानधिकारो नास्तीत्यर्थकम् ।
अशौचस्यौर्ध्वदेहिकानुष्ठाननिमित्तकस्पष्टलग्नस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् ।
यदपि प्रजापतिवचनम् ।

ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिण्डनिर्वपणं पितुः ।

तावत्कालमशौचं स्यात्पुनः स्नात्वा विशुद्धते ॥ इति ।

तदपि तावत्कालम्=दशादिनादिरूपपिण्डदानकालपर्यन्तमशौचं स्या-
त् । तत्त्वकर्मणि पुनः स्नात्वा विशुद्धते, तत्त्वकर्माधिकारी भवत्यग्नि-
होत्रहोमादाविवाहिताग्निरिति द्याव्येयमित्याहुः ।

दिवोदासादयस्तु ।

एकरात्राशौचविधायकब्रह्मचार्ये दग्धेत्यस्य सकलौदूर्ध्वदेहिकोप-
लक्षणत्वात् पित्राद्यौर्ध्वदेहिकर्तुं ब्रह्मचारिणः प्रथमदिनेऽशौचमस्त्वेव ।
ताग्निमित्तः सन्ध्यादिलोपश्च, यस्मिन् द्वितीयादिदिनेषु काले पिण्डदानादि-
करोति तदैवाशौचं, न तु तत्पूर्वोचरभाग्योरिति यथाश्रुतसंवर्तप्रजाप-
तिवचनानुसारिणोऽपि वदन्ति । तत्प्रतिदिनं नानाशौचकल्पनागौरवा-
तुपक्ष्यम्, तस्मादस्पृश्यत्वेतरकर्मानविकारसम्पादकेऽशौचेऽनुवर्त्यमान
एव वचनात् सन्ध्यावन्दनाद्यधिकार इतराशौच्यस्पृश्यता चेत्येव युक्त-
मिति ।

यत्तु गौडाः । नौर्ध्वदेहिकानुरोधेनाशौचवृद्धिः । एकदापि दश-
पिण्डदानादिसम्भवात् । अत एव—

सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वे च युगपत्तया ।

त्यहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमं त्वैक एव हि ॥

द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।

इत्यादिवचनादित्याहुः । तद्यत्र सद्यः शौचादिविधिस्तत्रैव पिण्ड-
दानप्रकारविधानार्थत्वेनोक्तवचनोपपत्तेरूपेक्षणीयम् ।

मातुलादिषु दाहादिनिमित्तमाशौचाधिक्यमाह ।
पैठीनसिः ।

असम्बन्धिनो द्विजान् वहित्वा दग्धवा च सद्यःशौचं सम्बन्धे
त्रिरात्रम् ।

सम्बन्धे मातुलादौ त्रिरात्रं “मातुरासांश्च बान्धवान्” इति मनूकेन
समानविषयस्वलाभात् । मातुलादयश्च मातुल मातृस्वसेय मातुलपुत्र-
मातुलानी-मातृस्वसु पितृस्वसु भगिनी-भागिनेय-मातामह-मातामही दौ-
हित्र-भगिनीपति-जामात्-श्वसुर-इवश्रू-इयालक-शिष्याचार्याचार्यपुत्रा-
चार्यपत्नी-गुरु गुरुपत्नी-गुरुपुत्र याज्य-ऋत्विक्-मातुर्मातुल-मातुर्मातुर्स्व-
स्वेय-मातुःपितृस्वसेय-मातुर्मातुर्स्व-मातुःपितृस्वसु मातुर्मातुलपुत्रान्ता
इति खद्धरः ।

मनुः ।

दिवाकीतिमुदक्यां च पतितं सुतिकां तथा ।

शब्दं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्टा स्नानेन शुद्धति ॥

मनुः ।

नारं स्पृष्टास्थि सस्नेहं सचैलो जलमाविशेत् ।

आचम्यैव तु निस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥

अशानत इदम् ।

विशिष्टः ।

मानुषास्थि स्तिनग्धं स्पृष्टा त्रिरात्रमशौचम्, अस्तिनधे त्वहोरात्रमिति

तउवानतोऽत्यन्तमर्ख्यास इति शुल्पाणि । मिताक्षरादयस्तु द्विजात्यस्थि-
स्पर्शविषयं मनुवचनम् । द्विजातिजातिभिन्नास्थिस्पर्शविषयं वाशेष्वा-
क्यमित्याहुः ।

प्रधापुराणे—

मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याद्वतान्यपि ।

तावद्यो बान्धवस्तत्र रौति तद्वान्धवैः सह ।

तस्य स्नानाद् भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् ।

अनस्थिसञ्चयाद्विप्रो रौति चेत्क्षत्रवैश्ययोः ॥

ततः स्नातः सचैलस्तु द्वितीयेऽहनि शुद्धति ।

अनस्थिसंचिते शुद्धेब्राह्मणो रौति चेच्जडः ॥

ततः स्नातः सचैलस्तु शुच्येत् दिवसैखिभिः ॥
अस्थिसंचयनादूर्ध्वमहोरात्रेण शुच्यति ।
सचैलस्नानमन्येषामकृतेऽप्यहितं संचये ॥
कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रविट्शूदजन्मनाम् ॥

मृतस्थेति—मृतस्य ब्राह्मणस्य यावत्ना कालेनास्थन्याहियन्ते संची-
यन्ते तावत्कालमध्ये तदूर्ध्वान्धवैः सह योऽबान्धवो रोदिति तस्य स्ना-
नाच्छुद्धिः । अबान्धवोऽन्न ब्राह्मणः, अत्रे सचैलस्नानमन्येषामित्यादिना
क्षत्रियादेवाच्यत्वात् । ततस्त्वाचमनमिति । अस्थिसंचयनकालोचरं
रोदने कृत आचमनाच्छुद्धिरित्यर्थः । अनस्थीति । क्षत्रवैश्ययोर्निर्गुणयो-
रस्थिसंचयनात् प्राक् रुदन् ब्राह्मणः सचैलः स्नात्वा दूर्ध्यहेन शुच्येत् ।
अस्थिसंचयोक्तरकालं सचैलं स्नानम् । अन्येषामिति । अन्येषां क्षत्रियविट्शू-
द्रजन्मनाम् । वर्णचतुष्टयस्यापि मरणेऽस्थिसंचयनात् पूर्वं रोदने सचैल
स्नानं, परतः स्नानमात्रम् ।

कूर्मपुराणे ।

अनस्थिसंचिते शुद्रे रौति चेद् ब्राह्मणः इवकैः ।
त्रिरात्रं स्यादथाशौचमेकाहं त्वन्यथा स्मृतम् ॥
अस्थिसंचयनादर्वाणेकाहं क्षत्रवैश्ययोः ।
अन्यथा चैव सज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ॥
अनस्थिसंचिते विप्रे ब्राह्मणो रौति चेत्तदा ।
स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचैलेन न संशयः ॥

स्वकैरिति मृतशूद्रसापिण्डैः सहेत्यर्थः । एकाहं त्वन्यथेति । अस्थिसं-
चयनात्परे शूद्रविषये रोदने ब्राह्मणस्यैकाहमित्यर्थः । अस्थीतिक्षत्रवै-
श्ययोरुत्कृष्टगुणयोरस्थिसंचयात्पूर्वं रोदन एकाहः । निर्गुणविषये दूर्ध्य-
हस्योक्तत्वात् । अन्यथास्थिसंचयनोचरं सज्योतिः, दिने रोदने दिनान्तम्,
रात्रिरोदने रात्रयन्तमित्यर्थः । ब्राह्म इति ब्राह्मणब्राह्मणविषये ब्राह्मणास्थि-
संचयनादूर्ध्वं रोदने स्नानं तत्पूर्वं रोदने सचैलं स्नानम् । शुच्यतीत्यनु-
ष्टृत्तौ—

विष्णुः ।

सर्वस्यैव तु प्रेतस्य खान्धवैः सहाश्रुपातेन कुत्वा स्नानेनाकृतेस्थि-
संचयेन सचैलस्नानेन । एतद्व भूतस्य क्षत्रियादेवं हमगत्वा दैषात्
स्नानान्तरमेलके, ब्राह्मणस्य तु गृहं गरवैव वोद्यम् । अन्यथा प्रागुक-
ब्राह्मणविरोधापत्तेः ।

पारस्करः—

अस्थिसंचयनादवांग् यदि विप्रोऽश्रु पातयेत् ।

मृते शूद्रे गृहे गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्धति ॥

अस्थिसंचयानादूर्ध्वं मासं यावद् द्विजातयः ।

दिवसेनैव शुद्धिं वाससां क्षालनेन च ॥

स्वजातेदिवसेनैव द्याहात्क्षत्रियवैश्ययोः ।

स्पर्शं विनानुगमने शूद्रो नक्तेन शुद्धति ॥

मृतस्य बान्धवैः सार्वं कृत्वा तु परिदेवनम् ।

वर्जयेच्चद्वारात्रं दानं स्वाध्यायकर्म च ॥

गृहं गत्वेति=सचैलं स्नाने सति द्रष्टव्यम् , प्रागुक्तब्रह्मपुराणकवाक्यत्वात्
अस्थिसंचयनादूर्ध्वमिति । इवमपि मृते शूद्रे गृहे गत्वाऽश्रुपातने बोध्यम् ।
हारलताकृतस्तु गृहं गत्वेत्यनेनैतद्वलठं यन्मृतस्य शूद्रस्य पुत्रभ्रात्रा-
दिभिः समं तद्वगृहं गत्वा रोदने त्रिरात्रम् । तद्वगृहमगत्वा दैववशान्मे-
लके रोदन एकरात्रमिति । तच्चिन्त्यम् । प्रागुक्तविष्णुवाक्यविरोधात् ।
एतच्च मृतस्य शूद्रादेगृहमगत्वा स्नानान्तरे प्रसक्तादर्शनेन रोदनवि-
षयकं विष्णुवाक्यमिति हारलताद्याख्यानविरोधाच्च । तस्माद् गृहम-
गत्वा रोदने विष्णूकैव व्यवस्था । वाससामिति । यावन्ति वासांसि देहे
वर्तन्ते तावन्ति क्षालनीयानीति बहुवचनेन लभ्यते । एवं यत्र सचैल-
स्नानं विहितं तत्र सचैलं प्रच्छुदपटलादिकं चेदस्ति तदा तत्क्षा-
लनीयम् । न तु तत्सहितेन स्नानतव्यमिति । स्वजातेरिति । प्राकृतो विप्रः
स्वजातेब्राह्मणजातीयस्यात्यन्तहीनगुणस्य मृतस्य पुत्रादिभिः सहा-
स्थिसंचयनात्पूर्वं गृहं गत्वा रोदने एकाहेन शुद्धति । क्षत्रवैश्ययोरपि
तथैव रोदने न द्यहेन शुद्धतीत्यर्थः । मृतस्येति । मृतस्य शूद्रस्य परिदे-
वनं रोदनरहितं विलापमात्रं कृत्वा एकाहोरात्रेण शुद्धति । तदियमत्र
दैववस्था । ब्राह्मणस्य मृतासपिण्डब्राह्मणविषये अस्थिसञ्चयनात्प्राग् गृहं
गत्वा रोदने सचैलस्नानमात्रम् अस्थिसंचयनादूर्ध्वं गृहं गत्वा रोदने ।
स्नानम् । अगत्वा आचमनमात्रम् । ब्राह्मणस्य मृतक्षत्रियवैश्योभय-
विषये अस्थिसंचयात्प्राग् गृहं गत्वा रोदने सचैलं स्नात्वा द्यहेन, अ-
स्थिसञ्चयनादूर्ध्वन्तु दिवारोदने दिनान्तेन रत्रिरोदने रात्रयन्तेन
शुद्धिः । ब्राह्मणस्य मृतशूद्रविषये अस्थिसञ्चयनात् प्राग् गृहं गत्वा
रोदने सचैलस्नानं त्रिरात्रं, स्थानान्तरे सचैलस्नानम् । अस्थिसञ्च-
यादूर्ध्वं तु मासं यावद्रोदन एकाहोरात्रम् । गृहागमने स्थानान्तरे

स्नानमात्रम् । क्षत्रियवैश्यशूद्राणां चातुर्वर्णिकविषय एवास्थिसंचयात् प्राक् रोदने सचैलस्नानम् । परतः स्नानमात्रमिति गौडाः । मैथिलास्तु—“ततस्त्वाचमनं इमृतं”मिति ब्रह्मपुराणवाक्यस्य ततः स्नानानन्तरमाचमनमित्यर्थः कर्त्तव्यः । तथा च ब्राह्मणे मृते ब्राह्मणस्य तद्रूपं गत्वा तद्वन्धुभिः सह रोदनेऽस्थिसंचयनात् प्राक् सचैलस्नानमाचमनं च, परतः स्नानमात्रमिति । “स्वजातेदिवसेनैव द्यहात् क्षत्रियवैश्ययोः” इति पारस्करीयस्य चायमर्थः । स्वजातेरिति स्वपदं शूद्रपरम, शूद्रे मृत इत्युपकमात् । तथा च शूद्रस्य सपिण्डे शूद्रे मृतेऽश्रुपातन एकाहः । क्षत्रियवैश्ययोः शूद्रे मृतेऽस्थिसंचयात्प्रागश्रुपातने द्यह इत्यर्थः । अत्र त्रयाणां सचैलं स्नानमपि । “सचैलस्नानमन्येषामकृते ऽस्थिसंचये” इति ब्रह्मपुराणादिति मिश्राः । ब्रह्मपुराणवाक्यं गृहगमनाभावपक्ष इति रुदधरः । तथा च शूद्रे मृते क्षत्रियवैश्ययोस्तदूग्रदं गत्वा रोदनेऽस्थिसंचयात्प्राक् द्यहेन, परतः सज्जोतिषा शूद्रे मृते तदूग्रेण गत्वा शूद्रस्य रोदने अस्थिसंचयात्प्रागेकाहेन, परतः सचैलं हननेनेति विशेषमाहुः ।

अथाशौचसङ्करः ।

तत्र मतुः ।

अन्तर्देशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनि ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्देशम् ॥

पुनर्मरणं च जन्मं च पुनर्मरणजन्मनी । अत्र सर्वत्र मरणजन्मपदं मरणाशौचजननाशौचपरम् । अग्रेऽशौचसांकर्यस्य व्यवस्थाप्यत्वात् । तथा च समानस्य गुरोर्वाऽशौचस्य काले यद्यपरं समानं लघु वाशौचसुत्पदं तेऽत तदा पूर्वाशौचव्यपगमनैव शुद्धिरित्येतन्मनुष्याक्यार्थः पर्यवस्थ्यति । गौरवं लाघवं च दीर्घादीर्घत्वाभ्यां सर्वत्र; कचिज्जननापेक्षया समानकालीनस्यापि मरणस्य गुरुत्वम्, अस्पृश्यत्वादिधर्माधिक्यात् । इत्थं चाशौचयोः सङ्करे यदगुरुर्शौचं तप्तपूर्वेणैव शुद्धतीत्येतद्वाक्यमूलाश्रुतिर्लाघवात् कल्प्यते । दशाह इति सम्पूर्णसम्पूर्णाशौचमात्रकालोपलक्षणम्, तेन समानासम्पूर्णत्रिरात्राधशौचसाङ्कर्येऽप्यस्य विषय इति सिद्धति ।

याहृष्टक्यः ।

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्धति ।

बर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानशौचकालस्तदन्तरा तत्समानस्य ततो न्यूनस्य वाऽशौचस्य निमित्तभूते जनने मरणे वा

जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरेवाहोभिर्विशुच्छति न पुनः पक्षा दुत्पञ्चजननादि-
निमित्तं पृथक् पृथगशौचमिति मिताक्षराप्य सुमर्थं संवदति । तेनोक्तम्-
तु यमवचनं सम्पूर्णाशौचमात्रपरम् । तेन समकालव्यापकासम्पूर्णाशौचयोः
सङ्करे परेण शुद्धिः । “अघवृद्धावशौचं तु पश्चिमेन समापयेत्” इति
यमवचनादिति मैथिलमतं चिन्त्यम् । याङ्गवल्क्यवाक्ये—

यदि स्थात् सूतके सूतिसूतके वा सूतिर्भवेत् ।

शेषेगैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम् ॥

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥ इति ।

कौर्म्ये च सामान्यत एव जन्ममरणोपादानात् विशेषपरत्वे माना-
भावात् । न च मनुवाक्यस्थमन्तर्दशाहप्रहणमेव मानमिति वाच्यम् ।
तस्य द्वादशाहाद्यशौचसंप्रहार्थमावश्यके उपलक्षकत्वे लाघवेनाशौ-
चमात्रोपलक्षणत्वात् । यमवचनं तु लक्ष्मशौचोत्तरं गुरुर्वशौचसाङ्कर्यं-
विषयम् । अत एव ।

मिताक्षरायाम्—

स्वलपाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न तु पूर्णेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुच्छति ॥

इत्युशनोवचःसमानार्थकं यमवचनमित्युक्तम् । एतेन दीर्घाशौचस्याभ्यां गुरुलघुभावः सजातीययोरेव, जननमरणयोस्तु
मरणत्वेनैव गुरुत्वम् । अत एव इव हादिमरणदशाहादिजननयोः सङ्करे-
ऽपि पूर्वभाविना परभाविना वा मरणेनैव शुद्धिः । तथा च—

देवलः ।

अघानां यौगपद्ये तु ब्रेया शुद्धिर्गरीयसा ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥

अत्रोत्तराद्यस्य पूर्वाञ्चापवादत्वादीर्घोत्पत्तितोऽवलकालमरणस्यापि
गुरुत्वं प्राप्यते । इष्टं चाह—
लघुरारीतः ।

सूतके सूतकं चेत्स्यान्मूतके त्वथ सूतकम् ।

मूतेन सूतकं गच्छेत् नेतरसूतकेन तु ॥

इत्यपि मैथिलमतं चिन्त्यम् । उशनोवाक्यविरोधेन देवलवाक्यस्य
तुल्यकालीनमरणोत्पत्त्योर्मरणगुरुत्वबोधकेनापवादत्वाभावात् । अबाधे-
नोपपत्ती बाधकत्वनाया अन्यायत्वात् । अपि च गौडमते तुल्यकाल-
मरणजननयोर्मध्येऽस्युत्पत्त्वाक्षारलवणाशाशित्वादिनिमित्ततया न्वायप्रा-
सतया च यमरणस्य गुरुत्वं तदेव देवलवाक्येनानूद्यते लाघवादिति

देवलवाक्यस्य तु लक्ष्यकालमरणोत्पत्तियोगपरत्वमप्रत्यूहं वाच्यम् । वचन
न्यायमूलकत्वे सम्भवति श्रुतिमूलत्वकल्पनाया अन्याययत्वादिति ।
तस्मात् मैथिलमतं न किञ्चिदेतत् । अत्र यद्यप्यगुर्वशौचं पूर्वेण शुद्ध्य
तीति सामान्यतः वल्लतगुरुलघुमावश्य सज्जातीयविजातीयसाधार-
णयेन दीर्घादीर्घयोरुद्धानोवाक्यादितः सिद्ध इति दीर्घकालसूतकान्तःपा-
तिनः स्वदृपकालशावस्य सूतकेन शुद्धिः प्राप्ता, तथापि वचनबलान्त्रैवम् ।
तथा च—

हारीतः । नेतरत् सूतकेन त्विति ।

आङ्गिराथ ।

सूतके मृतकं चेत्स्यात् मृतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥

षट्क्रिंशन्मतेऽपि ।

शावशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु थदा भवेत् ।

शावेन शुद्धते सूतिर्भ सूतिः शावशोधनी ॥

इति मिताक्षराकारादयः । तथाचैतन्मते अशौचयोः संकरे सूत्युच्चर-
शावभिन्नमगुर्वशौचं पूर्वेण शुद्धतीति पर्यवसितम् । गौडास्तु भिन्नान्तः
विशेषणं न निवेदयम्, उक्तशावस्य सूतकेन शुद्धिस्त्वष्टैव, लघुदारीता-
दिवाक्यं तूकमनुदेवलादिवाक्यैकवाक्यतया तु लक्ष्यकालीनसूतकमृत-
कविषयम्, युक्तश्चैतत् । “मृतेन सूतकं गच्छे” दित्यत्र “मृतके त्वथ सूत-
कं” मित्यत्र शावेन शुद्धते सूति रित्यत्र च तु लक्ष्यकालीनसूतकमृतक-
परत्वस्यावश्यकत्वेनेतरत्सूतकेन त्वित्यादित्येऽपि तथात्वस्यौचित्यादि-
त्याहुः ।

सम्पूर्णशौचकालमध्ये सम्पूर्णशौचान्तरपाते विशेषमाह ।

विष्णुः ।

जननाशौचमध्ये यथपरं जननं स्यात्तदा पूर्वाशौचव्यपगमेन शु-
द्धिः । रात्रिशेषे दिनद्वयेन, प्रभाते दिनत्रयेण । मरणाशौचमध्ये शाति-
मरणेऽप्येवमेवेति ।

रात्रिशेषे इति=एका रात्रिः शेषावशिष्टा यत्रेति शुत्परश्याऽशौचा-
न्तिमाहोरात्रपरम् । तथा च—

बौधायनः ।

अथ यदि दशरात्राः सञ्चिपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमानवमाहिव-
सादिति । अत्राऽनवमादित्यनेन दिनपूर्तिपर्यन्तं पूर्वाशौचं वदता त-
दुत्तरमन्याशौचं सूचयते । स्पष्टमाह—कौर्म्ये । “अहशेषे द्विरात्रकम्”
इति ।

प्रभाते शौचान्तिमराड्यरुणोदयोत्तरं सुर्योदयप्राक्काले । अत्रैव प्रभातपदशक्तिरिति गौडमैथिलौ । रात्रिशेषे रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे । प्रभाते तस्या रात्रेश्चतुर्थयामे “रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां यामशेषे शुचिस्त्रयहात्” इति शातातपदवनादिति मित्राक्षराकारः । अत्र दिनद्वयं दिनत्रयं च पूर्वशौचादिनाधिकं ग्राह्यम् । अन्यथा विध्यनुधादवैषम्यापत्तेः । दिनद्वयेनेत्यनेन पूर्वार्द्धेनापि पूर्वाशौचकालप्राप्तेरिति सर्वे । इयं दिनद्वयत्रयवृद्धिः सम्पूर्णयोः सजातीययोरेव सङ्करे, न तु विजातीययोः । बौधायनीये सम्पूर्णशौचोपलक्षकदशारात्रा इत्युपादानात् । “जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्” इत्यादिविष्णुवाक्ये च सजातीययोरेवोपादानात् । अत्र इतराशौचमध्ये पितृमरणे पितृमरणाशौचेनैव शुद्धिः । पितृव्यतिरिक्तसविष्टाशौचमध्ये मातृमरणेऽपि मातृमरणाशौचेनैव शुद्धिः । तथा च—

पठशीत्याम् ।

पूर्वशौचेन या शुद्धिः सूतके मृतके च सा ।

सूतिकामप्रिदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि ।

प्रेतस्य मातापित्रोः, सुतसमभिव्याहारात् । अमिदो दाहकर्त्ता पुत्रादन्योऽपि तथा मात्राशौचमध्ये पितृमरणेऽपि उत्तरेणैव शुद्धिः । पितृमरणमध्ये मातृमरणे तु पितृमरणादिनाधिकपाक्षिण्या शुद्धिः । तथा च—
शङ्खः ।

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ स्त्रियते पिता ।

पितुःशेषण शुद्धिः स्यात् मातुः कुर्यात् तु पक्षिणीम् ॥

मातरि मृतायां तन्मृतिनिमित्ताशुद्धौ सत्यां पितरि मृतेऽपि पितृमरणाशौचकालापगमेनैव शुद्धिः । पितृमरणाशौचमध्ये मातृमरणे तु पितृमरणाशौचकालाधिकां पक्षिणीं कुर्यात् ।

अवाचस्तु—

परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।

स्याद्येत् पञ्चतमादङ्गः पूर्वेणीवात्र शिष्यते ॥

अदीर्घाशौचप्रवृत्तेः परतो शुद्धिमति दीर्घेऽघे पतिते ऽशुद्धिस्तं दीर्घमध्यं परतः स्वनिमित्तमारम्भ्य पूर्णं विधीयते, न तु पूर्वेण निवृत्तिः । यदि च पूर्वपूर्वप्रवृत्तमदीर्घाशौचं पञ्चतमादङ्गो मध्यपतितदीर्घाशौचकालाद्यात्परतोऽप्यनुवर्त्तते । तदा पूर्वेणीवादीर्घेणापि साऽशुद्धिः शिष्यते निवर्त्यते । अत्र पञ्चदिनाधिकाशौचमध्ये दशाहाशौचपाते

पूर्वाशौचेन शुद्धिः । यथा षष्ठमासगम्बंप्रतनिमित्तपडहाशौचमध्ये प्रासस्य दशाहाशौचस्य पूर्वेण निवृत्तिरित्याहुः ।

वस्तुतो मिताक्षरादिष्वदर्शनात् तथानाचरणात् निर्मलान्येतानि ।

मैथिलास्तु “अन्तर्दशाहे स्याताम्” इत्यादिमनुवचनबौधायनवचनयोरेकवाक्यतायामयमर्थः । यदि प्रथमप्रवृत्ताशौचस्योपान्यदिनसमाप्त्यभ्यन्तरे तज्जातीयसम्पूर्णाशौचान्तरपातस्तदा द्वाभ्यामप्येकमेव दशरात्रमशौचम् । इयांस्तु विशेषो यत्पूर्वप्रवृत्ताशौचपूर्वार्द्धं तत्पाते आद्यमेव दशरात्रं तदुत्तरार्द्धं पाते द्वितीयम् । यथा—

ब्रह्मपुराणे ।

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते त्वाद्यात् सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्द्धं द्वितीयात् सूतकान्ताच्छुचिः स्मृतः ।

एवमेव विचार्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे ।

चतुर्धा विभक्तस्याशौचकालस्याद्यभागद्वयं पूर्वार्द्धं अत ऊर्ध्वमाद्यभागद्वयादूर्द्धमुत्तरार्द्धमित्यर्थः ।

कूर्मपुराणे—

अघवृद्धिमदाशौचमूर्ध्वं चेत्तेन शुद्धते ।

अथ चेत् पञ्चमी रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ॥

पूर्वप्रवृत्ताशौचापेक्षया चेदूर्ध्वं तदन्तासमाप्यमप्यशौचं पतेत्, तदा तेन प्रथमाशौचेन गतेन शुद्धते । अथ चेत्पञ्चमी रात्रिमतीत्य पतेचार्द्धं परतो भवेत् । द्वितीयापगमेन शुद्धिर्भवेदित्यर्थः ।

देवलः—

परतः परतः शुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।

स्याचेत्पञ्चतमादहः पूर्वेणाप्यनुशिष्यते ॥

पञ्चतमादहः परतोऽग्न्यवृद्धौ शेषाहं समाप्याशौचान्तरपाते परतो द्वितीयापगमाच्छुचिः पञ्चतमादहः पूर्वेण चाघवृद्धौ पूर्वेणैव गतेन शुद्धिः ।

यत्तु प्रकाशमतम् । उपान्त्यादेनपर्यन्तं पूर्वाशौचबोधकबौधायनवचनेनोत्तरार्द्धं उत्तराशौचबोधकब्रह्मपुराणादिवचनविरोधे बौधायनवचनं बहुवचनधर्वणाद्वाशौचपातविषयम्, ब्रह्मकूर्मदेवलवचनानि तु द्वितीयेकाशौचमात्रपातपराणीति कल्प्यत इत्यविराध इति तत्र । “यस्योभयं हविरार्चिमाच्छेत् स पेरद्रं पञ्चशारावमोदनं निर्वपेत्” इत्यत्रोभयत्वस्येव बहुत्प्रस्याविवक्षितत्वात् । “यस्योभावग्नी अभिनिम्लोचेयातां तस्य

पुनराधानं प्रायश्चित्तम् ॥ इत्यत्र चातन्यगत्योभयत्वविवक्षा । प्रकृते वि-
रोधस्तूक् पवेत्याहुः ।

गौडास्तु—

विषमकालयोर्दीर्घत्वेन समकालयोरस्पृश्यत्वा क्षारलवणाशाशि-
त्वादिधर्मवाहुद्वयेन गुरुत्वमित्यत्र किं मानमिति चेन्न्यायमूलं देवलवचनं
तद्वृद्धाश्चान्यत्रापि कल्पनात् । अधवृद्धिमदाशौचमित्यादावघबृद्धा-
दिपदस्वारस्यादपि तथा प्रतीयते । तथा च स्वकन्याजननात् स्वपुत्र
जननं गुरु, पुत्रजनने स्नानात्पूर्वं पितुरस्पृश्यत्वात् । निर्दशपुत्रजन्मश्रव-
णे पितुः सचैलस्नानाच्च। सपिण्डापत्यजननात् स्वापत्यजननं गुरु । स्त्री-
णां सपत्न्यपत्यजननं च गुरु । सूतिकाश्पर्यं पितुः सपत्नीनां च सूतिका-
समकालमस्पृश्याचानिमित्तत्वात् । सपिण्डमरणात् महागुरुमरणं गुरु,
सपिण्डमरणे त्रिरात्रं महागुरुमरणे द्वादशरात्रमक्षारलवणाशाशित्वात् ।
महागुरुवस्थयः पिता माता स्त्रीणां पतिश्च । एकस्मिन्दिने सपिण्डद्वय-
मरणं च गुरु, यावदशौचमङ्गास्पृश्यत्वात् । इत्थं च प्रागुक पवार्थं म-
न्वादिवचनस्य, विष्णुबौधायनादिवचनस्य तु सम्पूर्णशौचोत्तरमगुरुसजा-
तीयसम्पूर्णशौचस्य प्राकश्वृत्तसम्पूर्णशौचोपान्त्यदिनमध्ये पतिते
पूर्वेण, अन्त्यदिने पाते दिनद्वयेन, अन्त्यदिनप्रभाते पाते
दिनत्रयेण शुद्धिरित्यर्थः । विष्णुबौधायनवाक्ययोः सजातीयसम्पूर्ण-
शौचयोरेवोपादानात् । तथा च सपिण्डजननमरणयोः सपिण्डादिमर-
णोत्तरं सपिण्डमरणे स्वपुत्रजननोत्तरं स्वकन्याजनने स्वपुत्रस्य स्व-
कन्यायाः स्त्रीणां सपत्न्यपत्यस्य वा जननोत्तरं सपिण्डापत्यजनने नेयं
द्यवस्था । यत्तु लक्ष्मशौचोत्तरं गुरुशौचं इव गुरुशौचोत्तरं लक्ष्मशौचेऽपि
नेयं द्यवस्था । अस्याः समानसम्पूर्णशौचयोः सङ्कर एव प्रवृत्तेः, तेन मा-
तापित्रोः स्वपुत्रयोः स्वकन्ययोर्धा तथाजनन पवेयं द्यवस्था न तु पित्रा-
दिमरणोत्तरं सपिण्डानामपि मरणे, त वा स्वपुत्रादिजननोत्तरं स्वकन्या-
दिजनने । अत पवेदं सपिण्डजननद्वये सपिण्डमरणद्वये चावतिष्ठते
इति हारलतेति स्मार्चादयस्तत्त्विभ्यम् । अधवृद्धिमदाशौचमित्यादेः परत्र
गुरुशौचविषयत्वादस्याः समानाशौचविषयत्वेऽपि गुरुतरलघुविषय-
त्वेऽपि बाधकाभावात् ।

सम्पूर्णशौचोत्तरं गुरुसजातीयसम्पूर्णशौचान्तरपाते त्वाह—
कूर्मपुराणम्—
अधवृद्धिमदाशौचमूर्खं चेतेन शुद्धति ।
अथ चेत्पञ्चमी रात्रिमतीस्य परतो भवेत् ॥

अघवृद्धिमदाशौचं गुरु, सम्पूर्णशौचान्तरात् । परतो यदि भवेदिति तदा परेणैव शुद्धिः पराशौचकालापगमेनैव शुद्धिः । एवं सर्वत्र । अस्यापवादमाह अथ चेदिति । परतः पूर्वाशौचात्पञ्चदिनात्प्रातिलोपयेव पञ्चस्येन पञ्चमीं रात्रिमतीत्य यदि भवति पूर्ववृत्तशौचपञ्चतमादेनमध्ये यदि भवतीति यावत्, तदा पूर्वेणैव शुद्धतीत्यर्थः । तथा च—

देवलः ।

परतः परतः शुद्धिः रघवृद्धौ विधीयते ।

हयाच्छेत्पञ्चतमादहः पूर्वेणाप्यनुशिष्यते ॥

परतोऽघवृद्धौ उत्तरतः सजातीयसम्पूर्णगुरुवशौचान्तरपाते परेण शुद्धिः । पञ्चतमपदमशौचपूर्वद्विपरम् । यथा—

ब्राह्म ।

आद्यभागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते चाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत उर्ध्वं द्वितीयात् सूतकान्ताच्छुद्धिः स्मृतः ।

एवमेव विचार्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥

अत्र सूतकमृतपदेऽघवृद्धिमत्सूतकमृतकपरे । अघवृद्धिमदाशौचमित्याद्येकवाक्यत्वात् । सूतकस्य सूतके मृतकान्तरे इत्युक्त्या सम्पूर्णजननोत्तरसम्पूर्णमरणपाते नेयं व्यवस्थेति गम्यते । किन्तु तत्र पूर्वार्द्धे उत्तरार्द्धे वा पतितेन मरणेनैव शुद्धिः ।

अद्यानां यौगपदे तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

इति देवलीयात् । तथा च—

शङ्खः ।

समानाशौचसम्पाते प्रथमे न समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ।

समानाशौचं सजातीयगुरुवशौचम् । प्रथमे=प्रथमार्थे । असमानम=पूर्वजातं जननाशौचम् । द्वितीयेन=मरणाशौचकालेनत्यर्थः । असम्पूर्णशौचमात्रस्य परत्रागुरुवशौचपाते पूर्वेण शुद्धिः । “अन्तर्दशाह” इति मनुवचनात् । परत्रागुरुवशौचपाते तु परेणैव शुद्धिः । “अद्यानां यौगपदे तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा” इति देवलीयात् ।

“अघवृद्धावशौचं तु पश्चिमेन समापयेत्” इति यमवाक्याच्च ।

अत्र च विदेशमरणत्रिरात्रात्समानोऽकमरणत्रिरात्रमनुपनीतमरणे

त्रिरात्रं गुह । विदेशमरणे स्नानात् प्रागेवास्पृश्यत्वात् । समानोऽवकानुपनीतयोर्मरणे एकरात्रमङ्गास्पृश्यत्वात् । तथा चेहशलघुगुहसः छूरे प्राकृतिर्तिना पश्चाद्वर्तिना वा गुरुणैव शुद्धिः । तथा विदेशमृतज्ञातिविरात्रात्समानोदकाद्विमरणत्रिरात्रात्त्वं विदेशमृतस्य शाल्हहतस्य वा महागुरोर्मरणे त्रिरात्रं गुरुभूतं सपिण्डमरणसम्पूर्णशौचे त्रिरात्रमेवाक्षारलवणाशाशित्वस्य विहितत्वेन तत्त्विरात्रे औचित्येन एकरात्रमेवाक्षारलवणाशाशित्वं प्राप्नोति, अतश्च तथात्वेनास्य लघुत्वात् महागुरमरणसम्पूर्णशौचे यावदशौचमक्षारलवणाशाशित्वेन तत्त्विरात्राशौचेऽपि तथात्वे तस्य गुरुत्वात् । तथैकसपिण्डमरणादेकस्मिन्दिने सपिण्डद्वयमरणं गुह, यावदशौचं मङ्गास्पृश्यत्वात् । एवं तु लघुकालयोर्जननमरणयोर्मरणस्य गुरुत्वम् । अतु लघुकालयोर्स्तु दीर्घस्य तेन, दीर्घादिर्घयोः सङ्करे दीर्घणैव प्राकृपश्चाद्वा जातेन शुद्धिः । तथा दीर्घजननादीर्घमरणयोः सङ्करे दीर्घेण जननेनैव शुद्धिः । एवं मृतजातनिमित्तके हारीतोके दशाहे पतितस्याजातदन्तमरणस्य स्वव्याप्तौ चनिमित्तवाहीर्घजननेनैव शुद्धिः । तथैकसपिण्डजन्मोत्तरं दशमदिनादौ परसपिण्डजननेन वर्द्धितदिनद्वयादौ पित्रादिमरणे जननाशौचेनैव द्वादशाहादिव्यापिना पित्रादिमरणाशौचस्यालपकालव्यापिनः शुद्धिः । एवमेकसपिण्डमरणाशौचदशमदिनादौ सपिण्डान्तरमरणेन वर्द्धितदिनद्वयादौ पित्रादिप्रथमसपिण्डमरणाशौचेनैव द्वादशाहादिव्यापिना पित्रादिमरणाशौचस्यालपकालव्यापिनः शुद्धिः । एवं चात्र प्रथममृतपितृकष्ठर्धितदिनद्वयाद्यन्तःपातद्वितीयमृतपितृकयोः प्रथममृतावधिद्वादशरात्रमशौचम् । तत्परदिने शय्यादानवृष्टोत्सर्गादि बोध्यमिति गौडाः ।

मैथिलास्तु-यद्यपरं जननं स्यादित्यादिनापरजननं प्रस्तुत्यैव दिन-द्वयाद्यशौचाभिधानात्, अपरजननादेरेव दिनद्वयाद्यशौचजनकत्वं ग्रतीतेः प्रथमस्य न वृद्धिः तथाच वर्द्धितदिनद्वयादौ प्रथमजनिताशौचस्यासत्त्वात् द्वितीयजनिताशौचस्य सत्त्वेऽपि न्यूनकालत्वाज्ञ तेन पित्रादिमरणाशौचं शुद्धिति किन्तु स्वकालेनैव । एवं च प्रथममृतपितृकस्य स्वपितृमरणमध्ये एकादशाहस्याशौचान्तद्वितीय-दिनत्वात् तत्राशौचान्तरसत्त्वात् तद्विनकृत्यं शय्यादानवृष्टोत्सर्गादि निवर्तते । एकादशाहस्राद्धं त्वशौचव्यपगमे कार्यमित्याहुः ।

आधुनिकदाक्षिणात्या आचार्यचूडामणिरत्येवम् ।

स्वातांस्तु-अत्र सर्वैर्निवधुनिर्दर्शशमदिनादधिकेन दिनद्वयेनेति

व्याख्यानाद् दिनद्वयेन पूर्वशौचस्थैव समापनम् । अग्न्यथा दिनद्वयादेः पराशौचमात्रकालत्वविधाने दशमदिनस्य पराशौचकालत्वस्थाप्राप्तं त्वेन विषम्यविरहात् दशमदिनमादायापि तत्सम्भवात् । न च पूर्वशौचस्थैवपगमे दिनद्वयेनेत्यनुषङ्गाभिप्रायिकाव्याख्या, तर्हि दशमदिने पराशौचाप्राप्तेस्तदिने परमृतस्योदकदानादिकं न स्थाप्यावदशौचं तदूदानात् । अनुषङ्गे गौरवाच्चेत्याहुः ।

एवं यत्रैकं सपिण्डमरणं तदूदितीयादिदिने चापरं, ततः प्रथमसपिण्डमरणप्रथमार्द्धं गते द्वितीयसपिण्डमरणप्रथमार्द्धं गुरुपित्रादिमरणं तत्र सपिण्डानां सर्वेषां, प्रथमद्वितीयमरणप्रतियोगिपुत्रादीनां च प्रथमशौचकालेनैव शुद्धिः । द्वितीयमरणप्रतियोगिपुत्रादीनां तु द्वितीयाशौचकालेन पूर्णेनैव शुद्धिः, उत्तरार्द्धगतत्वात् प्रथमेनास्यावधात् । प्रथमाशौचबाधिततया न्यूनकालत्वाद् द्वितीयेनाप्यस्यावाधात् । तथा यत्रैकसपिण्डजननमध्ये सपिण्डान्तरजननं तत्र पूर्वजातस्यान्तरामरणे “बालस्त्वन्तर्द्वशाहे तु” इतिवचनात् गौडमतेन पूर्वशौचस्य सद्योनिवृत्या पराशौचस्यापि सद्योनिवृत्तिः सपिण्डानां, पूर्वजातमातपित्रोर्स्तु पूर्वजातपुत्रमरणे जात्युक्ताशौचम्, जातमात्रस्येत्यादि कौर्म्यात् । पूर्वजातकन्यामरणे तु तयोः सद्यशौचम् “वाजन्मनस्तु चूडान्तम्” इत्यादिवचनात् । परजातपितुस्तु पूर्वजातपूर्वार्द्धं चेत् परजन्म, तदा पूर्वशौचनिवृत्यैव, तत्परार्द्धं चेत्तदा पूर्णजाताशौचनिवृत्यैव शुद्धिः । परजातमातुस्तु सर्वथा स्वजातावधि विशतिरात्रादिनैव शुद्धिः । परजातस्य तन्मध्ये मरणे तु न सपिण्डानां सद्यः पूर्वशौचस्य निवृत्तिः किन्तु तस्य स्थाधीनस्थितिकतया स्वकालेनैव । पूर्वार्द्धजातस्य परस्य मरणे जातमातापित्रोरप्येवम् । उत्तरार्द्धजातपुत्रमरणे तयोः सद्यः शौचम् । यत्र तु दशमदिनादौ परजननं वृत्तं, तदा तन्मध्ये परजातस्य मरणे सपिण्डानां बार्द्धेतदिनद्वयादिसहितपूर्वशौचकालाच्छुद्धिः । तादृशजातपुत्रमरणे मातापित्रोर्जात्युक्ताशौचम् । तादृशपरजातकन्यामरणे तयोः सद्यः शौचम् । तादृशकन्यामरणे पितुर्दिनद्वयादिसहिताशौचोकिः स्माच्चेत्स्य सापिण्डजननात्स्वकन्याजननस्य गुरुत्वास्त्वीकारादुपगृहते । वस्तुतः कन्याजननं ततो गुरुवित्युक्तम् । एवं कन्यापुत्रयुग्मोत्पत्तौ मातुः कन्यापत्तिनिमित्तमासेन शुद्धिः । तयोरेकतरस्याशौचमध्ये मरणे मातुः कन्यामरणाच्छुद्धिर्न पुत्रमरणात् । “उदक्यां सूतिकां विना” इति पर्युदासादयुक्तमित्याभासि । सपिण्डानां तु तयोः पूर्वजातस्य मरणा ॥३० शी० मि० ११

च्छुद्धिः । तथा सपिण्डजननमरणाशौचगर्भस्त्रावाशौचसङ्करे प्राक् पश्चाद्वा जातेन गर्भस्त्रावाशौचनैव शुद्धिः । यथा-

पूर्वमनुः ।

शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।

शैषाहोभिर्विशुद्धेत्तु उदकयां सूतिकां विना ॥

उदकयापदं गर्भस्त्रावाशौचपरम् ।

इदन्तु बोध्यम् । अशौचयोः सङ्करेऽगुर्वशौचं पूर्वेण शुद्धतस्यादाव-
शौचयोः पूर्वनिमित्तजन्याशौचस्वरूपयोग्यकालावच्छेदेन तयोरेकाधि-
करणवृत्तिं साङ्कृत्यम् , पतल्लाभाय मनुष्वने दशाहप्रहणम् । तेन यत्र
परनिमित्तं पूर्वनिमित्तजन्याशौचस्वरूपयोग्यदशाहादिकाले न श्रुतं किंतु
तदुत्तरं ज्ञानादिविलम्बात् विद्यमानपूर्णशौचकाले श्रुतं ततस्तज्जन्या-
शौचकाले पूर्वशौचसत्त्वेऽपि न साङ्कृत्यम् । एवं यत्राशातपूर्वनिमित्त-
स्य दशाहस्यन्तरे द्वितीयं निमित्तं ज्ञातं ततः पूर्वनिमित्तदशाहोत्तरं
द्वितीयनिमित्तश्रवणजन्यातिकान्तत्रिरात्राशौचसाङ्कृत्यमतो द्वितीयनि-
मित्तदशाहाभ्यन्तरे पूर्वनिमित्तश्रवणेऽपि न द्वितीयनिमित्तजन्याशौचेन
प्रथमनिमित्तजन्याशौचसाङ्कृत्यम् , किंतु प्रथमनिमित्तश्रवणजन्यातिकान्त-
त्रिरात्राशौचसाङ्कृत्यम् , अतो द्वितीयनिमित्तजन्यसम्पूर्णशौचे शेषेषैव
शुद्धिरिति बोध्यम् । अशौचयोः पौर्वापर्यं च स्वनिमित्तयोः पौर्वापर्यं-
कृतम् । पतल्लाभायैवाशौचलाक्षणिकं मन्वादिवचने जन्ममरणादिप-
दम् । तेन यत्र पूर्वजातं निमित्तं पश्चाच्छ्रुतं , पश्चाज्ञातं च पूर्वं श्रुतम् ,
तत्र पश्चाज्ञाताशौचस्य न पूर्वत्वम् । एवं पूर्वोत्तरार्द्धदशमदिनादिपति
तत्वमपि निमित्तस्य तत्पतितत्वेनैव बोध्यम् ।

एतेन जननमरणतच्छ्रुत्यणादि निमित्तम् , अशौचं नैमित्तिकं तत्र
निमित्तयोरेव साङ्कृत्य प्राप्त्यम् । सर्वप्रवरमनुस्मृतौ दशाहजन्ममरणश-
ब्दश्रवणात् । तच्च तयोर्दशाहाद्येककालवर्त्तिं तथा च निमित्तयोः
सङ्करेऽगुरु निमित्तं पूर्वेण बाध्यते इति फलितम् । बाध्यत्वं च-
पूर्वनिमित्तजन्याशौचातिरिकाजनकथम् । इथं च पूर्वनिमित्ते ज्ञाते-
ऽप्ताते वा तत्कालमध्यपाति परनिमित्तं स्वावधिदशाहाभ्यन्तरे श्रुत-
मपि नाशौचं जनयति । तस्य पूर्वनिमित्तवाधितत्वादित्यपास्तम् ।

एवं सङ्कराक्षानेन पराशौचोत्तरं कृतस्य पिण्डदानादैर्वैफल्याज्
क्षाने पुनस्तत्करणापत्तेः , तस्याकालकृतत्वात् । तदशौचकाले स-
न्द्याद्यकरणजन्यप्रत्यवायनिवृत्तये सङ्कराक्षाने पुनः प्रायश्चित्तप्रसङ्गा-
हत । किंचेवं देशान्तरीयाश्चातपूर्वनिमित्तशङ्क्या बहुवित्तव्यया-

वाससाध्यवृपोत्सर्गाद्यनुष्ठानं न स्यात् । तस्मात् “अविहाते न दोषः स्पात्” इत्यादि सङ्करेऽपि प्रसरति । अत एव वाचस्पतिमिश्रेण प्रथमजनि- ताघसत्त्वे परनिमित्तं जातमपि येन तदा न ज्ञातं तस्य न सङ्करः । द्वितीयस्य तं प्रति पण्डित्वादित्युक्तम् । मनुवच्चने दशाहादिशब्दप्रयो- जनं तूकम् । एवं पूर्वाशौचेन तुलयकालस्य पराशौचस्य सङ्क्राचं विना शुचेरसम्भवात् । सङ्क्राचवधन्यूनकालस्य वृस्तिरपि कल्प्यते “समानं लघु चाशौचं पूर्वेण शुच्यते” इति वाक्यात् । पूर्वेण शुक्ल्यतीत्यस्य पू- र्वाशौचकालपूर्त्या निवर्तते । “तावस्यादशुचिर्विंश्रो यावत्तस्यादनिर्द- ग्यम्” इति मन्वादिवाक्यादपि तथैव प्रतीतेभ्य । अत एव पूर्वापराशौचा- न्तदिनकृत्यमेकदैवेति संक्षेपः ।

अथाशौचे विधिनिषेधौ ।

जावालिः ।

सन्ध्यापञ्चमद्यायश्चैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहात्ते पुनः क्रिया ॥

नैस्यकं=नित्यकृत्यं वैधस्नानजपादि । स्मृतिकर्म=अन्यत् स्मार्तं आद्वा- दि । हापयेत्=त्यजेदित्यर्थः ।

छन्दोगपरिशिष्टम् ।

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

होमः श्रौते तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः ॥

अकृतं हावयेत् स्मार्ते तदभावे कृताकृतम् ।

हावयेदिति किं तस्यादनारभ्य विधानतः ॥

कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

श्रीशादि चाकृतं प्रोक्तमिति हन्तं त्रिधा शुधैः ॥

सूतके च प्रथासे च अशक्तौ भाज्यभोजने ।

पश्चादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥

सूतक इति=सूतकशब्देन जननवाचिना निरुद्धलक्षणयात्र जननमर- जाशौचं देखते । सन्ध्यादिनामित्यादिपदेन जावालोकाः पञ्चमद्यायश्चादयो- पूर्वान्ते । होम इति श्रौतेऽप्नौ व्यवसेव होमः कार्यः, स्मार्ते त्वन्यगोत्रज- द्वारा हावयेदित्यर्थः । तथा च—

पारस्करः ।

न स्वाध्यायमधीयीरन् । नित्यानि निष्वर्त्तेन् वैतानर्जम् । शालाश्नौ- वैके । अन्ये एतानि कुर्युः ।

न स्वाध्यायमधीयते दशाहमध्येऽप्ययनप्रतिषेधः । नित्यानि=जावालोकानि ।

वैतानवर्जमिति । वैतानं=त्रेताग्निस्तन्मध्यं वैतानम्=अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाद्यं होमकर्मन तु विक? निवर्त्तते इत्यर्थः । शालाग्नौ चैक इति । शालाग्नौ स्मार्चा ग्नौ । सायं प्रातहौमकर्मन निवर्त्तते इति एके मन्त्रस्ते इत्यर्थः । एके प्रहणं पुजार्थं न तु विकल्पार्थम् । सत्किमिदमपि स्वयं कार्यमित्यत्राहान्ये इति । अन्यगोत्रजा, एतानि होमकर्माणि कुर्युः कारयितव्या इत्यर्थः ।

जाबालिः ।

जन्महानौ वितानस्य कर्मस्त्यागो न विद्यते ।

शालाग्नौ केवले होमः कार्यं पवान्यगोत्रजैः ॥

जन्महानौ=जननमरणयोर्वितानस्येति स्वयमेव वितानकर्म कार्यमित्यर्थः । शालाग्नौ स्मार्चाग्नौ पुनः केवलो होमोऽन्यगोत्रजैरेव कार्यर्थः । सन्यगोत्रजद्वारैव कारयितव्य इत्यर्थः ।

अत्र हारलताकृतः ।

वैतानकर्मणि स्वकर्तृकत्वं ऋयहादुच्चरमेव । ऋयहादिमध्ये तु अन्यगोत्रजद्वारैव तत्कार्यं, स्मार्चाग्निहोमस्तु चतुरहादिमध्येऽन्यगोत्रजद्वारैव कार्यः । चतुरहाद्युत्तरमपि दशाहमध्येऽन्यगोत्रजलाभे तद्वारैव कार्यो नो चेत्स्वयमित्यादुरिति पूर्वमेवोक्तम् ।

मिताक्षराकृतोऽपि “वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्” इति याज्ञवल्क्यवाक्ये वितानोऽग्नित्रयं तदभवाखेताग्निसाद्या अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाद्याः क्रियाः । प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो गृह्याग्निस्तन्मध्यां औपासनाः सायम्प्रातहौमक्रियाः । तत्कार्यत्वे हेतुमाह श्रुतिः । “यावद्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां “अहरहः स्वाहा कुर्यात् अन्नाभावे केन चिदाकाष्ठात्” इत्यादिभिरौपासनानां चोदना आद्या । एवं च—

स्मार्चकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति व्याप्रपादवाक्ये श्रौतपदेनौपासनमपि गृह्णते । तस्यापि याक्षवल्क्ये श्रुतिचोदितत्वाग्निधानात् । श्रौतोपासनानामपि नित्यनैमित्यिकानामेव कर्त्तव्यता, न तु काम्यानां, तत्रापि त्यागात्मके प्रधानएव साक्षात् स्वकर्तृकत्वं त्यागातिरिक्ते त्वनाश्चैचिद्वारा । तथा च—

पैठीनसिः ।

नित्यानि निवर्त्तेन् वैतानवर्जं शालाग्नौ चैके अन्य एतानि कुर्युः । नित्यानि निवर्त्तेन्नित्यविशेषेणावद्यकानां नित्यनैमित्यिकानां निवृत्तौ प्रसक्ताणां वैतानवर्जमित्यग्नित्रयसाद्यावद्यकानां पर्युदासः । शाला-

ग्नौ चैक इति गृह्णायौ नवानामप्यावद्यकानां पाक्षिकः पर्युदास
उक्तः । अतस्तेषां नाशौचम्, काम्येषु त्वस्त्येव । अन्ये एतानीति । एतानी-
ति वैतानस्मार्त्तांश्लिकर्माणि । अनशौचिनः कुर्युरित्यर्थः । एवं च ।

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्ते कर्म कथं भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चर्वं होमसवर्णेन कारयेत् ॥

इति जातूकर्णवचने स्मार्त्तप्रहणमुपलक्षणमित्याहुः ।

अन्ये तु कदपसूत्रभाष्यकारादयो निबन्धकाराः सार्वजननिश्रौत-
स्मार्त्तविभागवशाद्यथाश्रुतसमस्तवचनानुसारेण
कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनातस्त्वयम् ।

जन्महानौ वितानस्य—

इत्यादिप्रागुक्तवचनेरभ्यश्च वैतानिके सर्ववापि स्वकर्तृकत्वं वदन्ति ।

आत्मार्थं चूडामण्यादयोऽपि वितानकर्म इयहादिमध्येऽपि स्वयं कार्यं स्मा-
र्त्तांश्चिह्नामस्तु चतुरहोत्तरमेव स्वयं कार्यः । तन्मध्ये त्वस्यगोत्रजद्वारत्येव
छन्दोगपरिशिष्टादिस्वरससिद्धमित्याहुः । वाचस्पतिमिश्रा अप्येवम् ।

शुष्काङ्गेनेति । शुष्काङ्गं तण्डुलेतरत सक्तुलाजादि, तण्डुलस्य कुताकृ-
ततया स्मार्त्तांश्च विनियोगात् । अकृतमिति । स्मार्त्ते त्वावसर्वायाम्नौ विना-
धानानामभ्यनशौचिनं हावयेदित्यर्थः । हावयेदिति किमिति यदगृह्येऽना-
रक्ष्य विहितं कर्म तार्तिकं कुत्र स्यादितिपृष्ठे उत्तरमाह सूतके वेत्यादि ।
अपाकौ=रोगादिना सामर्थ्यभाव इत्यर्थः । कुतादीन् व्याचष्टे कुतमोद-
नेति । मादिना लाजामोदकलहृकपिष्टकप्रभूतीनां प्रहणम् । तण्डुलादि-
स्पादिनां सुद्रातिलादीनां प्रहणम् । विद्यादीत्यादिना यवगोधूमशालीनां
प्रहणम् । विद्याः शरणपक्खधान्यं विषिकादिः । शालिः=हैमन्तिकम् ।

मतुः—

न वर्जयेदवधाहानि प्रत्यूहेन नामिषु कियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वणः सनाम्योऽत्यशुचिर्भवेत् ॥

इयहाद्यशौचोपयोगि गुणवान् निष्कर्मा सुखमासिन्य इति प्रतिस-
न्धाय कृत्याहायौचं नाशयेत् । सङ्कुचितेष्वशौचदिनेष्वप्निक्रियादोमक-
र्माणि न प्रत्यूहेन विघातयेत् । यतस्तत् होमकर्म कुर्वणः सनाम्यः
स्तपिण्डोऽपि नाशुचिर्भवति किं पुनराहितामिर्यजमान इति मिथादयः ।
किं पुनरस्यगोत्रज इति हारलताकारादयः ।

संवर्त्तः ।

होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्काङ्गेन फलेन वा ।

पञ्चश्चविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजग्मनोः ॥ इति ।

न कुर्यादत्थनुवाकः, अभिलाध्यनित्यनैमित्सिककर्मध्यतिरिक्तकर्मस्वनधिकारस्य शौचाभावादेव सिद्धत्वात् । वैश्वदेवस्याग्निसाध्यत्वेऽपि वचनाग्निवृत्तिः । “विप्रो दशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जित” इति तेनैवोक्तत्वात् । यद्यपि “पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः” इति प्रागुक्तसंपर्तवचनादेव वैश्वदेवस्यापि निषेधः सिद्धः, तथापि येषां तैत्तिरीयादीना पञ्चयज्ञभिन्नं वैश्वदेवं तदर्थं पृथक्निषेधः । तथा स्मार्तवेऽपि पिण्डपितृयज्ञभवणकर्माभ्युज्यादिकश्च नित्यहोमः कार्यं एव ।

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्ते कर्म कर्थं भवेत् ।
पिण्डयज्ञं चर्हं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

यतु ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ।
इति तत्काम्यहोमविषयम् । सन्ध्यावन्दनं चानभिसाध्यत्वेऽपि कार्यमेव ।

आशौचे समनुप्राप्ते सन्ध्याकर्मे समाचरेत् ।
मनसोऽचारयेन्मत्रान् प्राणायामसृते द्विजः ।

इति वचनात् । प्राणायामव्यतिरिक्तं सर्वे समानमन्त्रैः कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । तथाप्यर्थदाने मन्त्रोऽन्तरस्तुतुरकर्मलोपश्च द्रष्टव्यः । सूतके साधित्वा चाज्ञालिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्ये ध्यायन्मस्कुर्यादिति पैशिनसिस्मरणात् साधित्याः प्राप्तत्वेऽपि पुलस्त्योक्तमामसत्पनिवृत्तयेऽन्त साधित्रीप्रदृष्टम् । स्पष्टमाह—

भरद्वाजः ।

सूतके सृतके कुर्यांत् प्राणायाममन्त्रकम् ।
तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोचार्य मार्जयेत् ॥
गायत्रीं सम्बगुच्छचार्यं सूर्यायार्थं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु न वा कुर्यादुपस्थानं न चैव हि ॥ इति ।

“सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” इति तु समन्त्रोऽचारसम्पूर्णसन्ध्याभिप्रायम् ।

यमः ।

उभयत्र दशाहानि कुलस्थानं न भुज्यते ।
दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥
अशौचिसाधितत्स्वामिकमनशौचिभिरन्वकुलजैर्न भोक्तव्यमित्यर्थः । तत्कुलजानामशौचिनां तु न तद्वोजने दोषः । तथा च-

यमः ।

सूतके तु कुलस्थानमदोषं मनुरब्रह्मीत् ।

इति स्वीयजननादिकं यदा दाता न जानाति भोक्ता जानाति तदा
दातुरशौचामावेऽपि तदश्चभोक्तुः प्रायश्चित्तादिकं वचनवलात् । यथा-
शौचे ।

अपि दातुप्रहीत्रोश्च सूतके सूतके तथा ।

अविश्वाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथंचन ॥

विश्वाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरम् ।

उभाभ्यामपरिक्षाते सूतकं न तु दोषकृत् ।

विश्वाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥ इति ।

अत्र अचेतनेषु अशुचिस्वामिकेषु द्रव्येष्वशुचिस्वामिकत्वादेव
कर्मान्हृत्वं न तु द्रव्यनिष्टे शुद्धशुद्धी, तथात्वे पक्तरेण भ्रात्रा स्वा-
शौचे शाते द्रव्याणामशुद्धत्वात्तद्विभक्तभ्रात्रन्तरेण कृतं कर्म तैरेव द्रव्ये-
शुद्धद्रव्यकृतत्वाद् वर्यथं स्यात् । तस्मादशुचेरशादीति शुचीन्येष, किं-
न्त्वशुचिना विनियोजितान्यानधिकारिविनियोजितत्वात् फलानजंका-
नि, शुचिना भ्रात्रन्तरेण तु व्यापार्यमाणानि फलजनकान्येवेति मित्राः ।
तदयुक्तम् । तथा सति ततः क्रय इव प्रतिग्रहेऽपि दोषो न स्यात्,
स्यात्वकीतैरिव प्रतिगृहीतैरपि कर्मसिद्धिः, प्रतिगृहीतुरधिकारित्वेन
तद्विनियोजिते फलाभावशीजासम्भवात् । न चानधिकार्यशौचिकर्तृक-
दानस्य फलाजनकत्वात्तः प्रतिगृहीते स्वत्वमेव नास्तीति दाच्यम् ।
शाश्वत्यफलाभावेऽपि स्वत्वस्य लौकिकदानेनापि जन्मत्वेन तत्सम्भ-
वात् । पक्तरेण भ्रात्रेत्याद्यपि मन्दम् । साधारणस्वत्वास्पदस्य भ्रात्र-
न्तरेण दानायोगात् । असाधारणस्वे अशुचित्वायोगात् । इति दिक् ॥

मरीचिः ।

लघणे मधुमांसे च पुण्यमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठतुर्जेष्वप्त्तु दधिसिरिःपयःसु च ॥

तैलौषध्यजिनं चैव पक्तापके स्वयंप्रहे ।

पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं सृतसूतके ॥

पक्तवं=सक्तुलाजामोदकलड्डुकादि शुष्कमज्ञमिति वश्यमाणादिपुरा-
णदर्शनात् । अपकं=तण्डुलादि तत्स्वाम्यनुमत्या स्वयं गृह्णमाणं न दोषाय ।
अत्र पण्येषु चेति पृथगभिधानात्तेष्वप्यदोषः । लघणादिष्वपकान्तेषु
स्वयं प्रह एव नाशौचम् । तथा च-

आदिपुराणे ।

लबणं मधु मांसं च पुण्यमूलफलानि च ।

काष्ठं लोष्ठं तृणं पर्णं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥

औषधं तैलमजिनं स्वयं पण्यं च मूलजम् ।

स्वयं ग्राह्यमिति लबणादिभिः सर्वेऽरेव सस्वध्यते । पण्यं च मूलजम्-
शौचिदत्तमपि न दोषाथ । मूलजमिति द्रव्यप्रासिमूल्यं मूलं तस्माज्ञातं
कीतमित्यर्थः । पण्यपकाञ्चादिकमपि ग्राह्यं मूलजमाकरजमपीति मिश्राः ।
पूरकपिण्डदानमशौचमध्येऽपि कार्यमित्याह ।

शङ्खः ।

दानं प्रतिप्रहो होमः स्वाऽध्यायः पितृकर्म्मं च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतके विनिवर्तते ॥

अत्र पितृपदं-मृतपरम् । अन्यथा प्रेतपिण्डक्रियापर्युदासानुपपत्तेः ।
संवर्तः ।

दशाहासु परं सम्यक् विश्रोऽधीयीत धर्मवित् ।

दानं च विधिना देयमशौभातारकं महत् ॥

अशुभातारकमिति । अशौचकाले यत्पापमुत्पत्तं तत्क्षयायाऽशौचान्ते
किञ्चिदेयमिति दर्शयतीति भट्टाः । इदं दानमशौचनिवर्तकं देयं, तारक-
मित्यनुवादोपलभ्मादिति पारिजातः ।

कायिकं वाचिकं यच्च मानसं वापि दुर्घटतम् ।

त्रिकालसन्ध्याचरणात्तसर्वं विप्र नाशयेत् ॥

इत्यादिना पापनाशकतया बोधितस्य सन्ध्याचन्दनस्य पञ्चसूना-
पनुस्थर्थं विहितस्य पञ्चवक्षस्य चाशौचेऽकरणात् । तत्पापक्षयर्थं
किञ्चिदेयमित्यर्थं इति केचिद् ।

अथ अहागुणनिपाताशौचे विशेषः ।

तत्र-

वृद्धस्पतिः ।

पितृर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्तते ।

मातर्थपि च वृत्तायां पितृश्राद्धादते समाम् ॥

ऋत इति मातुः श्राद्धादित्यव्राण्यन्वेति । अन्यथा पूर्वार्द्धचैयथर्थापते-
रिति स्मार्ताः । समाप्तसर्वं यावन्निवर्तते । अन्यश्राद्धादिति शेषः ।
अन्यश्राद्धमपि प्राप्तपितृलोकश्राद्धपरम् ।

प्रमीतौ पितृरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्मंडेत् ।

नापि दैवं न वा पितृयं यावत्पूर्णो न वत्सरः ॥

इति देवीपुराणात् । तेन प्रेतश्राद्धान्न निवृत्तिः ।

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चित्त चाचरेत् ।
आर्तिवृथं ब्रह्मचर्थं च आङ्गं देवयुतं च तव ॥

दक्षः ।

अन्यधार्मं पराज्ञं च गन्धमाद्यं च मैथुनम् ।
वर्जयेहुरुपाते तु यावत्पूर्णो न वत्सरः ॥

मैथुनं=रागप्राप्तमैथुनम् ।

घमः ।

तीर्थयात्रां विवाहं च स्वाध्यायं चान्यतर्पणम् ।
सम्बत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥
महागुरुनिपाते हि काम्यं किञ्चित्त चाचरेत् ।
विशेषतः शिवपूजां प्रभीतपितृको द्विजः ॥

नापि दैवमित्यत्र दैवपदं सन्ध्यावन्दनादिभिन्नपरम् । यथा-

व्यापः ।

महागुरौ प्रेतीभूते सर्वं कर्म विवर्जयेत् ।
विवाहं प्रेतकृत्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥
तेन नित्यश्राद्धादीनामपि तद्वर्षे नानुष्ठानम् ।
अथशौचकालास्पृश्यत्वामिनिर्णयः ।

पुत्रस्य कन्याया वा जनने त्रैवर्णिकमातुर्दशाहं शूद्रायाख्योदशा-
हमस्पृश्यत्वम् ।
व्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्द्विनैः ।
गतैः शूद्रा च संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव च ॥

इतिवद्विपुराणादिति गौडाः ।

मैथिलास्तु । त्रयोदशभिरित्यसच्छूद्राविषयम् । “सूतिका सर्वधर्णानां
दशरात्रेण शुद्ध्यती”ति प्रतेतोवचनं तु त्रैवर्णिकसूतिकासच्छूद्राविषय-
मित्याहुः ।

जननाशौचे पितुः सप्तनमातृणां च स्नानात्पूर्वमस्पृश्यत्वम् ,
“स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः”इति संबत्तीयात् । “जाते पुत्रे पितुः स्नानम्”इति
संबत्तीवाक्ये पुत्रे इत्युपादानात् , न पुंसकस्य क्षियाश्च जनने पितुः
स्नानमपि नास्तीति गौडाः । पुत्रे इत्यविवक्षितं निमित्तविशेषणत्वात् ,
तथाचापत्यसामान्योत्पत्तावेव पितुः स्नानादस्पृश्यत्वनिवृत्तिरिति दा-
क्षिणात्याः । सूतिकायाः पत्युः सपतीनां च सूतिकास्पर्शं सूतिकासममस्पृ-
श्यत्वम् ।

यदि पत्न्यां प्रसूतायां द्विजः तं पर्कमृच्छति ।

सूतकं तु भवेत्स्य यदि विप्रः पडङ्गवित् ॥

इति पूर्वोदाहृतपराशरवचनात् । तेन प्रथमदिने सूतिकास्पर्शं दशरा-
त्रमेव, दिनान्तरे तु शेषदिनानि यावदस्पृश्यत्वम् । सपिण्डानां तु सू-
तिकास्पर्शं स्नानमात्रम् । “संस्पर्शं सूतिकायास्तु स्नानमात्रं विधीयते”
इत्याङ्गिरोवाक्यात् । जननाशौचमध्ये बालमरणे मातापित्रोद्दशरात्रादि-
कमङ्गास्पृश्यत्वमुक्तमशौचम् ।

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्थानमर्णं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तत्स्यात्पिता त्वस्पृश्य एव च ॥

इति कौम्यादिति गौडाः ।

दाक्षिणात्यास्तु-अस्मिन्विषयेऽस्पृश्यत्वं नेच्छन्ति, वचनं व्याख्यातं
प्राक् । स्वजात्युक्तपूर्णमरणाशौचे तु ब्राह्मणानां उथम्, क्षत्रियाणां
चतुरहम्, वैश्यानां पडहम्, शूद्राणां दशाहं यावदङ्गास्पृश्यत्वम् ।

चतुर्थेऽब्राह्मणानां तु पञ्चमेऽहनि भूभुजाम् ।

सप्तमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥

इति ब्राह्मात् । अत्र मरणोपेक्षया चतुर्थदिनादौ स्पृश्यता, न तु
अवणापेक्षया ।

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसंचयनं बुधैः ।

ततः संचयनादूर्ध्मकङ्गस्पर्शो विधीयते ॥

इति संवर्तवचनात् ।

अङ्गिराः ।

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य च ।

पञ्चमेऽहनि राशस्य सप्तमेऽहिं विश्वः स्मृतः ॥

दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्यं संस्पर्शनं बुधैः । इति ।

दशमेऽहनि गत इत्यर्थः । दशमात्पर इति ब्राह्मे दर्शनात् । खण्डा-
शौचे त्वशौचकालतृतीयभागोत्तरं स्पृश्यत्वम् ।

मशौचकालादिक्षेयं स्पर्शनं तत्त्विभागतः ।

शूद्रविद्यक्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रप्रचोदितात् ॥

इतिदेवलीयादिति गौडाः ।

मैथिलास्तु-उक्तदेवलीयैकवाक्यतया सर्वत्र चतुर्थेऽहनीत्यादेकं
जात्युक्ताशौचस्य त्रिधा विभक्तस्य प्रथममागसमाप्तिपरम् । तथाच
पूर्णपूर्णशावाशौचमात्रं एव तृतीयभागोत्तरं स्पृश्यत्वमाहुः ।

दाक्षिणात्या अप्येवम् । पठन्ति चैते आङ्गिरोवाक्यमित्थम्—

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य च ।

एकादशे त्वज्जुद्धिर्दानमध्ययनकिया ।
पञ्चमेऽहनि कर्तव्यः संस्पर्शः क्षत्रियस्य तु ॥
षष्ठे चाहनि वैद्यस्य विशेषं स्पर्शनं बुधैः ।
क्षत्रियस्याजशुद्धिः स्याद् द्वादशाहेन नित्यशः ।
अर्धमासेन वैद्यस्य द्वादशाहेन वा पुनः ॥
दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्यं संस्पर्शनं बुधैः ।
मासेनैव तु शुद्धिः स्यात् सुतके सुतके तथा ॥ इति ।

अथं तु विशेषो दाक्षिणात्यानां यदि तृतीयमागेऽस्थिसञ्चयनं जातं
तदैव तृतीयमागेऽस्थिसञ्चयनं कियते तदा तस्य स-
ञ्चयनस्योपरिष्टादेव स्पृहयस्थम् । तथा च—

देवलः ।

दशाहादिभिर्मागेन कुते सञ्चयने कमात् ।
अङ्गस्पर्शनमिड्छान्ति वर्णानां तस्वदर्शिनः ॥
श्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु ।
ओज्याशो दशभिर्विप्रः शेषां द्वित्रिषहुत्तरैः ॥ इति ।

अस्थिसञ्चयने कुते सति दशाहात्तृतयिमागेन गतेन वर्णानां क्र-
मादङ्गस्पर्शनमिड्छान्ति तदेव विवृणोति त्रिचतुरिस्त्यादि । किञ्चिदधिकाल्मि-
मिद्रष्ट्वाणस्तथैव चतुर्भिः क्षत्रिय हत्यादि बोध्यम् । कर्मानधिकारल-
क्षणमशौचमाह भेष्याच हत्यादि । शुचरैर्दशभिः क्षत्रियः । द्युचरैर्द्वादश-
भिर्वैद्यः, त्रिपञ्चदशादत्तुत्तरैर्द्वादशभिः शह इति त्रिपदाहृत्या ज्या-
खयेभ्या तथाचाशौचकालाद्यतृतीयमागापगमसञ्चयनानुष्टानयोर्मिलित-
योरेकाश्पृहयत्वापद्वारकस्य न त्वेकैकस्य, एवं चतुर्थेऽहनि कर्तव्य इत्या-
शुद्धिरोक्तयेऽपि सञ्चयोप्युपलक्षितो द्रष्टव्य इति । तदत्र देशमेवव्यव-
स्थयैवाविरोधो बोध्यः । मिताक्षराद्यां—
स्मृत्यस्तरम् ।

“सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तुदासस्यायहाच्छुचिः ॥ इति ।
अथ सद्यःशौचम् ।

तत्र यद्यपि न सद्यः शौचार्थः “सद्यः सपदि तत्क्षणे” हत्याभिधा-
निकः सूहमः कालः, येषां व्रतिप्रभृतीनां यात्रस्येन सद्यःशौचमुक्तम् ।
तेषामेव पराशरेण “रात्रां च सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सतित्रणाम्” हत्य-
नेत्राशौचाभावस्य दर्शितत्वाद् । नाप्यशौचाभावः । “सद्यःशौचं तथै-
काह” हत्यादिना दक्षेण सद्यःशौचेन समं दशविधाशौचस्योक्त्वात् ।
अशौचाभावपरत्वे दशविच्छत्वाद्याघातात् । तथापि यत्र प्रतित्यादिने-

मित्रं तत्त्वकर्मनिमित्तं वा सद्यःशौचाभिधानं तत्राशौचाभाव एव स-
द्यःशब्दार्थः । यत्र च बालादिविषये सद्योऽभिधानं तत्र तत्क्षणमात्रं त-
दर्थः । अत एव तत्र रन्धनस्थालीत्यागः स्नानं च । यत्र तु युद्धादिहते
पिण्डादिवानमस्ति तत्राहोरात्रार्जुं “सद्यः पदार्थः । समानेऽहनि सद्य”
इति श्युत्पत्तेः ।

द्विसन्ध्ये सद्य एव स्यात् त्रिसन्ध्यैकाहिकः स्मृतः ।

द्वाषष्टावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते ।

इति गोभिलभाष्ये भद्रनारायणलिखितवचनात् । तज्जार्जुं दिनप्राङ्गं
रात्रिमात्रं च । एतदेव क्वचित्सज्योतिःपदेनोचयते यथा “प्रते राजनि
सज्योतिः” इति वोध्यम् । तत्र—

यात्रवल्क्यः ।

ऋत्विजां दीक्षितानां च (१)यज्ञकर्मणि तिष्ठताम् ।

सप्तिव्रतिब्रह्मचारिदातुब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विषाहे यज्ञे च संग्रामे देशविष्टवे ।

अपाद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

उयोतिष्ठोमादियज्ञेषु ऋत्विजां मधुपर्कदानोचरकाले यदि ऋत्वित्व-
कूसपिण्डादिजननमरणे भवतस्तदा तेषां ऋत्विजां यज्ञानुष्टानार्थम-
शौचं नास्ति । अत एव स्मृतिः ।

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानात्तु ऋत्विजः ।

पश्चादशौचे पतिरे भवतीति विनिश्चयः ॥ इति ।

तथा यजमानानां सोमयागे दीक्षिणीयेष्टु कृतायां दीक्षितत्वं भवति
तेन दीक्षणीयेत्युत्तरं यजमानस्य यत्कर्तव्यं तत्र नाशौचम् । यद्यपि “वै-
तानोपासनाः कार्या”^१ ह्येतावतैव दीक्षितर्कमण्यप्यधिकारसिद्धे दीक्षि-
तप्रहणमत्र द्यर्थम्, तथापि त्यागातिरिक्तेषु याजमानपदार्थेभ्यपि कर्त्तृ-
त्वसिद्ध्यर्थं पुनर्बचनमिति भिताक्षराकारः । एवं सत्रिणां नित्यप्रवृत्तानाम-
जदाने, प्रतिनो चान्द्रायणादिवतानुष्टानाय प्रवृत्तानां व्रतानुष्टाने, ब्रह्मत-
थांभ्रमस्तितानां तदाभ्रमधर्मानुष्टाने, नित्यं दास्यामीति कृतसङ्कल्पानां
गोहिरण्यादिदाने, ब्रह्मविदामात्मसाक्षात्कारिणां क्वचिदप्यशौचं नास्ति ।
दाने प्रारम्भे, विषाहे च प्रकान्ते यज्ञसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनेऽशौचं ना-
स्ति संग्रामे वर्त्तमाने युद्धमानानां सपिण्डमरणादावशौचं नास्ति ।
देशविष्टवे=राष्ट्रभङ्गे । तथा काशायां प्राणसञ्चयरूपायां दुर्भिक्षाद्यापद्यन्तप्र-

(१) वृश्चिं कर्म कुर्वतामिति सुंद्रितयाज्ञवल्क्ये वाठः ।

तिग्रहादौ सूतकं नास्तीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सद्यःशौचपदस्य तत्त्वकर्मण्यशौचाभावपरत्वादस्तिवग्रहीक्षितादीनां स्नानमपि नास्तीति प्रतीयते । तथा च—

जाबालिः ।

ब्रह्मचारिणि भूषे च यतौ शिल्पिनि दीक्षिते ।

यज्ञे विवाहे संवेच सूतकं न कदाचन ॥

दाक्षिणात्यधृतं-
स्मृत्यन्तरम् ।

नैषिकानां व्रतस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं सूतके प्रोक्तं शाष्वे चापि तथैव च ॥ इति ॥

तथापि श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति वच-
नादस्तिवग्रहीक्षितयोर्मवत्येव स्नानं ब्रह्मचारिणस्तदनुष्टानं शवानुगम-
नादिकृतमेव, यतेर्नास्तयेव स्नानम् । आचारोऽपि तथैषेति बोध्यम् ।

आदिपुराणे-

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋतिविजः ।

पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्वद्यगृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

स्नानं त्वधधृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

निवृत्ते कुच्छहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे शास्त्रकर्मणि ।

निमन्त्रणाद्विविप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ॥

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कवचित् ॥

नैषिकस्याथवान्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ।

वानप्रस्थस्य चान्वत्र साधिकारस्य सर्वदा ॥

प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ।

गोमङ्गलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्ययादपि ॥

अपि दातुग्रहीतोश्च सूतके मृतके तथा ।

अविश्वाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ।

विश्वाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

भोजनादौ तु सम्भुके विप्रैर्वातुर्विषयते ।

यदा कश्चित्तदोषिष्ठशेषं त्यक्त्वा समाहिताः ॥

आचस्य परकीयेन जलेन शुच्यते विजाः ।

न भवेदित्यादिनाऽशौचमिति वक्ष्यमाणमन्वेति। गृहीतमधुपरक्स्येत्यनेन
मधुपरक्षग्रहणात् पूर्वं वरणे कृतेऽप्यशौचमस्तीति दर्शयति। महामखे-
सोमयागे हीक्षणीयेष्ट्युत्तरकालमवभृथस्तानपर्यन्तमधीतवेदत्रयस्य य-
जमानस्याशौचाभावः। प्राजापत्यादिकृच्छ्रे समासे नैमित्तिकेषु काम्येषु
च होमयागदानजपेषु समासेषु तत्सपूर्णार्थमवश्यं ब्राह्मणा भोज-
नीया इति गृहीतनियमो यस्तस्याशौचेऽन्यकुलजातानामपि भुजानानां
न दोषः। तथा शास्त्रार्थं ब्राह्मणवरणक्रिययैव शास्त्रकर्मारब्धं भवति।
एवं च पितृभिरधिष्ठितेषु ब्राह्मणेष्वध्ययनविरहितेषु सत्सु कवचिदिपि
दातुर्भूक्तुर्वा जननाशौचमिति हारलता। वस्तुतो निमन्त्रितेषु विप्रेषु
सत्सु भोक्तृणां विप्राणां नाशौचं, प्रारब्धं शास्त्रकर्मणि सति शास्त्रकर्तु-
र्गाशौचम्। अत्र प्रारम्भः पाकक्रिया। तथा च-

लघुविष्णुः ।

ब्रतयश्चविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

प्रारम्भश्च तेनैवोक्तः ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कृतो व्रतज्ञापयोः ।

नान्दीश्वराङ्गं विवाहादौ श्रावे पाकपरिकिया ॥ इति ।

नैषिकस्येति । नैषिकस्य ब्रह्मचारिणोऽन्यस्य चतुर्थाश्रमिणोऽशौचिभिर्क्षा ग्रहणे न दोषः । उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य चाश्यौचिभिक्षाप्रहणे दोषोऽस्त्येव । तथा वानप्रस्थस्य वन्यफलमूलादिभिर्निर्वाहाभावे प्रामादष्टप्रासभिक्षाग्रहणं विहितम्, तेन वनादन्यत्र प्रामे भिक्षाधिकारिणो वानप्रस्थस्याशौचिभिक्षाग्रहणे दोषोऽस्त्येव । तथा सर्वथा प्रतिग्रहनिवृत्तस्य भिक्षामात्रवृत्तेरशौचयज्ञग्रहणे न दोषः । तथा वैश्यानां गोऽजाविस्वस्त्ययनक्रियायामशौचाभावः । अन्यथा त्वशौचसमाप्तिप्रतीक्षाया उपसर्गज्याध्यादिभिरत्यन्तपीडने रक्षाकालोऽतिकम्येते । तथा यदा दातुरशौचं भोक्तुर्वा दातुमोक्तुभ्यामुभ्यामपि न शायते तदा श्राद्धमोजने स्वस्त्ययनादिमोजने चोभयोरपि दोषाभावः । यदा त्वशौचं स्वीयं दाता न जानाति, भोक्ता तु जानाति तदा लोमाद्भुजानस्य भोक्तुः प्रायश्चित्तमशौचं च दातुतुदयमशौचोत्तरकालं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । भोजनार्द्देत्विति विर्वेभोजनार्द्देत्वमुक्ते सति दातुः कश्चिद्यदि विपद्यते मित्रयते तदा भुक्तशेषं त्यक्तत्वा विप्राः परकीयजलेनाचम्य शुचयो भवन्तीत्यर्थः । इदं श्राद्धातिरिक्तमोजनविषयम् । तदाशौचे दोषाभावस्य प्रागुक्तत्वात् ।

पराशरः ।

कारवः शिलिपनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिः ॥

कारवः=सूपकारादयः । शिलिपनः=चित्रकाररंजकादयः । वैद्याः=चिकि-
त्साकाः चिकित्सायाम् । दासीदासाः=कर्मकराः स्वकर्मणि । राजानो भूपतयो
राजकार्ये, राजभृत्याः=राजसेवकाः राजाऽऽष्टापितार्थकरणे । सद्यःशौचाः
सद्यस्तत्क्षण एव शौचं शुद्धिर्येवामेवंभूता अशौचराहिता स्वेत्यर्थः । अत्र
सद्यःशौचशब्देनाभाव एवोच्यते इति रत्नाकरादयः । अयं च शौचाभाव
स्तत्तदसाधारणकर्मण्यस्पृश्यत्वप्रतिषेधरूपो वोध्यः, न तु सर्वेषु दान
शास्त्रादिधर्मकृत्येष्वशौचाभावः । तथा च—

विष्णुः ।

अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि, न वतिनां वते, न सत्रिणां सत्रे न कारणां
स्वकर्मणि, न राजाभावाकारिणां, न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृ-
तयोः ।

वतिनामारब्धब्रतानाम् । सत्रिणामन्त्रदाने कृतसङ्कल्पानां पूर्वं स-
म्भृतयोः प्रारब्धयोः ।

आदिपुराणे ।

सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदन्यो तैव शकोति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत ॥

शिलिपनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्युत ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धः स्वकर्मणि ॥

दास्यो दासाश्च यत्कर्मं कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तेन ते शुचयः स्मृताः ॥

राजा करोति यत्कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत्कथम् ।

एवं सति नृपः शुद्धः संस्पृश्यो सृतसूतके ॥

यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् ।

तत्रास्ति तस्मादन्यस्य तेन ते शुचयः स्मृताः ॥

मनुः—

राजो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते । न राज्यभृष्टस्य ।

यतो न्यायान्यायायनिरूपणेन प्रजारक्षार्थं धर्मासनेऽवस्थानम
शौचाभावकारणम् । एषां तत्त्वकर्मण्येवाशौचप्रतिषेधात् सन्ध्यावन्द-
नायात्मकादृष्टार्थकर्मणि स्वजात्युक्तमेवाशौचमिति मन्तव्यम् ।

शुद्धिविवेके ।

विवाहयश्योर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥

विवाहे यज्ञे च प्रकृते मध्येऽशौचे सति शेषमन्नं परद्वारा दाययेत् ।
एवं सति दातृन् भोक्तृन् न स्पृशेत् , दोष इति शेषः ।

यमः ।

दैवे भये समृतपञ्चे प्रधानाङ्गे विनाशिते ।

पूर्वसङ्कलिपते चार्थं तस्मिन्नाशौचमिध्यते ॥

दैवेभये=दुर्भिक्षोपसर्गमरणादौ जाते प्रधानाङ्गे=नृपतौ परचक्रेण नाशिते
राष्ट्रोपलब्धे सति जात्युक्तमशौचम् । एवं पूर्व सङ्कलिपतं यस्तिविश्वास्तुपुष्क-
रिण्यादिधर्मकार्यमाशौचात्पूर्वमारब्धं तत्र नाशौचमित्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरम् ।

सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्यहाच्छुचिः ।

स्वदास्यां जातो गर्भदासः स्वसपिण्डमरणनिमिचाशौचे सति अन-
न्यसाध्यतत्त्वकर्मणि सद्यः स्वात्मैवास्पृश्यत्वनिवृत्तिमान् भवति । एवं
गर्भदास्या अपि बोध्यम् । तथा च ।

प्रागुक्तिपुराणे ।

दास्यो दासाश्च यत्कर्म कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्त्वे शुचयः सदा ॥ इति ।

वृहस्पतिः ।

दासान्त्रेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्र वासिनः ।

स्वामितुल्येन शौचेन शुच्यन्ति मृतसूतके ॥

दाया=गर्भदासभक्तदासभिनाः ।

गृहजातस्तथा क्रीतो लड्ठो दायादुपागतः ।

अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णाद्युम्भुप्राप्तः पणे जितः ।

तवाद्वित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विशेषतयैव बड्डवाहृतः ।

विक्रेता चात्मनः शाखे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥

इति नारदोक्ता प्राहा । अन्तेवासी च तदुक्तो प्राहाः । यथा—

स्वशिश्वपमिच्छुन्नाहर्तु बान्धवानामनुशया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥

आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तमोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत् कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥

शिक्षयन्तमसन्तुष्टमाचार्थ्य यः परित्यजेत् ।

बलाद्वासयितव्यः स्यादधबन्धौ च सोऽहंति ॥ इति ।

शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासीं निवर्त्तते ॥ इति ।

उच्चमस्त्वायुधायोका मध्यमस्तु कृषीबलः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भूतः ॥

इति भूतकोऽपि तेनोक्तः । शिष्यो विद्यार्थीं चाचान्तेवासितु-
ल्याचरणो ग्राहाः, तत्साहचर्यात् ।

दास्यास्तु सूतिकाया अस्पृश्यत्वमपि मासपर्यन्तमेव । तदाह—
अङ्गिराः ।

दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् ।

तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासं तु सूतकम् ॥

अत्र बृहस्पत्यङ्गिरोवचनाभ्यामपि सत्येव शूद्रत्वादिनिमित्ते स्व-
सपिण्डमरणादिनिमित्तमासाद्यशौचे दासत्वादिनिमित्ता स्वामिकार्ये-
स्पृश्यतैव प्रतिपाद्यते ।

मूलकर्मकराः शुद्राः दासीदासास्तथैव च ।

स्नाने शंरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥

इतिवचनेन कार्यविशेषे शुद्धौ प्रतिपादितायामपेक्षिततसम्पादक-
कालविशेषसमर्पणे लाघवादिति दक्षिणात्याः ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु—दासादासीस्वाना स्वामिसपिण्डमरणादिनिमित्त-
मेवाशौचं स्वामिसमकालमत्र प्रतिपाद्यत इत्याहुः । तमन्दम् । पूर्वोक्त-
युक्त्या तत्त्वकर्मणि स्पृश्यत्वलक्षणशुद्धिपरत्वेनैव शौचशुद्धिपदयोरुप-
पत्तौ कर्माधिकारश्वरूपतत्परत्वाभावात् । तत्परत्वेऽपि अशौचानुवादेन
कालविशेषमात्रविधानेन लाघवात् । प्राप्ते स्वसपिण्डमरणनिमित्ताशौच
पत्तायं कालसङ्क्लोचः । न हि स्वामिसपिण्डमरणे दासादीनामशौचप्रा-
पकमस्ति । शिष्यान्तेवासिनोर्गुहमरणे त्रिरात्रादिवत् स्वामिमरणे
दासादे: स्वामितुद्यमन्यज्ञाशौचं तद्वोधकवचनान्तरसत्वेन न वार्यते ।
न चोकवचनयोरेव तद्वोधकत्वम्, एकत्र गुरुमरणनिमित्तत्रिरात्राशौच-
भागिशिष्यान्तेवासिसमभिव्याहाराद्, अन्यत्र दास्या मासस्तु सूतकमित्ये-
तात्समभिव्याहारात् । न च पत्नीनां दासानामानुलोभ्येन स्वामितुद्यमा-
शौचं, मृते स्वामिन्यात्मीयमिति विष्णवचने पत्नीनां स्वामिसपिण्डमरणे
स्वामितुद्यशौचप्रतिपादनाद् दासानामपि तत्रैव तत्प्रतिपादनमिति वा-
च्यम् । पत्नीनामपि स्वसपिण्डमरणे पश्च स्वामितुद्यस्पृश्यत्वप्रतिपा-
दनात् । तस्मात्स्वामिमरणे तत्सपिण्डमरणे वा स्वामितुद्यमशौचमिति
नैवां वचनानामर्थः, किं तु प्रागुक्ते पद्मेति दक्षिणात्याः । तच्चन्यम् ।

बृहस्पत्यादिवचनस्य स्वामिनो ब्राह्मणादेयांवस्त्याशौचदिनानि ताव-
हिनविगमे स्पृहया भवन्तीत्यर्थं अशौचदिनानीत्यत्राशौचशब्दार्थो य-
द्यस्पृश्यत्वं, तदा भक्तदासातिरिक्तत्वविवक्षा व्यर्था, कर्मानधिकारलक्षणं
चेदन्तेवास्यादीनां विरोधः । तस्माद्बृहस्पतिवचनेन दासादीनां स्वामि-
गृहवास्तदृग्गृहभोजनादिकं कुर्वतां तत्सपिण्डमरणे तत्तुद्याशौचप्रति-
पादनं युक्तम् । अन्तेषासिनः स्वगृहे दत्तभोजनत्वोक्तेस्तत्सहचरितदा-
सादीनामपि तत्त्वप्राप्तेः । अङ्गिरोषाक्ये च “दास्या मासस्तु सूतक”मि-
त्यत्र सूतकपदार्थो नास्पृश्यत्वं “सूतिका सर्वधर्मानां दशरात्रेण शुच्यते”
इत्यादिना दशरात्रेणैव सर्ववर्णसूतिकानां स्पृश्यत्वात्, किन्तु कर्मान-
धिकारलक्षणमशौचं शुद्धिपदार्थोऽप्येतदभाव एवेति न स्पृश्यत्वं त-
दर्थः । भर्तुजननादौ दासादेशौचं स्पष्टमाह—

देवलः ।

जनने मरणे नित्यमाशुच्यमनुधावति ।
सपिण्डान्मातृबन्धुश्च यत्र क्वचन गच्छतः ॥
योनिश्चातिद्विजेष्विष्विष्वमाशुच्यं सहवासिषु ।
भर्तुगुर्वाँशौचं स्यान्मृत्युप्रसवकारणम् ॥
कारणाद्वच्छति प्रेष्यं तदाशुच्यं न तान् वजेत् ।

अत्र मातृबन्धुयोनिद्विजसहवाँसिगुरुषु मरणाशौचस्य सम्बन्धः,
योश्यत्वात् । मृत्युप्रसवकारणमशौचं प्रेष्यं गच्छतीति सम्बन्धः ।
यत्र क्वचनेति देशान्तरमृतानामप्यशौचं दर्शयति । योनिश्चातिद्विजेष्विष्वथष्ठ
द्विजशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धते । योनिद्विजा योनिसम्बन्धाः पैतृष्वस्त्रेय-
मातृष्वस्त्रेयभागिनेयादयः । शातिद्विजाः समानोदकाः सगोत्राश्चा भर्तुगुर्वाँरिति
भर्तुसम्बन्धशौचं प्रेष्याणां गुहसम्बन्धशिष्याणाम् । भर्तुसम्बन्धशौचे
विशेषमाह । कारणादिति । कारणादेकत्र वासादितः । तदाशुच्यमिति प्रैष्य-
सम्बन्धशौचं भर्तुगमि न भवतीत्यर्थः । शिष्यादेखिरात्रादशौचं
क्षैकत्र वासादौ “गुरोः प्रेतस्य शिष्यत्वे”त्यादिवाक्यात् ।

इति भीमतस्कलसामन्तचक्कूडामणिमरीचिमञ्चरीनीराजितचरणकम-
लधीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुकरसाह-

सुनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्दशिवलयवसुन्धराहृदयपुण्ड-

रीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसपण्डिता-

तमजश्रीपरशुराममिश्रसुनुसकलविद्यापारावारपारीणधु-

रीणजगद्वारिद्वामहागजपारीन्द्रविद्वउजनजीवातुश्री-

मन्मित्रमिभक्ते श्रीवीरमित्रोदयाभिधनिवन्धे

शुद्धिप्रकाशे अशौचनिर्णयः ।

अथ भूमिशुद्धिः ।

देवतः ।

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुद्धति ।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शोचते मलिनैकधा ॥
दहनं खननं भूमेष्ठलेपनवापनम् ।
पञ्जम्यवर्षणश्चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

अस्थार्थः । अपवित्रा भूमिस्तावस्त्रिधा, अमेध्या, दुष्टा, मलिना च । त-
आमेध्या दहनादिभिः पञ्चभिरुपघातवहुत्वे, चतुर्भिस्तदवपत्वे शुद्धति ।
एषमप्रेऽपि दुष्टा दहनादिभिस्त्रिभिः, खननलेपनाभ्यां द्वाभ्यां वा । मलिना
एकधोषलेपनेन शुद्धति । वापनं मृदन्तरेण पूरणम् । तत्रामेध्यामाह ।

चाण्डालैरुषितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ।
विष्णुत्रोपहतं यज्ञव कुणपो यत्र हृशयते ॥
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्येति लक्ष्यते ।

दुष्टामाह ।

कुमिकीटपदक्षेष्यैर्द्विषिता यत्र मेदिनी ।
द्रष्ट्वापकर्षणैः क्षिसैर्वातैर्वा दुष्टतां वज्रेत् ।

श्रप्तं=घनीभृतं इलेष्मादिमलम् ।

मलिनामाह ।

नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलैः ।
भस्मपङ्कतुण्ठापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥

तनूजं=लोम ।

याह्नवरक्षयः ।

भूशुद्धिर्माऊजंनाहाहात्कालात् गोकमणादपि ।
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात् ।

सम्मार्जन्या तृणपांश्वादिनिरसनं मार्जनम् । कालो यावता
कालेनापाविड्येत्तुगम्धलेपक्षयो भवति तावत् । सेको=जलेन प्रक्षाल-
नम् । उल्लेखनम्=स्खनित्वा किञ्चिन्मृदपनयनम् । गृहस्य पृथगुपादानं
संमार्जनलेपनयोः प्रतिदिनप्राप्त्यर्थम् । अत्र यत्र चिरकालं चाण्डालादेः
स्थितिः, नरादिदाहो वा तत्र मार्जनादेः समुच्चयेनान्यत्र विकदपेना-
शुचिसंपर्कनिर्दरणसामर्थ्यापेक्षयोपादानं बोध्यम् ।

मनुः ।

संमार्जनेनाङ्गजनेन सेकनोद्लेखनेन च ।
गधां च परिवासेन भूमिः शुद्धति पञ्चभिः ।

बजनं=गोमयोपलेपनम् । अत्र सेकगोपरिवासयोर्निलेपविषयत्वम् ।
अन्येषामसेध्यालिपिष्वयत्वम् । तथा—

निर्णयासृते ।

गोचर्ममात्रमविबन्दुर्गोः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

समूढं=कृतसम्मार्जनम् । असमूढम्=अकृतसम्मार्जनम् । गोः पृथिव्याः
प्रदेशं पतितोऽविबन्दुः=उदकविन्दुः शोधयतीत्येकोऽर्थः । यद्वा गो-
विबन्दुः गोपुच्छस्पृष्टोदकविन्दुः गोपुच्छस्पृष्टोदकसेके कृते एकविन्दुना
गोचर्ममात्रं भूभागः शुद्धो भवतीत्यर्थः । यत्रैकादश गाव उपविशन्ति
तावान् भूभागो गोचर्मम् ।

यमः ।

खननात्पूरणादाहाकलेपनादामिमषणात् ।

गोभिराकमणात् कालादू भूमिः शुच्चति सप्तभिः ॥

बौधायनः ।

घनायाः भूमेरुपद्यातउपलेपनम् । शुषिरायाः कर्षणम् । किलन्नाया
अमेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम् । धना निविडा, असच्छिद्रेति यावत् ।
उपधाते इति षष्ठ्यन्तमात्रेण सम्बध्यते । शुषिरा सच्छिद्रा । किलन्ना
अमेध्याऽऽद्रां अमेध्यमाहृत्य आकृष्य प्रच्छादनं शुद्धसृदन्तरेण पूरणम् ।

वृहन्मनुः ।

इवशूद्रपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद् द्विजमन्दिरे ।

शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥

दशरात्राच्छुनि मृते मासाच्छुद्रे भवेच्छुचिः ।

द्वाभ्यां तु पतिते गेहमृते मासचतुष्प्रथात् ॥

अत्यन्त्ये वर्जयेद्देहमित्येवं मनुरब्रवीत् ।

दाभ्यां मासाभ्याम् । अन्तोऽस्तेच्छः । अत्यन्त्यः इवपाक इति
वाचपतिमित्राः ।

यमः ।

द्विजस्य मरणे वेशम विशुच्चति दिनत्रयात् ।

दिनैकेन बहिर्भूमिरग्निप्रोक्षणलेखनैः ॥

यथोक्तकालोत्तरकर्त्तव्यमाह—

संवर्तः

गृदशुच्छि प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशशवदूषिते ।

प्रोत्सूज्य सृणमयं भाणडं सिद्धमन्तं तथैव च ॥

गृहादपास्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाऽन्नापयेद् बुधः ॥
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूर्तैश्च हिरण्यकुशवारिभिः ।
सर्वमभ्युक्षयेद्देशम् ततः शुद्धत्यसंशयम् ॥

अत्र मन्त्रोऽनादेशाद्वायत्री ।

यमः ।

ब्राह्मणावसथे भूमिर्द्वागारे तथैव च ।
मेध्या चैव सदा मन्येत् गवां गोष्टे तथैव च ॥
एतेषु या भूमिस्तां मेध्यां मन्योदिर्यर्थः । अनुपहतविषयं चैतत् ।
ब्रह्मपुराणे ।

देवानां प्रतिमाश्चापि वेशमान्यायतनानि च ।
ब्राह्ममाभ्यन्तरं शस्तं भूमेष्वधृत्य शास्त्रवत् ।
ततस्तोयेन गोभिष्ठ वाहोलुक्षनमार्जनैः ॥
शोधनीयाश्च मन्त्रैश्च सरलैः पञ्चभिष्ठ भूः ।
उद्धृत्य मृतिकाप्लाब्या पवित्रेण जलेन च ॥
ग्रामाद्विष्टशतं त्यक्त्वा नगरात् चतुर्गुणम् ।
भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् यत्र लेपो न दद्यते ॥

मरीचिः ।

गृहेष्वजातिसंवेशे शुद्धिः स्यादुपलेपनात् ।
संवासो यदि जायेत् दाहतापैर्विनिर्दिशेत् ॥
अजातिः=चाण्डालः । उत्तमजातिनार्यमध्यमजातिपुरुषाज्ञातो
जातिहीन इत्यन्ये । संवेशः=प्रवेशः । संवासोऽवस्थानम् ।

यात्रिवलक्ष्यः ।

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
मारुताकेण शुद्धनित पक्षेष्टकचितानि च ॥

अन्त्यः=चाण्डालः ।

वापीकूपतडागेषु कूपोद्यानवेषु च ।
द्विःसप्तमार्जनं कृत्वा परिशुद्धिर्विधीयते ॥

धोधायनः ।

अनेकोद्याहे दारशिले भूमिसमे इष्टकाश्च सङ्कीर्णभूताः । परस्पर-
सम्बद्धा इत्यर्थः ।

पराशरः ।

रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।
स्पर्शनाश्च प्रदुर्घनित पक्षेष्टकचितानि च ॥

अथोदकशुद्धिः ।

तत्र मनुः ।

आपः शुद्धा भूमिगता (१) वैतृष्यं यासु गौर्भवेत् ।

अध्यात्माश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥

गोस्तृप्रियोग्या आपः शुद्धभूगता गन्धादिमत्यो अमेध्याद्यात्माः
शुद्धा भवन्ति, भूमिगता इति शुद्धभूसम्बन्धप्राप्तये न त्वन्तारक्षिगानां
निवृत्तये इति कुल्लकभट्टः ।

विष्णुः ।

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् ।

अवास्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥

शक्तः ।

भूमिष्ठमुदकं शुद्धेच्छुचि तोयं शिलागतम् ।

गन्धवर्णरसैर्दुर्घृष्टर्जितं यदि तद्ववेत् ॥

वशपुराणे ।

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं गन्धवर्णरसान्वितम् ।

केशास्थशब्दविष्णमूत्रसंयोगैरजितं यदि ॥

याज्ञवल्क्यः ।

शुचिगोत्सिक्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

प्रकृतिस्थमविकृतद्वपरसम् । महीगतं=विशुद्धभूगतम् ।

देवलः ।

अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथर्वी गताः ।

अक्षीणाश्चैव गोः पानादापः शुद्धतयाः स्मृताः ॥

अविगन्धा=विगर्हितगन्धरहिताः ।

उदधृता वा प्रशस्यन्ते शुद्धैः पात्र्यधाविधि ॥

एकरात्रोपितास्तास्तु त्यजेदापः समुदधृताः ।

अत्र रात्रिगतमेकत्वमविवक्षितम्, पर्युसितस्वसात्रं विवक्षितम् ।

पवमप्रेऽपि ।

तथा ।

अक्षुद्धानामपां नास्ति प्रसुतानां च दूषणम् ।

स्तोकानामुदधृतानां च कश्मलैर्दूषणं भवेत् ॥

प्रसुतानां=पर्वतनिर्झरकपाणाम् । तथा ।

अक्षोऽध्यानि तद्वागानि नदीवाप्यः सरांसि च ।

(१) वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् । इति पाठान्तरम् ।

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

कश्मलं=शवादि । अशुचिः=चिणमूत्रादि । तीर्थं=जलावतरणमार्गं ।
सप्तम्यन्तात्त्विः । कश्मलाशुचियुक्तावतारदेश इत्यर्थः ।
येषामभृतं मांसं च तच्छरीरैर्युतं च यत् ।
वापीकूपतडागेषु जलं सर्वं च दुष्यति ॥
शरीरैः=मृतशरीरैः । उत्तरवचने कुणप्रहणात् ।
यथा ।

सकर्द्दमे सकुणपं तेभ्यस्तोयमपास्य तत् ।
प्रक्षिपेत पञ्चगव्यं च समन्तं सर्वशुद्धिकृत् ॥
अपास्य कुणपं तेभ्यो बहुतोयेभ्य एव वा ।
यतं वस्त्वयथा त्रिशत्तोयकुम्भान् समुच्चरेत् ॥
पञ्चगव्यं ततस्तेषु प्रक्षिपेन्मन्त्रपूर्वकम् ।

वापी=ससोपाना । निःसोपानः कूपः । तडागः=पद्माकरः । शतादि जला-
लपत्वाद्यपेक्षया, अत्यल्पजलस्य सर्वोद्धाराभिधानात् ।
पैठीनसिः ।

गन्धवर्णरसैर्युक्ताः शुद्धा आपो भूमिगताः
यत्र गौः वितृष्णा भवति, विपर्यस्तं महोदकमपि वज्र्यम् । प्रकृता-
दन्यथाभूतं विपर्यस्तम् ।

लघुहारितः ।

प्रपजलं नीरघटस्य चैव
द्रोणीजलं कोशविनिर्गतं च ।
पीत्वावगाहेत जलं सवासा
उपोषितः शुद्धिमवाप्नुते सः ॥

आपदि पेयम् । तथा च स एव ।

द्रोण्यामापसयुक्तावां ? छुम्बे प्रावर्त्तके तथा ।

ग्रामप्रपाजलं चैव पीत्वापत्सु न दुष्यति ॥

शङ्खलिखितौ ।

आपो ऋपरसगन्धवत्यः परिशुद्धाः । जीर्णचर्मकरण्डकैरभ्युदधृता
भूमिगता मेध्या, यत्र गौवितृष्णा भवेत् । जीर्णेति शुद्धोपलक्षकम् । तथा
च निर्णयास्ते ।

कश्यपः ।

इतीनां रजनं शुद्धिरिति । इति:=चर्मपुटकम् । तथा च शुद्धचर्म-

पुटकोदधृतं भूमिगतं गोपानयोग्यं कृत्वापदि पेयम् । तथा ख ।

यमः ।

प्रपामरण्ये घटकं च कृपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथापः ।
ऋतेऽपि शुद्रात्तदपेयमाहुरापद्रतो भूमिगताः पिवेत् ॥

प्रपामरण्ये घटकं च कृपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथापः ।
ऋतेऽपि शुद्रात्तदपेयमाहुरापद्रतो भूमिगताः पिवेत् ॥

कृपे=प्रपास्थितं जलम् । घटकं=घटस्थितं जलम् । घटकोऽत्र सर्वार्थ
कृपोदकाद्वरणार्थं क्लसः करकादिः । द्रोणी=काषायम्बुवा हिनी । कोशः=चर्म-
पुट इति कल्पतस्प्रभृतयः । ऋते शूश्राव शूद्रं त्यक्त्वा इन्यस्वामिकमप्यपेयम् ।
एवं च प्रपास्थितं जलमपेयमाहुरित्याद्यन्वयः । आपद्रतः सन् भूमि-
गताः कृत्वा पिवेदित्यर्थः ।

हारीतः-

भूस्थाः पुण्याश्रापो शुद्रभागवजितस्वाद् रात्राविता आपो वरु-
णं प्राविशास्तस्मान्न रात्रौ गृहीयाद् धाम्नो धाम्न इत्यग्निसुपरिष्ठाद्वार-
यन् गृहीयात् ।

वृहस्पतिः ।

उच्छिष्टं मलिनं क्लिनं यच्च विष्ट्रादिलेपितम् ।
अद्विः शुद्ध्यति तत्सर्वमपां शुद्धिः कथं भवेत् ॥
सूर्येन्दुरश्मिपातेन मारुतस्पर्शनेन च ।
गवां मूत्रपुरीषेण शुद्ध्यन्त्याप इति स्थितिः ॥

उशनाः ।

नद्यः कृपास्तडागानि सरांसि सरितस्तथा ।
असंवृतान्यदोषाणि मनुः स्वायंभुवो ब्रवीत् ॥

सरितः=सरणशीला निर्झरकृपाः । असंवृतानि=अस्पुश्यस्पृष्टान्यपीत्य-
र्थं इति कल्पतरुः । असंवृतानि=पिधानरहितानि तथासति सूर्येन्दुकिरणा-
दिभिः शुद्धिदेतुमिः सम्बन्धो जायत इत्यदोषता भवतीति रत्नाकरः ।
स्ववन्तीति इत्युपत्या सरितो नदगच्छादयो विवक्षितास्तदन्या नद्य
इत्यनेनेत्यपुनरुक्तिः ।

विष्णुः ।

मृतपञ्चनस्त्रात् कृपात् अत्यन्तोपहतात्तथा ।
अपः समुद्दरेत्सर्वाः शेषं शाखेण शोधयेत् ॥
विहिप्रज्वालनं कृत्वा कृपे पक्षेष्टकाचिते ।
पञ्चगच्छन्यसेत्पश्चान्नवतोयसमुद्धवे ॥
जलाशयेष्वथालेषु स्थावरेषु वसुन्धरे ।
कृपवरकथिता शुद्धिर्महसु च न दूषणम् ॥

अत्यन्तोपहतादिति शारीरैर्मलैः सुरादिभिर्मैथ्यरुपहतं तदत्यन्तोपह-
तमिति तेनैव परिभाषितं ग्राहमिति रत्नाकरः । अत्रात्यन्तोपहतस्वं पुरी-
षादिनातिव्याप्तत्वं न तु विष्णुकं, तत्र शारीरमलमात्रग्रहणेऽश्रुपाता-
दावध्येतच्छुद्धिप्रसङ्गात् । आपस्तम्बेन शक्तन्मूत्राद्युपद्याते शुच्यन्तर
कथनाश्च । तथा च—

आपस्तम्बः ।

उपानच्छ्लेष्मविष्णुवत्स्त्रीरजोमयमेव च ।

एभिश्च दूषिते कूपे कुम्भानां षष्ठिमुद्धरेत् ॥

कुम्भानां जलपूर्णानामिति तु रुदधरः ।

शब्देण=कुहालादिना । स्थावरेषु प्रवाहरहितेषु ।

वृहस्पतिः ।

इवभिः इवपाकैश्चाणडालैर्दूषितेषु विशोधनम् ।

उद्धरेदुदकं सर्वं मार्जनं परिशोधनम् ॥

स्वपाकः=चाणडालभेदः ।

तथा ।

वाणीकृपतडागेषु दूषितेषु विशोधनम् ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं ततः क्षिपेत् ।

एवं च यत्र घटशतोद्धरणेनैव सर्वोद्धारस्तत्रैव सर्वोद्धारो, यत्र
त्वधिकजलेन तथा, तत्र घटशतोद्धारं कृत्वा पञ्चगव्यप्रक्षेपः कार्यः ।
अतिमहत्सु तडागादिषु दोषाभाव एवेति व्यवस्था ।

यमः ।

अजा गावो महिष्यश्च व्राह्णी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुच्यन्ति भूमिष्टं च नवोदकम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

नवखातजलं गोऽविमहिषच्छागयोनयः ।

शुच्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः ॥

दशरात्रमकालवृष्टिविषयम् । काले तु-

मिताक्षरायां स्मृतिः—

कालेनैवोदकं शुद्धं न पातव्यं च तत् उद्यहम् ।

अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

स्नानमाचमनं चैव देवतापितृतर्पणम् ॥

शुद्धोदैकर्तं कुर्वेत तथा मेवादिनिःसूतैः ॥

आचारदीपिकायाम्—

यमः ।

मेघतोयेत यः कुर्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्बलः ।

तर्पितास्तेन पितरो रुधिरेण मलेन च ॥

इदं विहितकालातिरिक्तकालविषयम् । स्पर्शादौ—
हरिवंशः ।

अभौममस्मो विसूजन्ति मेघाः पृतं पवित्रं पवनैः सुगन्धिः ।
मनुः ।

वार्षीकृपतडागेषु आपो प्राह्णास्तु सर्वतः ।

पश्चात् पश्येदमेष्यं तु पञ्चगव्येन शुच्यति ॥
यमः ।

चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कृपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुच्यति ।
आपस्तम्बः—

अन्त्यजैः सानिताः कृपास्तडागानि तथैव च ।

पशु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुच्यति ।

पञ्चगव्यपानमुपवासपूर्वकं व्रतत्वात् । पतद्वानतः, शानतो द्वैगु-
ण्यमिति शूलपाणिः । पतद्वचनमशक्तविषयम् । अकामतो नक्तभोज-
नम् । कामतः उपोषणमिति ।

माधवः—

अन्त्यैरपि कुते कुपे सेतौ वायादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायवित्तिं न विघ्नते ।

इतित्वत्यन्तापद्विषयमिति शूलपाणिः ।

अथ स्वभावशुद्धयः ।

तत्र—

मनुः ।

नित्यशुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेष्यमिति स्थितिः ।

नित्यशुद्ध इति कारोर्मालाकारादेहस्तो देवब्राह्मणाद्यर्थे मालाग्रथने
अमेष्यात्मेष्यप्रहृतत्वे विनापि प्रक्षालनं व्यवहारोचितः, तथा जननमरणयो-
रपि शुद्धः “न कारुणां कारुकर्मणी”ति वाक्यादित्यर्थः । पण्यं=क्रय-
देशे प्रसारितं विक्रेयं नापणीयमञ्चमश्नीयादिति शङ्खवाक्यात् । सिद्धा-
जाभिन्नं नानाक्रेतृकरस्पर्शेऽपि शुद्धम् । ब्रह्मचारिभैक्षं रथ्याक्रमणादौ
शुद्धम् । ब्रह्मचारिपदं च मिक्षुकमात्रोपलक्षकम् । अत्र यावता रथ्याप्र-
सर्पणादिना विना भैक्षं न रसच्यति तेषामेवापवादो द्रष्टव्यः ।

निर्णयामृते—

वृहस्पतिः ।

द्राक्षेक्षुयन्त्राकरकारुहस्ता गोदोहनीयन्त्रविनिःसृतानि ।

बालैरथ श्रीमिरनुष्ठितानि प्रत्यक्षहृष्टानि शुचीनि तानि ।
यन्त्रविनिःसृतानि इक्षुरसादीनि श्रीमिर्बालकैश्च रथ्याप्रसरणा-
दिनाऽशुचिभिः कृतानि प्रत्यक्षतो ज्ञातान्यपि पाकादीनि कर्माणि शुद्धा-
नीत्यर्थः ।

मनुविष्णु—

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
प्रस्त्रवे च शुचिर्वर्तसः इवा मृगप्रहणे शुचिः ॥
श्रीमुखमुच्छिष्टाद्यनुपहतम् । प्रस्त्रवे=इोहनानुकूलस्तनपाने वर्तस-
मुखं शुद्धम् ।

वरिष्ठः ।

वर्तसः प्रक्षवणे मेध्यः शकुनिः फलपातने ।
स्त्रियश्च रतिसंसर्गे इवा मृगप्रहणे शुचिः ॥
फलपातने काकादिमुखं शुद्धम् । स्त्रियश्च स्वभार्या एव ।
निर्णयामृते ।

यमः ।

मुखतो गौरमेध्या तु मेध्योऽजो मुखतस्तथा ।
पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ॥
अदृश्यं काञ्चनं गावः स्त्रीमुखं कुतर्पं भुरम् ।
न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥

काञ्चनमलकुरणीभूतं स्वेदादिना न दूष्यम् । उच्छिष्टाद्युपहतं तद्,
दूष्यत्येव, तत्र शुद्धमिथानात् ।

मनुः ।

इवमिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रम्याद्विश्व इतस्यान्यैः चाणडालाद्यैश्च दस्युभिः ।
क्रम्याद्विश्वाऽव्याघ्रश्येनादिभिः । एतच्च भक्ष्यजन्तोरेव पञ्च पञ्चन-
खा भक्ष्या इत्याद्येकवाक्यत्वात् ।

यमः ।

बालकैर्यत्परिकान्तं स्त्रीमिराचरितं च यत् ।
मशकैर्मध्यिकामिष्ठ विलीनं नोपहन्यते ॥
विलीनं=क्रान्तम् ।
अदोषं तु मुखं स्त्रीणां गवां पृष्ठमजामुखम् ।
एतानि नित्यशुद्धानि यत्र वाचा प्रशश्यते ॥

अदोषमुच्छिष्ठाद्यनुपहतं रतिसमये शुचि “स्त्रीमुखं रतिचुम्बन्”
इति पैठीनसिवचनात् ।

तथा ।

आत्मशश्यासनं वस्त्रं मेधयं वालमदूषकम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यमेधयमिति स्थितिः ।

आत्मशश्यासनमिति । स्वयमुपभुकमपि पुनरुपभोगे मेधयम् ।

आसनं शयनं पानं स्त्रीमुखं कुतपं शुरम् ।

न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥

कुतपो=नेपालकम्बलः । शुरम्=इतरमुण्डनव्यापृतमपि शुचि ।

विशिष्टः ।

इवहताश्च मृगा मेध्याः पातितं च द्विजैः फलम् ।

बालैरनुपरिकान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् ॥

स्मृत्यन्तरे ।

शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये बहिश्चराः ।

आपश्च शुचयो नित्यं पन्थाः सञ्चरणः शुचिः ॥

बहिश्चरा=मृगादयः ।

तेषां ये पवित्रास्तेऽशुचिस्पृष्टा अपि शुचयो न तु शृगालादयः ।

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्जारी पतिवता ।

शुचिर्धर्मपरो राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

विष्णुः ।

नित्यं शुद्धः कारहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्राह्मणान्तरितं भैक्षमाकराः सर्वं एव च ॥

मनुः ।

मक्षिका विष्णुष्पृश्छाया गौरदेवः सूर्यरहस्यः ।

रजोभूर्वायुरग्निश्च स्पर्शं मेध्यानि नित्यशः ॥

मक्षिका=अमेधयस्पर्शिन्योऽपि । विष्णुषो मुखजा जलकणाः । छायाश्चा-
षड्गालाद्यन्त्यस्यास्पृश्यस्य । गवादेनि चाग्निपर्यन्ताग्निं चाण्डालादिस्पृ-
ष्टान्यपि शुचीनि ।

देवलः ।

अजाइवं मुखतो मेधयं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।

तरकः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वदा ।

अजाइवमिति द्वन्द्वैकवद्वावः ।

सुमन्तुः ।

लीबालमशकमक्षिकाछायासनशश्यां विप्रुषो नित्यं मेध्याः ।

घृतघटकलागाराणामभोजयानानामदोषः । अभोजयानानामवि घृतघटादयो न दुष्टाः ।

गौरश्वो विप्रुषश्चाया मक्षिकाः शलभाः शुकाः ।

अजो हस्ती (१)रणे छन्नं रस्मयश्चन्द्रसूर्ययोः ॥

शुचिरगिरजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।

सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शं मेध्यानि नित्यशः ।

यस्मादेतानि शुद्धानि तस्मादशुचिसंसर्गेणमध्येषां स्पर्शं नाशौ-
चमित्यर्थः । छाया तु चाण्डालाद्यन्यस्य मेध्या । तथा च ।

ब्रह्मपुराणे ।

चाण्डालपतितच्छायास्पर्शं दुष्टा तनुभवेत् ।

चिरं तत्राधिष्ठाने प्रायश्चित्तमाह—

अङ्गिराः ।

यस्तु छायां इवपाकस्य ब्राक्षणो द्विधितिष्ठति ।

सचैलो जलमाप्लुत्य घृतं प्रायश विशुद्धति ॥

अत्राधिष्ठानं चिरावस्थानम् । पतितच्छायायामध्येवम् ।

बौधायनः ।

अदुष्टा संतता धारा वातधूताश्च रेणवः ।

आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराऽऽकरम् ॥

शातातपः ।

रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः ।

अन्यत्र रासभाजाविश्वसमूहनिवाससाम् ॥

समूहनिःसन्मार्जनी ।

तथाइवगजधान्यानां गदां चैव रजः शुभम् ।

अइवगजधान्यगोरजसां पुनः शुभत्वबोधनं जलादीनामिवाधिक-
शुचित्वशक्तापनार्थं, शुचित्वमात्रस्य “रेणवः शुचयः सर्वे” इत्यनेनैव
प्राप्तत्वात् । अत पद्म “वायव्यं गोरजः स्मृतः”मिति स्नानप्रकरणे दर्शित-
मिति रस्नाकरः ।

देवलः ।

गोशकुच्छुद्धदेशस्थं इमशानादुद्धृतं शिवम् ।

अग्रास्या मृद्धवेच्छुद्धा शुक्रविष्मूत्रवर्जिता ॥

गोशकृत=गोमयम् । शुद्धदेशस्थं शुचि । इमशानादुद्धृतं शुचि इम-
शाने स्थितं यावद्वति तावदेवाशुचीत्यर्थः ।

(१) रणच्छन्नमित्यपराकै पाठः ।

पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तंथा ।
नृणां मूत्रपुरीषे च अमेध्यं मलमेष च ।
गोः पुरीषं च मूत्रं च नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ।

शङ्खः ।

शुद्धं नर्हीगतं तोयं सर्वं एव तथाकराः ।
मुखवर्ज्जं च गौः शुद्धा मार्जारः क्रमणे शुचिः ॥

निर्णयामृते ।

आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ।
देवलः ।

अकश्मलैः समृद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्येरदृषितः ।

सर्वेषामध्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥

अकश्मलैः=कश्मलेतरैः । समृद्धः=प्रज्ञवालितः । कश्मलं च देवलेन पृ-
टिभाषितम् ।

मानुषास्थि शबो मज्जा रेतो विषमूत्रमेष च ।

कुणपं पूयमेतत्त्वं कश्मलं समुदाहृतम् ॥ इति ।

दुर्मनुष्यैः=चाणडालादिभिः । अद्विष्टः=स्पर्शनग्रहणाभ्यां न दुषितः ।

अग्नेवृष्टभुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ।

इवपाकवृष्टलौ भोक्तुं ब्राह्मणार्गिन न चाहृतः ॥

चाणडालाभेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कहिंचित् ।

पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम् ॥

धृत्यपतिः ।

पादौ शुची ब्राह्मणानामज्जाइवानां मुखं शुचि ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् ॥

पादौ शुची इत्यनेनानुपहतब्राह्मणचरणस्पृष्टं वस्तु शुद्धमिति गम्बते ।

अत एव ब्राह्मणध्यतिरिक्तचरणस्पृष्टे दोषः प्रतीयते इति निर्णयामृते ।

अश्वः=वडवाः । अश्वस्तु सर्वत एव मेधः प्रागुक्तः ।

याज्ञवल्क्यः ।

न रुदी तुष्यति जारेण नाग्निर्दहनकर्मणा ।

नापो मूत्रपुरीषाभ्यां न द्विजो वेदकर्मणा ॥

न रुदी इत्यादेरर्थोऽप्ये वार्तयः । नाप इति । अत्र कृपव्यतिरिक्तजला-
शयस्थिता आपो भ्राह्माः । वेदकर्मणा=प्रतिग्रहेण ।

मनुः ।

ऊर्जं नामेर्यानि स्वानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाभृत्यैव मलाश्चयुताः ॥

खानि=छिडाणि नाभेरुर्ध्वं यानि नासाकर्णदीनि तानि मेष्यानि सृ-
हयानि नाभेरधस्तानु यानि पादादीनि तान्यमेष्यानि=अस्पृहयानि देहा-
च्चयुताः=वश्यमाणा वशादयो द्वादश देहमला अमेष्या अस्पृहया इत्यर्थः।
यमः ।

दिवा सूर्याशुभिस्तसं रात्रौ नक्षत्रमारुतैः ।

संध्ययोरप्युभाभ्यां च पवित्रं सर्वदा जलम् ॥

व्यासः ।

अचिन्त्याग्रं च यद्वद्यं सृदा प्रक्षालितं च यत् ।

अहत वातुरकं च तत्पवित्रमिति स्थितिः ॥

शङ्खलिखितौ ।

आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि ।

मनुः ।

ब्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकव्ययम् ।

अदृष्टमद्विनिर्णिकं यज्ञ वाचा प्रशस्यते ॥

ब्राह्मणानामिति वातुर्वर्णयोपलक्षणम् । अदृष्टम्=केनापि प्रमाणेनाशातो-
पघातम् । उपघातशङ्कास्पदं तु अद्विः प्रक्षालितं शुचि ।

तथा ।

हारीतः ।

यद्यन्मीमास्यं स्यात्तदद्विः संस्पर्शाच्छुद्धं भवति । ब्राह्मणवाक्प्र-
शस्तमपि शङ्खितोपघातं शुचि ।

देवलः ।

शुचि पृतं स्वयंशुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ।

मेष्यं चतुर्विंशं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ॥

नवं वा निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यसुच्यते ।

शुद्धं पवित्रं पृतं च शुद्धमित्यमिधीयते ॥

स्वयमेव हि यत् द्रव्यं केवलं धनतां गतम् ।

स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयंशुद्धमिति स्मृतम् ॥

अन्यद्रव्यैरदृश्यं यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ।

हृन्यकवयेषु पूज्यं यत्तपवित्रमिति स्मृतम् ॥

अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।

अवर्जयेष्यजातानि शुचीन्येतानि केवलम् ॥

वर्जिते निर्मले द्रव्ये शुचिसंक्षा प्रवर्तते ।

तस्माच्छुद्धं च कर्मण्यं शुचीत्याहुँद्विजातयः ॥

निर्मलं संस्कृतं द्रव्यं क्रियाहं पूतसुच्यते ।

वसतिश्चमसो यानं वाहनं साधनानि च ॥
 क्षुरो नौरासनं चेति स्वयंशुद्धमिति स्मृतम् ।
 शिशवश्च स्वयंशुद्धा योषितश्चानुतौ तथा ॥
 ब्रह्महत्या हि नारीणामृतुकालेन संस्पृशेत् ।
 आकराश्च स्वयंशुद्धा विदुषामिति निर्णयः ।
 क्रीतं च व्यवहारिभ्यः पञ्चं शुद्धामिति स्मृतम् ।
 अदुष्टं वाक्प्रशस्तं च स्वयं शुद्धं च केवलम् ।
 श्रीण्येतानि विशुद्धानि भगवान् मनुरब्रवीत् ।

यमः ।

मेध्या रहोगता नारी स्त्रीमुखेषु च वाहणी ।
 स्पर्शनेन न दुष्यन्ति वातो गन्धरसाः स्त्रियः ॥
 स्त्रीणां मुखरसश्चैव गन्धो निःश्वास एव च ॥

शुद्धस्पतिः ।

पादौ शुची ब्राह्मणानां अजाइवानां मुखं शुचि ।
 गधां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वं गात्राणि योषिताम् ॥
 रोमोद्भूदे शशी भुङ्गे गन्धवः कुचदर्शने ।
 अनलस्तु रजोयोगे कन्धां भुङ्गे च नान्यथा ॥
 बलात्कारोपभुका वा चौरहस्तगतापि वा ।
 स्वयं विप्रतिपक्षा वा अथवा विप्रमादिता ॥
 अन्यतो दूषितापि स्त्री न परित्यागमर्हति ।
 सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणां तु विशेषतः ।

एतच्च मानसविषयमेव । “न स्त्री दुष्यति जारेण” इतिवाक्यं च
 तथा । निष्कृतिः=प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तं दर्शयति ।

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वाश्च शुभां गिरम् ।
 पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो श्वतः ॥

याह्नवत्क्यः ।

व्यभिचारादत्तौ शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते ।

भर्तृगर्भवधे तासां तथा महति पातके ॥

स्त्रीणामृतौ प्रवृत्ते सति पूर्वकृताद् व्यभिचाराच्छुद्धिः । व्यभिचारेण
 यदि गर्भो भवति तदा तस्यास्त्यागः । भर्तृवधे गर्भवधे महापातके च
 तस्यास्त्यागः ।

तथा ।

इवच्छन्दगा हि या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।

न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्न चैवाङ्गविकर्त्तनम् ।

वशिष्ठः

चतस्रस्तु परित्याजयाः शिष्यगा गुह्यगा च या ।

पतिद्वी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ॥

जुङ्गितो=निन्दितः शूद्रादिः ।

त्रीण्यादुः पातकान्यासां स्त्रीणां धर्मविदो जनाः ।

भर्तृवधो ब्रह्महत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम् ॥

द्वारातः—

गर्भद्वयोमधोवर्णगां शिष्यसुतगामिनीं पापव्यसनासक्तां धनधान्य-
क्षयद्वारां वर्जयेद्वच व्यभिचारिणीम् ।

अशेवर्णः=अपकृष्टवर्णः शूद्रादिः ।

शङ्खलिखितौ ।

एकवतस्कन्नभावात् परोपहतत्वाच्च दुष्टाः कुलसङ्कुरकारिण्यो
भवन्ति ।

एकवतेति=एकवतं पतिवतं , ततः स्खलितत्वादित्यर्थः ।
यमः ।

स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या चिवस्वान् स्यागमब्रह्मति ।

न बन्धनं न वैदूर्यं वधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

नारदोऽपि ।

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविक्षंसिनीं तथा ।

भर्तुश्च धनमिच्छन्तीं खियं निर्वासयेद् गृहात् ॥

स्त्रीधनेति=स्त्रीधनव्याजेन स्वामिसर्वस्वनाशिनीमित्यर्थः ।

अत्र “व्यभिचारादतौ शुद्धि”रित्यादिवचनात् याह्ववक्यादिवा-
क्याच्च स्त्रीणां मदमोहवलात्कारादिप्रमादजातव्यभिचारे आर्तवेण
शुद्धिः । कामकृते व्यभिचारे प्रायश्चित्तेन शुद्धिः । गुरुशिष्यसुतपति-
ततीचगमनेऽन्यतो गर्भसंभवे गर्भपातभर्तृवधब्रह्महत्यादिमहापातके च
परित्याग इति व्यवस्था ।

यन्तु बलात्कारादिव्यभिचारेऽपि त्रिरात्रादि प्रायश्चित्तं स्मर्यते ।
तदसङ्गातरजस्काया निवृत्तरजस्कायाश्च द्रष्टव्यमिति । मानसव्यभिचा-
रविषयमित्यन्ये ।

अथ तैजसादिद्रव्यशुद्धिः ।

तत्र मनुः ।

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।

भस्मनाद्विमृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥

निलेंप काञ्चनं भाण्डमस्त्रिरेव विशुद्धति ।
 अठजमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्थुतम् ॥
 अग्नेश्चापां च संयोगात् हेमं दृष्ट्यं च निर्बभौ ।
 तस्मात्योः स्वयंन्येव निर्णेको गुणवत्तरः ॥
 ताम्रायःकांश्चरैत्यानां त्रिपुणः सीसकस्य च ।
 शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं श्वाराम्लोदकवारिभिः ॥

तैजसानां=सुवर्णादीनाम् । मणीनाम्=इन्द्रनीलादीनाम् । अश्ममयं=पा-
 षाणमयम् । अत्र मृद्गस्मनेलेपापकर्षकृपकार्यं तुव्यफलजनकत्वाद्विकृपः, जलेन तु सुख्यय एव व्यापारभेदात् । उच्छिष्टायादिलिपिवि-
 षयमिदम् “निलेंप” खित्यादिना निलेंपे केवलजलेनैव शुद्धिकथ-
 नात् । तथा शुद्धोच्छिष्टोत्तरविषयमपि “ततुर्थेन तु यद् भुक्”मित्या-
 दिशहृष्टवचनेन तत्र शुद्धन्तरस्य वाच्यत्वात् । निलेंप=उच्छिष्टादिलेपशू-
 न्यम् । अब्जं=शङ्खशुक्त्यादि । अनुपस्थुतं=उपस्थृतं विकृतं तक्षिङ्गं रेखादिरूप-
 विकारशून्यं, रेखादिसाहित्ये त्वाधिकमलसम्भवान्नेवम् । निर्बभौ=उत्पन्ने ।
 यतो हेमरूपे अग्निजलयोगादुत्पन्ने अतस्तयोः स्वन्योन्या स्वकारणेनाग्निं-
 जललक्षणेनैव निर्णेकः=शोधनं प्रशस्ततरमित्यर्थः । हेतुमन्त्रिगदा विधेय-
 इतुर्थर्थः । अमेध्यादुपहतविषयमेतत् । अयो=लोहमयम् । रीतिः=पि-
 चलम्, तदिकारो रैत्यम् । त्रिपुणः=रङ्गस्य । क्षारो=भस्म । अम्लोदकम्=जार्खी-
 रादिरसः । वारि=जलम् । यथार्हम्=यस्य यदर्हति तेन तस्य शौचं का-
 र्यम् । तदाह—

वृद्धस्पतिः ।

अम्भसा हेमरूप्यायाः (१)कांश्यं शुद्धति भस्मना ।
 अम्लैस्ताम्नं च रैत्यं च पुनः पाकेन मृणमयम् ॥ इति ।
 अम्भसः सर्वत्राभ्ययो मलापकर्ष आवश्यकत्वादिति कुश्कृभः ।
 अत्र ताम्रादीनामम्लोदकादिनैव शुद्धिरिति न नियमः ।
 मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते ।
 तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥
 इति मन्वादिभिः सामान्यत एव वक्तव्यत्वात् । तथा च ताम्रादेरुच्छिल-
 ष्टादिलेपस्यान्येनोपगमसम्भवे नियमेनाम्लादि नोपादेयम् । अत एव
 “क्षाराम्लोदकवारिभिः”रिति शौचस्य परां काषां बोधयितुमिति
 मिताक्षरा ।

(१) अयो लोहमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

त्रपुसीसकताप्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।

भस्माद्धिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु ॥

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ।

त्रपित्यादिगतार्थं, यावच्छोध्यद्रव्यस्य तैजसपात्रवस्त्रादेः पुरी-
षादियुक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धलेपाद्यपत्तयनेनैव शुद्धिः । मृत्तोयैरिति गन्ध-
लेपापकर्षहेतूपलक्षणम् ।

ब्राह्मे ।

सुवर्णरूप्यशङ्खाश्मशुकिरत्नमयानि च ।

कांस्यायस्ताम्बरैत्यानि त्रपुसीसमयानि च ॥

निलेपानि विशुद्धनिति केवलेन जलेन तु ।

शूद्रोच्छिष्टानि शुद्धनिति त्रिधा क्षाराम्लवारिभिः ॥

सूतिकाशविष्णमूत्ररजस्वलहतानि च ।

प्रक्षेपव्यानि तात्यग्नौ यच्च यावत्सहेदपि ॥

रत्नमयानि=स्फटिकादिद्यटितानि । रैत्यानि=पित्तलघटितानि । त्रपुमयं=
रङ्गघटितम् । शद्रोच्छिष्टानि=शूद्रोच्छिष्टस्पृष्टानि । शूद्रेण यत्र भुज्यते
तद्वाजनशुद्धेः शङ्खेनाग्रे वक्तव्यत्वात् । सूतिकारजस्वलोपहतत्वं भा-
जनस्य भाजनयोगेनैव तच्छङ्खवाक्ये स्फुटीभविष्यति । प्रक्षेपव्यानीति ।
प्रक्षालनोत्तरं यद्वाजनं यावत्समयपर्यन्तमार्ग्नि सहेत तावदग्नौ संयो-
जयेत् ।

शङ्खः ।

उणोदकेन ताप्रस्य सीसस्य त्रपुणस्तथा ।

क्षारेण शुद्धिं कांस्यस्य लोहस्य च विनिर्दिशेत् ॥

इदमप्युच्छिष्टादिलेपयुक्तविषयम् ।

पैठीनिः ।

त्रपुसीसकानां गोमयतुवैः । तथोच्छिष्टस्नेहसंसृष्टे क्षारोदकाभ्या
मञ्जकस्य च । अञ्जकस्य=शङ्खशुक्यादेः ।

बौधायनः ।

तैजसानां तु पात्राणामुच्छिष्टोपहतानां त्रिसप्तकृत्वः परिमार्जनम् ।
परिमार्जनद्रव्याणि मृद्घोशकृद्भस्मानि मृत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युप-
हतानां पुनःकरणं गोमूत्रं वा सप्तरात्रं परिस्थापनं महानद्यां वा । एव-
मशमयादीनां चालाबुविलववैदलानां गोवालैः परिमार्जनम् । नलवेणु-
कुशस्यूतानां गोमयेनाद्धिः प्रक्षालनम् ।

त्रिःसप्तकृत्वः=एकांविश्वतिवारम् । वैदलानां=वेणुदलादिनिर्मितानाम् । पुनःकरणम्=पुनर्घटनम् । इदं चिरकालं व्याप्त्य वारं वारं मूत्रादिभिरुपघाते, स्वल्पोपयोते गोमूत्रे महानद्यां वा सप्तरात्रं स्थापनम् । अनेकवारं मूत्राद्युपघाते त्रिष्वा क्षारोदकेनाम्लोदकेन वा यावच्छत्त्वमिप्रक्षेपो ब्रह्मपुराणवचनविषयः ।

कातातपः ।

गवाद्यातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छेषु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः इवकाकोपहतेषु च ॥

अज्ञिराः ।

गण्डूषं पादशौचं च यः कुर्यात् कांस्यभाजने ।

भूमौ निक्षिप्त्य षण्मासान् पुनराकरमादिशेत् ॥

आकरमादिशेत्=अग्नौ ददेत् । इदं गण्डूषादिभिरसकुपहते । यत्वाह-
राजधर्मे ।

यच्च लेपहतं कांस्यं गवाद्यातमथापि वा ।

गण्डूषोच्छेषमपि च विशुद्धेहशभिस्तु तत् ॥

दशभिर्दिनैरिति शेषः ।

न कांस्ये धावयेत्पादौ यत्र स्यादपि भोजनम् ।

यत्र पात्रान्तरे भोजनं तत्रापि पादौ न धावयेदित्यन्वयः । तत्रापि
पादधावने तु कांस्यवदेव शुद्धिः ।

बौधायनः ।

भिन्नकांस्ये तु योऽहनीयान्नद्यां स्नात्वा जपेद् द्विजः ।

गायत्र्यष्टसहस्रं तु एकभक्तस्ततः शुचिः ॥

अष्टसहस्रम्=अष्टोत्तरसहस्रम् । अन्यथा बहुवचनापत्तेः ।

देवलः ।

ताप्ररजतसुवर्णाइमस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति, न दुष्टमित्यर्थः ।

पराशरे ।

आयसेष्यायसानां च सीसस्याग्नौ विशोधनम् ।

अयोमयेषु धर्षणसाधनेष्वायसानां धर्षणेन शुद्धिः । सीसस्य त्व-
ग्नौ प्राविलापनम् । इदमत्यन्तोपहतविषयम् ।

माक्षेष्यपुराणम् ।

गायाणां च मनुष्याणाम्बुता शौचमित्यते ।

तथायसानां तोयेन भस्मसंधर्षणेन च ॥

तोयेनत्यल्पोपहतविषयम् । तत्रैव

दन्तमस्थितथा शुद्धं रुप्यं सौवर्णभाजनम् ।

मणिपात्राणि शङ्खश्चेत्येतान्प्रक्षालयेज्ज्ञैः ॥

पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेषामुदाहृता ।

अस्थिशब्देन गजास्थ्यादिभवं करण्डकादि ॥

शूद्धशब्दान्महिषशूद्धनिर्मितं तदेव, मणिपात्राणि प्रवालस्फटिका
दीनि पाषाणपात्रस्य तु प्रक्षालनं पाषाणान्तरघर्षणं चेत्युभयं बोध्यम् ।
ज्ज्ञैः प्रक्षालनं निर्लेपविषयम् ।

विष्णुः ।

शारीरैर्मलैः सुराभिर्वा यदुपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रतसं शुच्चेत् ।
मणिमयमद्यपमयमवज्जमयं सप्तरात्रं महीखननेन, शूद्धदन्तास्थिमयं च
तक्षणेन दारवं मृणमयं च जहात् । लौहपदं-सुवर्णाद्यष्टकपरम् । “सर्वं
च तैजसे लोहम्” इत्यमर्कोषाद् ।

शङ्खः ।

सूतिकोच्छिष्ठभाण्डस्य सुरामद्यहतस्य च ।

त्रिःसप्तमार्जनैः शुद्धिर्घं तु कांस्यस्य भाजनम् ॥

भाण्डस्य सौवर्णादिभाजनस्य । सुरा=गौडी पैष्टी माघी त्रिप्ता,
तदूद्यतिरिक्तं पनसादिसम्भवं मयं ताभ्यामुपहतस्य ।

दृशः ।

ब्रह्मक्षत्रविशां चैव सकृत्सन्मार्जयेच्छुचिः ।

चतुर्थेन तु यदु भुकं चतुर्भिरथ मार्जितम् ॥

अग्नौ निक्षिप्य गृहीयाद् हस्तौ प्रक्षालय यज्ञतः ।

गोशूद्धेन तु संस्पृष्टं तत्पात्रं शुचितामियात् ॥

यत्र ब्रह्मक्षत्रविशां भोजनं वृत्तं तत्सकृत्सन्मार्जनाच्छुचिः । चतुर्थेन=शूद्रेण
तु ब्राह्मणादीनां यज्ञाजने भुकं तत्तुर्वारमार्जनादिभिः शुद्धतीर्थर्घः ।

तदेवमत्र व्यवस्था । सुवर्ण-रूप्य शङ्खःस्म-शुक्रि रत्न कांस्यपित्तल-रक्त-
सीसकमयानां भाजनानां निर्लेपानां केवलज्जलेन शुद्धिः । उच्छिष्ठादि-
लेपयुक्तानां क्षारोदकाम्लोदकाभ्यां यथायोग्यं शुद्धिः, चिरकाळं
शूद्रोच्छिष्ठोपहतानां वारत्रयं क्षारोदकादिक्षालनोत्तरं वहौ यावत्सहनं
निक्षेपाच्छुद्धिः । एकवारं इवकाकशूद्रोच्छिष्ठदूषितानां गवाम्रातानां
वा कांस्यानां दशवारं क्षारोदकमार्जनाच्छुद्धिः । अनेकवारं इवकाकशू-
द्रोच्छिष्ठदूषितानामेकविंशतिवारं क्षारोदकमार्जनाच्छुद्धिः । त्रैवर्णिक-
सम्बन्धिभाजने यस्मिन् शूद्रेण भुकं तत्तुर्भिः क्षारमार्जनोत्तरमग्नौ
निक्षिप्तं प्रक्षालितहस्ताभ्यां गृहीत शुच्चते । सूतकोच्छिष्ठमद्यसुराभिः
सकृदुपहतकांस्यमार्जनमग्नौ प्रतापनात् शुच्चते । असकृदुपहतं पुनर्घे-

टनेन शुच्यति । वारं वारं गण्डूषपादशौचोपहतं कांस्यभाजनं षण्मासा-
चिखननोत्तरं बहौ प्रतापनाच्छुच्यति । सकुदुपहतं तु दशभिर्द्विनैः शुच्य-
ति । मूत्रपुरीषरंतःप्रभृतिभिः शारीरमलैरखपकालमुपहतानि तैजस-
पात्राणि सप्तरात्रं गोमूत्रे प्रहानवां वा स्थापनाच्छुच्यन्ति, अनेकवारं
मूत्राद्युपहतानि शब्दात्मिकारजस्वलोपहतानि च वारत्रयं क्षाराम्लोद-
कप्रक्षालनोत्तरं यावत्सहनमग्नौ प्रतापनाच्छुच्यति । चिरकालं व्याप्य
वारं वारं मूत्रादिभेष्टपहतानि पुनर्वटनेन शुच्यन्ति ।

देवलः ।

लोहानां दहनाच्छुद्धिर्मस्मना गोमयेन वा ।

ददनादु खननाद्वापि शैलानामस्मसापि वा ॥

काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धिर्मृद्दोमयजलैरपि ।

मृणमयानां तु पात्राणां दहनाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत्र दहनादित्यत्यन्तोपघातविषयम् । अदपोपघाते तु भस्मना गो-
मयेन वा । शैलंशिलाभाजनम् । तत्रात्यन्तोपघाते दहनेन खननेन वा अदपो
पघाते जलेन, काष्ठभाजनानां सलेपोपघाते तक्षणात् अन्यथा मृद्दोमवज्ञ-
लेन मृणमयानामन्यन्तानुपहतानां पुनः पाकः । अत्यन्तोपहतानां मृणम-
यानां दारवाणां च त्याग हृति व्यवस्था । तथा च—

विष्णुः ।

दारवं मृणमयं च जह्नात् । अत्रात्यन्तोपहतमिति प्रकृतम् ।

काश्यः ।

सिकताभिर्द्वन्तशृङ्गशङ्कशुकीनाम् ।

सिकताभिः=जलयुकवालुकभिः । अत्यन्तोपघातविषयमिदम् । केवल-
जलेन शुद्धिरित्यनुवृत्तौ ।

हारीतः ।

अङ्गिः काञ्चनराजतानां तदगुणवर्णयोगात् । स्नेहवैषयोपहतानां
यवगोधूमकलायमायगोमयचूर्णैर्मार्जनं, रोचनाभिः प्रक्षालनं अम्ललव-
णाभ्यां तात्राणां भस्मनां कांस्यानां शाणकर्षणैः । कार्दमायसानां सिक-
तावधातवर्षणैः शैलानां शैलावधर्षणमार्जनैर्मणिमयानां निर्लेखनैर्दा-
रमयानां पुनः पाकेन मृणमयानां, गोमूत्रगोमयविलवैदलातां गोवा-
लरज्वा सोदकया फलपात्राणां मार्जनम् कमण्डलूनां यतिपात्राणां
क्षारोदकाभ्यां कार्पासशाणमृणमयानां पुत्रञ्जीवारिएकैः क्षौमदुकूलानां,
पुत्रञ्जीवोदिवद्विष्णिर्धीनानां, श्रीफलश्वेतसर्षपैः कौशेयानां उदिष्वद्वलमी-
कमूदासर्पवैदर्णानां स्नेहसक्तकुरुमाषोदर्जनैर्गुरुणाम् ।

अथमर्थः । तदगुणवर्णयोगात् तेषां गुणभूतो योवर्णस्तद्योगात् तेन
निलेपत्वमभिग्रेतं तेन निलेपानां काञ्चनादीनामद्रमिः केवलामिः
शुद्धिः । शाणं लोहानिर्घर्षणं प्रसिद्धम् । सिक्तावधातर्घर्षणैः=वाटुकासंयोगेन
मर्दनैः । कलपात्रं नारिकेलादिमयम् । चीनः=चीनदेशजः पट्टवस्त्रविशेषः ।
पुत्रज्ञीवः=पितंजिया । अरिष्ठः=हरिठ इति रुद्रधरः । उदश्वत=तक्षम् ।
कुमाषः=बोडा इति प्रसिद्ध हाति रत्नकरः । अर्जुस्त्वंसमाप्त इति कव्यपतदः ।
अत्र पुत्रज्ञीवादिभिद्द्वयौर्णितैः शोधनं योग्यत्वात्, गुरुणामिति ऊर्णम-
यानामुपहतानां कम्बलानामित्यर्थः ।

मरुः ।

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चमसानां प्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनन् तु ॥

चरूणां सूक्ष्मुवादीनामाद्विरेव विधीयते ।

चेलवच्चर्मणां शुद्धिः वैदलानां तथैव च ॥

शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ।

कौशेयाविक्योरूपैः कुतपानामरिष्टैः ॥

थ्रीफलैरंशुपृष्ठानां क्षौमानां गौरसर्षपैः ।

क्षौमवच्छुद्धशङ्खानामस्थिदन्तमयस्य च ॥

शुद्धिर्विजानता कार्या गोमत्रेणोदकेन च ।

प्रोक्षणात् तृणकाष्ठानि पलालं च विशुच्चति ।

मार्जनीयाज्ञनैर्वैश्म पुनः पाकेन मृणमयम् ॥

चमसानां प्रहणमन्येषां च यज्ञपात्राणां पूर्वं पाणिना मार्जनं कार्यम्।
पश्चात्क्षालनेन यज्ञार्थं शुद्धिः, स्नेहाकानां चरुसुगादीनां उडणोद-
केन शुद्धिः । निःस्नेहानां त्वमीषां यज्ञपात्रत्वाऽजलेनैव शुद्धिः ।

एवं स्फृयसूर्पादीनामपि । बहूनां धान्यानां वाससां च चाण्डाल-
स्पर्शाशुपथाते जलेन प्रोक्षणच्छुद्धिः ।

बहुत्वं च पुरुषद्वार्याधिकत्वमिति कलिकाकुललूकमट्टः तदव्या-
नामद्रिः प्रक्षालनाच्छुद्धिः । स्पृश्यपशुचर्मणां वंशादिदलनिर्मितानां
च धख्वच्छुद्धिः । शाकादैर्धान्यवच्छुद्धिः । कौशेयस्य कुमिकोशाद्वस्य ।
आविकस्य=अविलोमभवकम्बलादेः । ऊरैः क्षारमृद्धिः मध्यदेशे रह-
इति प्रसिद्धामिः । कुतुपानां नेपालकम्बलानां अरिष्ठैकैश्चूर्णितैः ।
भंशुपृष्ठानी=पद्मशाटकानां विश्वफलैः। क्षमाऽतसी तद्वलकलभवानां वस्त्राणां
पिष्टश्वेतसर्षपैः प्रक्षालनाच्छुद्धिः । शङ्खपृथियपशुशूर्जभवस्यास्थिदन्त-
भवस्य च क्षौमवत्-पिष्टश्वेतसर्षपकलकेन शुद्धिः । तृणादिकं चाण्डा-

लादिस्पर्ये ग्रोक्षणाच्छुचि, तुणादिसादचर्यादिकमिन्धनादिविषय-
मपि । दारबाणां च तक्षणमिति तु दारमयस्थूलपात्रविषयम् । गृह-
मुदक्यादिसंपर्कदूषितं मार्जनगोमयलेपाभ्यां सृष्टमयमाणडोच्छिष्टादि-
स्पृष्टं पुनः पाकेन शुद्धति ।

वाक्षपत्र्यः ।

सोष्ठेदकगोमूत्रैः शुद्धत्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुष्टुं सारिष्टैः कुतं तथा ।

सगौरसर्षपैः क्षामं पुनःपाकेन सृष्टमयम् ।

सोषैरित्यादिचतुष्टयस्य उदकगोमूत्रैरिति विशेष्यम् ॥

अत्र बहुवचनं पश्चादप्युदकप्राप्त्यर्थमिति मिताक्षरा ।

अत्रैषां मलवस्थे तत्तद्रूप्यमेवेन मलापकर्षकमेदात्तत्त्वप्रयुक्ता
शुद्धिरुक्ता । मलाभावे तु केवलेन जलेन शुद्धिः । तथा च-
देवलः ।

तावन्तं मलिनं पूर्वमद्दिः क्षारैश्च शोधयेत् ।

अंगुभिः शोषयित्वा वा वायुना वा समाहरेत् ॥

ऊर्णापट्टांशुकक्षौमदुकूलाविकचर्मणाम् ।

अद्यपाशौचे भवेच्छुद्दिः शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

तान्येवामेध्यलिप्तानि निर्णियाद्वैरसर्षपैः ।

धान्यकलैः पर्णकलै रसैश्च फलवल्कलैः ॥

तुलिकाद्युपधानानि पुष्परकाम्बराणि च ।

शोषयित्वातपे किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुद्दः ।

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्षय शुचीत्येवमुदाहरेत् ।

तान्यप्यतिमलिष्टानि यथावद् परिशोधयेत् ॥

तलं=शाकमलीफलादिभवं तन्निर्मिता शया तुलिका, आदिशब्दा-
दासनादिसंप्रहः । उपधानं उच्छ्रीर्षकम् । पुष्परक्षानि=कुसुममुकुडुमादिर-
क्षानि, पुष्पप्रहणामन्यस्यापि हरिद्रादिरक्षस्य क्षालानासहस्य प्राप्त्यर्थं
न माङ्गिष्टादेः, तस्य क्षालनसहत्यात् ।

शङ्खनाभ्युक्तम् ।

रागद्रूप्याणि प्रोक्षितानि शुचीनीतिः ।

शातातपः ।

कुसुममुकुडुमै रक्तास्तथा लाक्षारसेन च ।

प्रक्षालनेन शुद्धनित चाणडालस्पर्शने तथा ॥

शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

यज्ञकर्मगलोमिनां वा ।

उत्तराः ।

कौशेयानां गौरसर्वपकलके न मृद्धिश्चान्येषां वाससाम् ।

अन्तिराः ।

शौचं सहस्ररोमाणां वायव्यकेऽदुरशिमभिः ।

रेतःस्पृष्टं शब्दस्पृष्टमाविकं नैव दुष्यति ॥

शयनासनयानानि रोमबद्धानि यानि तु ।

वस्त्राण्येतानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते ॥

सहस्ररोमाणाम् ऊर्णादिरोमनिर्मितानाम् । शयनादीनि रोमबद्धानि कम्बलादीनि च संहतानि, तान्यनुपघाते वातादिभिः शुद्धन्ति । अत्र संहतत्वं मिलितत्वं तच्च धान्यानामपि । तथाच-

याद्वल्क्यः ।

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ।

धान्यवासोप्रहणमनुकशुद्धीनां द्रव्याणामुपलक्षणम् । तथा चोक्तम् । शुद्धानां धान्यवासः प्रभृतीनां बहूनां राशिक्रतानामुपघाते प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । अत्र बहुत्वं पुरुषभारहार्याधिकत्वम् । मिताक्षरायां तु बहुत्वं स्पृष्टपेक्षया, तथा च यत्र धान्येषु वस्त्रादिषु वा राशीकृतेष्वल्पानि चाणडालादिभिः स्पृष्टानि बहून्यस्पृष्टानि तत्र स्पृष्टानां यथोक्तैव शुद्धिरन्येषां प्रोक्षणम् । तथा च—

स्मृत्यन्ते ।

वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।

तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥

यत्र तु स्पृष्टानां बहुत्वमस्पृष्टानामल्पत्वं तत्र सर्वेषामेव क्षालनम् ।

यदाह—

मतुः ।

अन्द्रिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन स्वल्पानामन्द्रिः शौचं विधीयते ॥

स्पृष्टानामस्पृष्टानां च समत्वे प्रोक्षणमेव, बहूनां प्रोक्षणविधानेनाल्पानां प्रक्षालने सिद्धे पुनरदग्नानां क्षालनवचनस्य समेषु क्षालननिवृत्यर्थत्वात् । इयत्स्पृष्टमियदस्पृष्टमित्यविवेके तु क्षालनमेव । पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहर्त्यव्यत्वादित्युक्तम् । अन्ये तु मनुवाक्येऽपि बहुत्वं पुरुषभारहार्याधिकत्वम् । तथा चानेकपुरुषोद्धार्याणां धान्यवासः प्रभृतीनां स्पृष्टानामस्पृष्टानां च प्रोक्षणमेवेति बहवः । तथा च बौधायनः ।

चाणडालादिस्पर्शेऽनेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्षणं, मूत्रादिसंपर्कं तन्मा-

वापहारः असृकपूयादिद्रव्यसंयोगे निस्तुष्टिकरणम् ।

विष्णुः ।

अवपघान्यस्य तन्मात्रमुसृज्य शेषस्य कण्डनक्षालने कुर्यात् ।
चाण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेन बहूनां धान्यादीनां शुद्धिः । मूत्रादि(स्पर्श)-
स्पृष्टभागस्य स्ववपस्य दूरीकरणे शेषस्य कण्डनादिना शुद्धिः ।
शव्याहेरप्येकदेशस्य चाण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणम् । मूत्राद्युपघाते तदंशं
सम्यक् प्रक्षालयेतरांशस्य प्रोक्षणमिति व्यवस्था ।

मनुः ।

प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ।

तक्षणमस्यन्तानुपघातविषयम् । अत्यन्तोपहतस्य तु त्याग एव,
विष्णुवाक्यात् ।

शङ्खलिखितौ ।

पुण्यमूलफलानां च विभिकरावधूतानां प्रोक्षणम् । अभ्युक्षणमित्येके ।
यानशव्यासनानां संहतवत् शौचम् । विभिराः=कुकुटादयः ।

विष्णुः ।

अत्यन्तोपहतस्य यत्प्रक्षालितं सद् विरज्यते तच्छिन्धात् ।

बृहस्पतिः ।

वस्त्रैवदलचर्मादेः शुद्धिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।

अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छित्वा तु शुद्धये ॥

यमः ।

कृष्णाजिनानां वालैश्च वालानां मुद्दिरम्भसा ।

गोमूत्रेणास्थिदन्तानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥

वालानां=चामराणामित्यर्थः ।

शङ्खः ।

लिङ्गार्थकानां कलकेन दन्तशृङ्खमयस्य च ।

गोवालैः फलपात्राणामस्थनां स्याच्छृङ्खवत्तथा ॥

फलपात्राणि नारिकेलादिभवानि । अस्थनां शङ्खादीनां शृङ्खवत् ति-
लकलकेन, तेषां चेयं शुद्धिरत्योपघाते । अत्यन्तोपघातेऽवलेखनं
वायुपुराणोकं शृङ्खाणामप्यत्यन्तोपघातेऽवलेखनस्य तत्रोक्तत्वात् ।

तथा ।

निर्यासानां गुडानां च लवणानां तथैव च ।

कुसुम्यकुसुमानां च ऊर्णाकार्पासियोस्तथा ॥

प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिरित्योहि भगवान् यमः ।

वायुपुराणे ।

अरिष्टैश्च तथा विलवैरिङ्गुदैश्चर्मणामपि ।
वैदलानां च सर्वेषां चर्मवच्छौचमिथ्यते ॥
तथा चर्माद्यिदारुणां शङ्खाणां चावलेञ्जनम् ।
मणिवज्ञप्रवालानां मुकाशङ्कोपलस्य च ॥
सिद्धार्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः ।
इयाच्छौचं सर्ववालानामाविकानां च सर्वशः ॥
तथा कार्पासिकानां च भस्मना समुदाहृतम् ।
सिद्धार्थकाः सर्वपाः ।
विष्णुः ।

मृत्पर्णतृणकाष्ठानां इवभिक्षाइडालघायसैः ।
स्पर्शने विहितं शौचं सौमसूर्याद्विमारुतेः ॥
शौधायनः ।
आसनं शयनं यानं नादः पन्थास्तुणानि च ।
मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥
आत्मशश्यासनं बखं जायापत्यं कमण्डलुः ।
शुचीन्यात्मन एतानि सर्वेषामशुचीनि तु ॥

ग्राहे ।
प्रस्थं क्षालयेद्वस्त्रं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
सर्वं विष्णमूत्रशुक्रैस्तु दूषितं च मृदम्बुभिः ॥
शोध्यादौ शोधनीयं च गोमूत्रक्षारवारिभिः ।
रज्जुवल्कलपात्राणां च मसानां च चर्मणाम् ॥
कृत्वा शौचं ततः शुद्धिर्गोवालैर्वर्षणं पुनः ।
कौशेयाविकयोर्देवं रजताकं जलं लघु ॥
सुवर्णाकृतं तथा देयं क्षौमाणां चाथ वाससाम् ।

सर्वेलमिथ्यतुवृत्तौ ।

शङ्खलिखितौ ।
सर्वेषामापो मूदरिष्टकेङ्गुहतण्डुलसर्वपक्वकक्षाणगोमूत्रगोमयादी-
नि च शौचद्रव्याणि । उपहतानां प्रोक्षणमित्येके ।

कश्यपः ।

तृणकाष्ठरज्जुभृत्पृष्ठणक्षौमचीरचम्भैदलपत्रवल्कलादीनां चेलव-
च्छौचम् । अत्यन्तोपहतानां त्यागो विधीयते ।

हारीतः ।

पयसा दान्तानां, क्रीतानामवहननानेष्पवनैः, वीहिववगोधूमानां घर्ष-

णदलनप्रेषणैः, शमीधान्यानां कण्डनविमर्शनक्षालनैः, फलीकृतानां घर्षणप्रक्षालनपर्यग्निकरणैः, शाकमूलफलानां भूस्थानां ग्रहणे प्रक्षालनैः, इक्षुकाण्डानां शमीधान्यवत्, यज्ञद्रव्यहविषां श्रपणमेव, स्नेहानां पुनः पाकः, कृतलवणानां पुष्करादिभिः स्पृष्टानां भूस्थानां तृणकाष्ठानामा-दित्यदर्शनाच्छौचम् ।

दान्तानां=दन्तनिर्मितानाम् । कीर्तानां=क्रयोपाच्चानां तण्डुलादीनाम् । अवहननं=कण्डनं=निष्पवनं=प्रस्फोटनम् । शमीधान्यानां कोशीधान्या मुद्रादीनाम् । फलीकृतानां=निस्तुषीकृतानां तण्डुलादीनाम् । पर्यग्निकरणं=त-दुपर्यग्निग्रामणम् ।

बौघायनः ।

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनं तृणानां परोक्षाहृताना-मभ्युक्षणमेव खुद्रसमिधां महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्यावशोषणम् । तथा ब्रीहीणामुपघाते प्रक्षाल्यावशोषणम् । तण्डुलानामुपसंसर्ग एव । शुद्धिरित्यनुवृत्तौ-

विष्णुः ।

गुडादीनामिक्षुविकाराणां प्रभूतानां वायवमिदानेन, सर्वलवणानां च तथा, द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन । असिद्धा-र्थस्य यावन्मात्रमुपहतं तावन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य कण्डनक्षालने कुर्यात् ।

देवतार्चां=देवप्रतिमा । तस्या अस्पृश्यादिस्पृष्टायाः प्रकृतिद्रव्यस्य ताम्रादर्थयोकं शौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठापनेन शुद्धिः पूजार्हत्वमित्यर्थः । देवलः ।

सर्वद्रवाणां पक्षवानां लवणस्य गुडस्य च ।

नान्यच्छौचं परित्यागादशुद्धानामिति स्थितिः ॥

तोयाभावेऽपरस्पर्शं भूमिसंवेशनेऽपि च ।

कुण्डिकायाः परित्यागो दहनं चापदि स्मृतम् ॥

कुण्डिकाऽकमण्डलुः । तस्याभ्य तोयहीनाया अशुचिस्पृष्टाया अशु-द्धभूमिधृतायाश्च परित्यागः । कुण्डिकान्तरालामे दग्ध्वा ग्राह्या । शुचि-रित्यनुवृत्तौ-

सुमन्तुः ।

गोधालरज्वा पुष्पफलानामन्यत्र शकुनोच्छेभ्यस्तेषामदोषः ।

शङ्खनिषितौ ।

आकरस्थद्रव्याणि च प्रोक्षितानि शुचीन्याकरजातानां त्वद्वय-

हरणीयानां घृतेनाभिष्लावितानां शुद्धिनैवं स्नेहानां स्नेहवद्रसानां
मृद्धिरज्जिर्वाणामुत्पवनं शुष्काणामुदधृतदोषाणां संस्कारः परिष्लावितानां दोषेणात्यन्तस्त्यागः ।

मनुः ।

यावज्ञापैत्यमेध्याको गन्धो लेपश्च तक्तुः ।

तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

बृद्धशात्रात्पः ।

अशुचिः संस्पृशेद्यस्तु एक एव स दुष्यति ।

तं स्पृष्टान्यो न दुष्येत् सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

संहतानां तु पात्राणां यदैकमुपहन्यते ।

तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि ।

अत्राशुचिस्पृष्टस्पर्शेऽशौचनिषेधश्चाण्डालादिस्पृष्टस्पर्शादन्यत्र । चाण्डालाद्यस्पृष्टस्पर्शे यथायद्यं स्नानाचमनादेरुक्तत्वात् ।

अथात्यन्तोपहतशुद्धिः ।

तत्र वौचायनः ।

अतैजसानामत्यन्तोपहतानां त्यागः । एव च त्यागो विष्णुकमणि-
मयादिभाजनेतरस्य । तथा च—

विष्णुः ।

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मैर्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् । अत्यन्तोपहतं सर्वलौहभाण्डमश्च प्रतसं विशुद्धेत् । मणिमयमर्ममयमडजमयं च सप्तरात्रं महीमननेन । दन्तशङ्खास्थिमयं च तक्षणेन, दारवं मृणमयं च जह्यात् । अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत् प्रक्षालितं सदृचिरज्यते तच्छिन्ध्यात् । लौहभाण्ड=सुवर्णाद्यष्टमयधातुभाजनमिति रक्ताकरः । सुरा गौडी पैष्ठी माध्वी त्रिविधा, तदिरवसुरा मद्यम् । शारीराणि मलानि द्वादशविधानि वसादीनि ।

शङ्खः ।

मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च इलेष्मपूयाश्रुशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुच्येत् पुनः पाकेन मृणमयम् ॥

एतैरेव तथा स्पृष्टं तास्वसौवर्णराजतम् ।

शुच्यत्यावर्त्तिते पश्चादन्यथा केवलाम्भसा ॥

अत्र तैजसे द्रव्यवस्था प्रथममेव दर्शिता ।

देवलः ।

दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलं चेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेष्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥
लिङ्गिनाम्=आश्रमिणामित्यर्थः ।

शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितसुष्यते ।
अमक्षयभोज्यपेयानि वर्जितानीह चक्षते ॥
त्यक्तः पतितचाणडालौ भ्रामकुकुटशुकरौ ।
इवा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडते धर्मतः समाः ॥

सन्निनः सूतिका सूती मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।
मृतवन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यान्यष्टौ स्वकालतः ॥

सूतिका=प्रसूतिका । अशुद्धः=पुरीषादिना ।

स्वेदाश्रुविन्दवः फेनो निरस्तं नखलोम च ॥
आद्रं चर्मासृगित्येतद् दुष्टमादुर्मनीषिणः ।
मानुषास्थिश्च विष्ट्रा रेतो मूत्रार्चिवानि च ॥
कुण्ठं पृथमित्येतकश्मलं समुदाहृतम् ।
दूषितैः प्रोक्षणेनापि शुद्धिस्तूका विधानतः ॥
दुष्टैर्मार्जिनसंस्कारैः कश्मलैः सर्वथा भवेत् ।

दुष्टैः सम्बन्धे कश्मलैः सम्बन्धे च द्रव्यमार्जनसंस्कारैः, शुद्धिरित्यर्थः । संस्कारास्तु तत्रतत्रोक्ताः । इति तैजसादिद्रव्यशुद्धिः ।

अथ पक्वान्जशुद्धिः ।

स्मृत्यन्तरे ।

शुक्कानि हि द्विजोऽन्नानि न भुजीत कदाचन ।
प्रक्षालयित्वा निर्दोषाण्यापद्मर्मा यदा भवेत् ॥

शुक्कानि=स्वभावमधुराणि कालक्रमादत्यङ्गलतां प्राप्तानि यदा स्वापद्मर्मोऽन्याऽन्नासम्भवः, तदा तानि प्रक्षालनैर्निर्दोषताङ्गतानि, भुजीतेत्याध्याहारेणान्वयः ।

मसूरमाषपसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।

ततु प्रक्षालितं कृत्वा भुजीताङ्ग्याभिघारितम् ॥

माषोऽन्नं राजमाषः, मसूरोऽप्यत्राभक्षयपत्व, साहचर्यात् ।
प्राप्ते ।

पक्षमन्नं गवाद्ग्रातं मक्षिकाकेशदूषितम् ।

छागद्ग्रातं च ततु कृत्वा शोधय रत्नाम्बुधिः सह ॥

गवाद्ग्रातादिकमश्च छागद्ग्रातं कृत्वा रत्नाम्बुधिः सहितं सत् शुद्धतीत्यर्थः ।

दधशूकरसरोषैश्च यक्षालीढं च जम्बुकैः ।

अप्रं विहाय तत्पञ्चात्संस्पर्शवस्थाग्निना ॥

छाग्न्रातं ततः शुद्धं स्याद्देमजलसंयुतम् ।
भुजतश्चापि यज्ञान्नं मक्षिकाकेशदूषितम् ।
रजःपिणीलिकाजुषं यज्ञ स्पृष्टमवश्वतेः ॥
तदग्रं तु विहायैव शेषं क्षाराम्बुभिः शुचिः ।

यमः ।

मक्षिकाकेशमन्त्रे पतितं यदि दृश्यते ।
मूषकस्थं पुरीषं वा शुतं यज्ञावधूनितम् ॥
भस्मनास्पृश्य चाइनीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा ।

शुतं=यस्योपरि छिकका कृता । अवधुनितं मुखश्वासोपहतं भस्मना
सलिलेन वेति वाशब्दः समुच्चये, वाक्यान्तरैक्यात्, तेन भस्मजला-
श्यां स्पृष्टं शुद्धातीत्यर्थः । तथा स एव-

अवश्वुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् ।

अलातभःमाम्बुहिरप्यतोयैः संस्पृष्टमन्त्रं मनुराह भोज्यम् ॥

अवश्वतं=यदुपरि छिकका कृता तत् । पतङ्गकीटकैः, दूषितमिति श्वे-
षः । उदकयात्तर्जस्वला अलातभस्त्रेति शुद्धस्थानभस्मोपलक्षणम् । तथा—
वाक्प्रशस्तानि भुज्ञात वाग्मुष्टानि विवर्जयेत् ।
शुचीनि ह्यशपानानि वाक्पृतानि न संशयः ।

तथा—

मक्षिका दंशमशका शुणाः सूक्ष्माः पिणीलिकाः ।
आमिषामेध्यसेवी च नैते कीटा विपत्तये ॥

आमिषामेध्यसेवी=शटितमांसोद्धवः कीटः । एते कीटा न विपत्तये
अन्नदोषात् न भवन्तीत्यर्थः ।

मनुः—

पश्चिजर्थं गवान्नातमवधूतमवश्वतम् ।
दूषितं कशकीटैश्च उत्क्षेपैणैव शुच्यते ।
अत्र पश्चिमान्तर्मालाद्वारा भक्ष्यपक्षिपरः ॥

याज्ञवल्क्यः—

गोघ्रातेऽन्ते तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।

मृद्गस्म सलिलं वापि प्रक्षेपत्वं विशुद्धये ॥

इदन्तु बोध्यम् । पाकोत्तरं केशकीटाददूषितमंव मृदादिभिः शुच्यते ।
तैः साई पक्कं तु त्याज्यम् ।

एतदमिप्रायकमेव नित्यमभक्ष्यं केशकीटावपन्नमिति गौतमवाक्य-
मिति ।

शाततपः ।

केशकीटगवाद्वातं वायसोपहतं च यत् ।
 क्लीबाभिश्वस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ।
 दृष्टं वा स्याद्यदञ्चं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥
 अभ्युक्त्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जीतात्यविशाङ्कितः ।
 भस्मना वापि संस्पृश्य संस्पृशेदुदकेन वा ।
 सुवर्णरजताभ्यां वा भोजयं ग्रातमजेन च ॥

वौधायनः ।

त्वक्केशलोमनखाखुपुरीषाणि दृष्टा तदेशपिण्डानुदधृत्याद्विर
 ध्युस्य भस्मनावकीर्याभिवार्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तमुपभुञ्जीत ।
 सिद्धहविषां महतां इववायसप्रभृत्युपहतानां तदेशे पिण्डमुदधृत्य
 पवमानः सुवर्जनहत्येतेनानुवाकेनाभ्युक्षणम् । मधूदके पयोविकारे च
 पात्रात्पात्रान्तरनयने न शौचम् । एवं तैलसर्पिषी । उच्छिष्टसमन्वार-
 व्येतूके चोपधायोपयोजयेत् ।

उशनाः ।

अजाग्राणेनाज्ञाद्यानां स्नेहधृतलवणमधुगुडानां पुनः पाकेन ।
 अज्ञाद्यानाम्=अदनीयानामन्नानामित्यर्थः ।

मनुः ।

देवद्रोणयां विवाहे च यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
 काकैः इवभिश्च यत् स्पृष्टं तदनन्तैव दुर्घाति ।
 तन्मात्रमन्नमुदधृत्य शेषं संस्कारमर्हति ॥
 घनानां प्रोक्षणाच्छुद्धिद्रव्याणामश्रितापनात् ।
 संस्पर्शनाच्छुद्धिरपां गवामन्नधृतस्य च ॥
 छागेन प्रथमं स्पृष्टं शुचित्वेन विनिर्दिशेत् ।
 देवद्रोणी=देवयात्रा । प्रकृतेषु=उत्सवेषु ॥
 अत्र देवयात्रादिकं द्रोणादकाधिकसाध्यकर्मोपलक्षकम् । तथा ।
 पराशरे ।

काकइवानावलीढं तु गवाद्वातं खरेण वा ।

स्वलपमन्नं त्यजेद्विप्रः शुद्धिद्रोणादके भवेत् ॥

द्रोणो धनिषु, निर्धन आढकः, तत्र यथायथं द्रोणादादकाच्च स्व-
 लपमन्नं काकादिमिरवलीढं त्यजेत् । द्रोणादकाधिके तु विवक्षिता शु-
 द्धिर्मवति । शुद्धिमह तत्रैव—

अन्नस्योदधृत्य तन्मात्रं यच्च लालाकृतिर्भवेत् ।

सुवर्णोदकमभ्युक्त्य द्रुताशेनैव तापयेत् ॥
हुताशनेन संस्पृष्टं सुवर्णं सलिलेन च ।
विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ॥

तस्यान्नस्य यावद्गांे स्पर्शसम्भावना तावद्गां दूरीकृत्याशी-
षेऽपि यावति लालास्पर्शः सम्भावितस्तावदुद्धृत्य शेषं सुवर्णं संयु-
कोदकप्रोक्षितं विहिशिखास्पृष्टं पवमानसूक्तादिनिर्घोषेण संस्कृतं भुजीत ।
देवलः ।

भक्तधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।
तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥

भक्तराशिः=द्रोणाधिकः ।

विष्णुः ।

द्रोणादभ्यधिकं सिद्धमन्ते न दुष्यति । तस्योपहतमपास्य गाय-
उयभिमन्त्रितं सुवर्णाम्भः क्षिपेत् । वस्तस्य दर्शयेदग्नेश ।

वस्तः=छागः ।

यमदमिरपि ।

शूताञ्जं द्रोणमात्रस्य इवकाकाशुपघातितम् ।
ग्रासमुद्धृत्याग्नियोगात् प्रोक्षणं तत्र शोधनम् ॥
अन्नमेकाद्विकं पक्षं इवकाकाशुपघातितम् ।
केशकीटावपञ्चं च तदाप्येवं विशुद्ध्यते ॥
क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तद्वदेव मनीषिभिः ॥ इति ।

शातातपोऽपि—

केशकीटशुना स्पृष्टं वायसोपहतं च यत् ।
कलीबाभिशस्तपातितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ॥
हृष्टं वा स्याद्यदञ्च तु तस्य निष्क्रितिरुच्यते ।
अभ्युक्त्य किञ्चितुद्धृत्य तदू भुजीत विशेषतः ॥
भस्मना वापि संस्पृश्यं संस्पृश्येदुल्मुकेन वा ।
सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं ग्रातमज्जेन वा ॥ इति ।

हारीतोऽपि—

इवकाकृध्रोपघाते केशकीटपिणीलिकादिभिरशाशुपघाते काञ्च-
नभस्मरजतताप्रवज्जवैदूर्यगोवालाजिनदर्भाणामन्यतमेनाद्विः संस्पृष्ट-
मन्त्रप्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनाच्छुदं भवतीति । द्रोणादक्योः
परिमाणमाह ।

पराशरः—

वेदवेदाङ्गविद्विप्रैर्जर्मशालानुपालकैः ।
प्रस्था द्वार्विशतिद्वौणः स्मृतो द्विप्रस्थ आढकः ॥ इति ।

यत्तु—

मविष्वपुराणे—

पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुड्यं मतम् ।
चतुर्भिः कुड्यैः प्रस्थः प्रस्थाश्रत्वार आढकः ॥
आढकैश्च चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।
कुम्भो द्रोणद्वयं प्रोक्तं खारी द्रोणास्तु षोडश ॥ इति ।
तदेशाभेदादविकल्पम् ।

वृहस्पतिः—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविघ्लवे ।
नगरप्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥
मापद्यपि च कष्टायां तृङ्गभये पीडने सदा ।
मातापित्रोर्गुरुर्श्चैव निदेशो वर्तनात्था ॥

स्पृष्टास्पृष्टिरिति । अस्पृष्टिरस्पृश्यं स्पृष्टमस्पृष्टिर्येति च बहुवाहिः ।
तेन तीर्थादावस्पृश्यस्पर्शने नाचमनस्नानादि । एवं च यत्र स्पर्शं न
दोषस्तत्र दर्शनेऽपि सुतरां तथा । अत एव तीर्थादौ इवकाकादिदर्शने
ऽप्यनुपहतत्वमुक्तम् ।

देवलः—

द्रव्याणामवशिष्टानां तोयाग्निभ्यां विशोधनम् ।
शोधनार्थं तु सर्वेषां उभयैर्ब्राह्मणैः स्मृतम् ॥
इवपाको यत् स्पृष्टेश्च द्रव्यं मुण्मयं द्रव्यमेव च ।
पक्वं वा मोज्यकल्पं वा तत्सर्वं परिवर्जयेत् ॥
उच्छिष्टाशुचिभिः स्पृष्टमद्वयं शोध्यतेऽम्मसा ।
द्रवं चापि प्रभूतं च शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥
भोज्यकल्पं=अर्द्धपक्वम् । उच्छिष्टाशुचिभिः । उच्छिष्टत्वेनाशुचिभिः ।

यमः ।

आपमांसघृतं क्षौद्रं स्नेहाश्र फलसमवाः ।

म्लेच्छभाण्डगता दूष्या निष्कान्ताः शुचयः स्मृताः ।

पतञ्चाकरमाण्डविषयम् । अनाकरे द्रोणाधिकाश्रोपसेचनयो-
ग्यघृतादिविषयम् । ततो न्यूनस्थापि देशकालाद्यपेक्षया अपणादिभिः
शुद्धिः । तथा च—

बौधायनः ।

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिनवस्थां च शास्त्रा शौचं प्रकल्पयेत् ॥
तत्रैवाधारदोषे तु न येत्प्रात्रान्तरं द्रवम् ।
घृतं च पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ॥
शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधुं न दुष्यति ।

मिताक्षरायाम् ।

मधुघृतादेवर्णपसदहस्तात् प्राप्तस्य पात्रान्तरे नयनं पुनः पचनं
च कार्यम् । यथा—

शङ्खः ।

आकरजानां त्वभ्यवहरणीयानां घृताभिघारितानां शुद्धिः । पुनः
पचनमेव स्नेहानां स्नेहवद्रसानाम् ।

शातातपः ।

गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।

अमीमांस्यानि शौचानि खीषु बालातुरेषु च ।

अमीमांस्यानि शौचाशौचभागितया न विचारणीयानि । कन्दुशाला=
भर्जनशाला । अत्र कुण्डशालायामिति निर्णयामृते । कुण्डशाला=यज्ञशा-
ला । बालाऽपञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः । निर्णयामृते—

शङ्खः ।

निर्यासानां गुडानां च लवणानां तथैव च ।

कुसुमभकुद्मानां च ऊर्णाकार्पासयोस्तथा ॥

शोषान्तु कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ।

निर्यासाऽहिङ्कृप्रभृतयः । इदमदपरिमाणविषयम् । बहुपरिमाणे तु—

बौधायनः ।

बहूनां कुसुमकार्पासगुडलवणसर्पिषां कठिनीभूतानां चाण्डा-
लादिस्पर्शं प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । अत्यल्पत्वे त्याग एव । पारिजाते—

आदिपुराणे ।

घृहदाहे समुत्पन्ने दधे च पशुमानुषे ।

अभोज्यस्तद्वत् व्रीहिर्धातुद्रव्यस्य संप्रहः ॥

मृणमयेनावरुद्धानामधोभुवि च तिष्ठताम् ।

यवमाषतिलादीनां न दोषं मनुरब्रवीत् ॥

ततः संकममाणेऽग्नौ स्थाने स्थाने च दृष्टते ।

न च प्राणिवधो यत्र केवलं घृहदीपनम् ॥

तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृहीयादविचारयन् ।

शातातपः ।

घृतं च पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ।

शुद्धभाण्डगतं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

पायसं=दध्यादि । विकारार्थं तद्वितविधानादिति कल्पतरुपारिजातरत्ना-
करप्रभूतयः । यन्तु दुर्घसाधितमन्नं पायसमिति तज्ज । तद्वाचित्वे पुणिल-
क्रस्यैवासाधुत्वात् । “परमान्नं तु पायसम्” इत्यमरकोशाद् ।

विशिष्टः ।

द्रव्याणां प्लावनेनैव घनानां प्रोक्षणेन च ।

छागेन मधु संस्पृष्टमन्नं तच्छुचितामियात् ॥

द्रव्याणां प्लावनेनैति गोरसविषयम् । यदाह ।

शङ्खः ।

अथपं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।

भाण्डानि प्लावयेदद्विः शाकमूलफलानि च ॥

घृतादीनामपि अपणासम्भवे प्लावनं कार्यम् ।

बृद्धशातातपः ।

तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य तु ।

तन्मात्रमुदधृतं शुच्येत् कठिनं तु पयो दधि ।

अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं अपणेन तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिष्ठाद्यानि चास्मसा ।

सस्यानि ब्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च ॥

त्यक्षवा तु दूषितं भागं प्लावयान्यथ जलेन तु ।

बोधायनः ।

मधूदके पयोविकारे पात्रान्तरनयनेन शौचम् । एवं तैलसर्पिषी ।

उच्छिष्टसम्बन्धारब्धे तूदके चोपधायोपयोजयेत् ।

एवमिति पात्रान्तरनयनमतिदिश्यते । उदके चोपधायेति उदके
प्रक्षिप्योदधृत्योपयोजयेत् ।

तदियमत्र व्यवस्था । कठिनघृतादीनां यदंश उपघातस्तदंशं हृषीक-
त्य प्रोक्षणेन शुद्धिः । अकठिनानां तु अपणम् । उच्छिष्टादिसम्बन्धे जलेन
प्लावनं कार्यमिति । मिताक्षरायां तु प्लावो उवस्थेति याज्ञवल्कीयाद्
द्रवद्रव्यस्य घृतादेः प्रस्थप्रमाणाधिकस्य काकश्वाद्युपहतस्यामेऽय-
संस्पृष्टस्य प्लावः प्लावनं समानजातीयद्रवद्रव्येण भाण्डस्यामिपूर-
णम् । यावन्मिसरणं शुद्धिः, अवपस्य तु त्याग एव ।

अवर्णं च देशकालाद्यपेक्षया “देशं कालं तथास्मान्” मिति वचनादिः स्थुकम् । कीटाद्युपहतस्य तृत्पवनम् । यथाह—

मतुः ।

द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरूपवनं स्मृतम् ।
स्तप्तनं=घड्यान्तरितपात्रप्रक्षेपेण कीटाद्युपनयनमित्युकम् ।

अथ देहशुद्धिः ।

तत्र याहूपल्यः ।

कालोऽप्तिः कर्म सृद्धायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
पश्चात्तापो निराहारः सर्वेभी शुद्धिरूपवनं ॥
अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याद्य शुद्धिरूप ।
शोध्यस्य सृष्ट तोयं च सन्न्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥
तपो वेदविदां शान्तिर्विदुषां वर्धमणो जलम् ।
तपः प्रच्छप्तपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥
भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेश्वरानं विशोधनम् ।
क्षेत्रवस्थेश्वरवानादिशुद्धिः परमा मता ॥

कालो=दशाहादिर्बाह्याणादीनाम् । अग्निः=स्पर्शादिद्वारा । कर्म=स्तम्भयोपासनादि । मृतिका=अशुचिलिप्तानाम् । वायुः=प्राणायामादिगोचरः । मनः=सङ्कूलपविकल्पात्मकम् , विचिकित्सतानाम् । यथा “मनः पृतं समाचरे” दिति । ज्ञानम्=आत्मक्षेपणमननादिरूपम् , शुद्धिरूपान्तःकरणस्य । पश्चात्तापः=कृते पापेऽनुशयः । वेग इति शब्दाद्यशुद्ध-कृद्यसंसर्गेण्या विपि नद्यास्तद्रसगन्धिरहिणि देशान्तरे वेगवशात् शुद्धिर्वै तु कृपादिवत्सर्वत्राशुद्धिरिति । निराहारः=आहारनिवृत्तिः । शोध्यस्य=शुक्राद्युपहतस्य शरीरादेः । संन्यास इति=किञ्चित्पापवतो ब्राह्मणस्य संन्यासः शुद्धये न तु पतितस्यापि, अनधिकारात् । तप इति=“वेदाभ्यासो हि विप्राणां विशेषात्प उच्यते” इति दक्षवचनादिप्राणां वेदाभ्यासोऽसाधारणशुद्धिरेतुः । कृच्छ्रादिकं तु सर्वसाधारणमित्यर्थः । अप्रद्ययातपापानां तपः, गायत्र्यादिजप इति कलिका । शान्तिः=अपकारिण्य-प्यनपकारिन्द्रियः । विदुषां=परिष्ठतानाम् । वर्धणः=स्वेदादिमतो देहस्य । तपः=कृच्छ्राद्यान्द्रावणादि । सत्यम्=असत्यभावणानिवृत्तिः । भूतात्मनः=शरीरस्य । तपोविद्ये=उपवासादिवेदाभ्यासौ । बुद्धे=अध्यवसायलक्षणाया विपर्ययवक्त्रानोपहताचा यथार्थवानेन मैर्मल्यम् । क्षेत्रस्य=जीवात्मनः । ईश्वरः=परमात्मा ।

मतुषिष्णु ।

द्वानं तपोऽसिनराहारो मृग्मनो वार्युपाखनम् ।
 वायुः कर्माक्कालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ॥
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
 योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्भू मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥
 क्षान्त्या शुद्धान्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
 प्रचल्यनपापा जप्त्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥
 शोच्ये शुद्धति सृक्षोयैन्नदी वेगेन शुद्धति ।
 रजसा खी मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥
 अद्विर्गात्राणि शुद्धान्ति मनः सत्येन शुद्धति ।
 विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्कानेन शुद्धति ॥

शानम्=आध्यात्मिकं सांख्ययोगोपदिष्टम् । तपः=कृच्छ्रादि । आहारः=पवित्रतमभूत्पन्नयावकादेः । मनः स्वसङ्कल्पद्वारेण शुद्धिकारणम् । उपाञ्जनम्=गोमयलेपनादि । कर्म्म=सन्ध्योपासनादि । अर्थशौचं निषिद्धोपायेन धनं प्रहणामावः । परं प्रकृष्टं स्मृतं मन्वादिमिः । अतो हेतो योऽर्थे शुचिः स एव शुचिः, अर्थेऽशुचिः पुनर्मृद्वारिशुद्धाप्यशुद्ध एवेत्यर्थः । शोदृशम्=मलाद्युपहतं शोधनीयम् ताम्रादि । नदी वेगेन रजसा आर्त्तवेन मनो दुष्टां परपुरुषाभिलाषमात्रवती । संन्यासेन=चतुर्थाश्रमप्रहणेन । भूतात्माऽन्न जीव ॥

यमः ।

सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियनिप्रहः ।
 सर्वभूतदया शौचमद्विः शौचं च पञ्चमम् ॥

शृहस्पतिः—

परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनम् ।
 एतच्छौचं श्रोत्रदशोर्जिह्वाशौचमपैशुनम् ॥
 अप्राणिवधमस्तेयं शुचिर्वं पादहस्तयोः ।
 असंश्लेषः परस्त्रीणां शारीरं शौचमिष्यते ॥
 अप्राणिवधः=प्राणिनामहतिः शौचमित्यर्थः ।

तथा—

गात्राण्यद्विर्विशुद्धान्ति मनः सत्येन वाग् धिया ।
 भूतात्मा तपसा बुद्धिर्कानेन क्षमया शुद्धः ॥

शृहस्पतिः—

गात्रं मृदम्भसा शुद्धेत् चित्तं भूताभिशंसनात् ।
 विद्यया तपसा देही मतिर्कानेन शुद्धति ॥

स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपस्सैनसः ।

ध्यानेन क्षेत्रवासेन दानेनांहः परिक्षयः ॥

भूताभिशंसनमेनसः परिक्षय इत्यन्वयः ।

वशिष्ठः ।

कालोऽग्निर्मनसस्तुष्टिरुदकान्यवलेपनम् ।

अविज्ञातं च भूतानां षड्विधा शुद्धिरित्यते ॥

अविज्ञातं यस्योपघातहेतुसम्बन्धो न शातस्तद्रूपयविज्ञातम् ।

अथ प्रक्षालनादिशुद्धिः ।

तत्राग्निराः ।

ऊर्ध्वं नामेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्तानु क्षालनेनैव शुच्यति ।

इन्द्रिये च प्रविष्टं स्यादमेष्यं यदि कुत्र चित् ।

मुखेऽपि संस्पर्शं गतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥

ऋष्यशूलः ।

मध्यविष्णमूत्रविप्रुद्भिः संस्पृष्टं मुखमण्डलम् ।

मृत्तिकागोमयैर्लेपात् पञ्चगव्येन शुच्यति ॥

विप्रुषो निरोमक्लेदनसमर्था मुखजलविन्दवः ।

शातातपः ।

रजकः चर्मकुचैव व्याधजालोपजीविनौ ।

चेलनिर्णजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा ॥

मुखेभगस्तथा इवा च वानिता सर्ववर्णगा ।

चक्री ध्वजी वध्यघाती ग्रामकुक्कुटशूकरौ ॥

पर्मिर्यदङ्गं स्पृष्टं स्याच्छिरोवर्जे द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा ह्याचान्तः शुचितामियात् ॥

रजको=वस्त्ररखनकर्ता । नटो=नर्तकः । शैलूषको=नाटकाद्यमिनेता । मुखे-
मगो=मुखयोनिरिति प्रसिद्धः । चक्री=तैलिकः । ध्वजी=शौण्डिकः । वध्यघाती=
चौरादिवधे नियुक्तः । ग्रामपदमुभयान्वितम् । अत्र शिरःशब्देन नामे-
रुद्धे लक्ष्यते ।

पैठीनसिः ।

उच्छिष्टरेतोविष्णमूत्रं संस्पृश्योन्मृज्याचम्य प्रयतो भवति त्रिः प्र-
क्षालय च देशम् । अत्र त्रिःप्रक्षालयाचम्य प्रयतो भवतीत्यन्वयः ।

देवलः ।

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्टा भोजयं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुच्यति ॥
तथाविघम्=उद्दिष्टमेव भक्तादि ।

यहम्भः शौचनिर्मुकं क्षिति द्याप्य विनिष्टति ॥
प्रक्षाल्याशुचिलिप्तं च संस्पृश्याचम्य शुच्यति ।

शौचजलाद्वितभूमिं स्पृष्टा मलाद्यशुचिलिप्ताङ्गं च प्रक्षाल्याचम्य
शुच्यतीति वाक्यार्थः ।

अथ शारीरं शौचम् ।

द्वारीतः ।

दुष्टाभिश्चस्तपतितिर्थगधोवर्णोपहतानां संस्पर्शे इवासस्वेदप्य-
शोणितछर्दितलालानिष्ठोवितरेणुकर्दमोच्छिष्टजलविष्मूत्रपुरीषादिभि-
र्बाह्यशरीरोपघाते निरुपहताभिरञ्जित्वृद्धिर्भस्मगोमयौषिमन्त्रमङ्गला-
वाराविधिप्रयुक्तैर्बाह्यशरीरोपघातात् पृतो भवति ।

दुष्टः=चाणडालादयः । आभेशस्तः=पतितवादिना । तिर्थं=अन्न-
विद्युकरादिः । अधोवर्णः=धसच्छूद्रः । उपहतः=कुष्ठादिरोगवान् ।
इवासादयः परकीयाः । तत्रापि—

“स्पर्शनेन प्रदुष्यन्ति वातो गन्धरसाः लियः ।

खीणां मुखरसश्चैव गन्धो निः इवास एव च” ॥

इति वचनात् स्वस्त्रीइवासादयो न दुष्टाः । औषधी=सर्वोषधी ।
मङ्गलाचारो=मङ्गलेष्टछाचरणं येषां ते सितसर्षपादयः । विष्प्रयुक्तैः=
शिष्टप्रयुक्तेन विधिना यथाक्रममनुष्ठितैः । अत्र इवासाद्यवोपघाते
मृत्तोयक्षालनोत्तर भस्मादिष्वेकतरोपादानं शोणिताशुपघाते तदुत्तरं
द्विष्प्रिचतुर्णा सर्वोपघाते तदुत्तरं सर्वोपादानमिति निबन्धकाराः ।

विष्णुः ।

नाभेरधस्तात् प्रवाहुषु च कायिकैर्मलैरमेधैर्वर्षोपहतो मृत्तोयैस्तद-
ङ्गं प्रक्षाल्यातन्दितः शुच्येत् । अन्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य
स्नानेन चक्षुष्युपहत उपोप्य स्नात्वा पञ्चगव्येन, दशनच्छदोपहतश्च ।
प्रवाहुः=कफोणिकावधिर्वाहोप्रभागः । मद्यान्याद—

विष्णुरेव ।

मधूतथमैक्षवं टाङ्कं कौलं खार्जुरपानसम् ॥

मृद्दीकारसमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ।

अमेध्यानि दश्यतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ॥

राजन्त्यस्यैव वैद्यम्भु स्पृष्टा चैतान्न दुष्यतः ॥

मधूर्थं=मधुपुष्पप्रभवम् । ऐश्वर्म=इक्षुरससम्भवम् । यदुं=कपितथवि-
शेषसम्भवम् । कोलीर्बदरी तन्द्रवं कौलम् । खार्जुं=खर्जूरफलभवम् । पान-
सं=पनसफलभवम् । मृद्गोकारसं=द्राक्षाद्रवजम् । माध्वीकं=मधुजम् । मैरेयं=
धातुपुष्पगुडधान्यादिसहितमिति शब्दार्णवे वाचस्पतिः । नारिकेलभवम्=उ-
तालफलजं एकादशं पैष्टी च द्वादशं मध्यम् । तदाह—

पुलस्त्यः ।

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जुं तालमैक्षवम् ।

मधूर्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् ।

समानाति विजानीयान्मद्यान्यैकादशैव तु ।

द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥

अवैकादशमधस्पर्शे ब्राह्मणानामेवाशौचं सुरास्पर्शे क्षत्रियविश्वो-
रपीति उषवस्था । पञ्चागव्येन प्राशितेनेति शेषः । दशनच्छोपहतः=ओ-
ष्टोपहतः ।

ऊर्ध्वं नामेः करौ मुक्ता यदङ्गसुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्तात्तु क्षालनेनैव शुद्धते ॥

इन्द्रिये च प्रविष्टे स्यादमेघं यदि कर्हि चित् ।

मुखेऽपि संस्पृश्य गतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥

शङ्खः ।

रथ्याकर्दमतोयेन श्रीविनायेन वा पुनः ।

नामेकर्ष्णं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्धते ।

थमः ।

सकर्दमं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।

जङ्घाभ्यां मृतिकास्तिक्ष्वः पञ्चचां च द्विगुणाः स्मृताः ॥

ग्रामसहूरम्=ग्रामसलिलप्रवाहदेशं सकर्दमं प्रविश्येत्यर्थः । मारुत-
शुक्रकर्दमादौ त्वदोषः । रथ्याकर्दमतोयानां मारुतेन शुद्धेशुक्रत्वात् ।

मनुः ।

विष्णमूत्रोत्सर्गशुद्धर्थं मृदार्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥

वसाशुक्रमसृष्टमज्जा मूत्रं विद्वकर्णविष्णवाः(१) ।

इलेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

विष्णमूत्रमुत्सृजयते येन स विष्णमूत्रोत्सर्गः=पात्वादिस्तस्य शुद्धिर्थं
प्रयोजनं गन्धलेपक्षयादि तत्समर्थम् । कर्णविट्=कर्णमलम् । नवास्तु

(१) ग्राणकर्णविट् । इति मनुस्मृतौ पाठः ।

१८ विं० मिं० शु०

कृता एव मलम् । दूषिका=नेत्रमलम् । अत्र पूर्वेषट्के सृद्धारिप्रहणम् ।
उत्तरषट्के जलमात्रप्रहणम् । तदाह—

शौधायनः ।

आददीति सृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु गुद्ये ॥

उत्तरेषु च षट्स्वस्त्रिः केवलाभिर्विशुद्धति ।

पूर्वेषु षट्सु विडन्तेषु ।

गोविन्दराजस्तु मनुबौधायनवचनयोर्दर्शनात् उत्तरष्ट्रेऽपि दैवपि-
त्रायवृष्टकर्मप्रवृत्ते सृदमाद्यान्नान्यदेति व्यवस्थितविकल्पमाहेति
कुल्कमडः ।

देवलः ।

ततः शरीरथोतोभ्यो मलविस्यन्दविधत्वात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिर्विशेषतः ॥

पतिताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाशाशुचिर्भवेत् ।

स्वप्नाद्वस्त्रविपर्यासात् क्षतादवपरिधमात् ॥

उक्तवा च वचनं शुक्तमनृतकूरमेव वा ।

त्रप्साविद्धां तनुं प्रेक्ष्य द्वाचाम्य शुचिर्भवेत् ॥

प्रलेपस्नेहगन्धानामशुद्धौ दययकर्षणम् ।

शौचलक्षणमित्यादुमुद्भोगोमयादिभिः ॥

लेपस्नेहे च गन्धे च व्यपक्षेषु दूरतः ।

पञ्चादाचमनं वापि शौचार्थं वश्यते विधिः ॥

शरीरथोतोभ्यः=शरीरचिठ्ठदेभ्यः । मलं=द्वादशविधं वशाशुक्रादि ।

विस्यन्दा=लालादयः । विशिष्टस्त्रवणं स्वस्थानात्स्थानान्तर-
स्त्रवणम् । अजादिप्रवेशो मुखादिद्वारा । पतितः=पातकी । अशुचि=औपाधि-
काशौचवत् द्रवयम् । अमेध्यं=वक्ष्यमाणम् । शुक्तम्=अशुद्धीलं परुषं च ।
“शुकोऽम्ले पुरुषेऽप्ते व्यक्तं म्फुटमनीविणा”विति विश्वकोषात् । त्रप्सा=
द्रढीभूतं इलेघ्मादिमलम् , तेन विद्धां लिपां प्रेश्यानुमानादिना शार्वा,
द्वष्टा निरीक्ष्य, विधिमाचमनस्येति शेषः ।

विष्णुः ।

पञ्चनस्त्रास्थिस्नेहं स्पृष्टा आचमेत् , चाण्डालम्लेच्छमाषणे च ।
पञ्चनस्त्रास्थिः=मश्येतपरपञ्चनस्त्रास्थिः ।

शौधायनः ।

नीर्वा विश्रस्य परिधायोपस्पृशेत् ।

उपस्पृशेत्=आचामेदित्यर्थः ।

आपस्तम्भः ।

रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्थृशेत् । शक्तिविषये न मूहूर्चं
मव्यग्रयतः स्यात् । रिक्तपाणिस्तु रिक्तहस्तो वयसे पक्षिणे उद्यम्य
पाणिमाचामेदित्यर्थः ।

हारीतः ।

देवतामभिगन्तुकामो आचामेत् । तथा नोचरेदनुपस्थृश्य ।

जलं पारगमने पूर्वमाचामितव्यमित्यर्थः ।

यमः ।

उत्तीर्णेदकमाचाम्यावतीर्याप उपस्थृशेत् ।

एवं स्यात् ध्रेयसा युक्तो वरुणश्चैव पूजितः ॥

याह्नवत्क्यः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुसे भुक्ते रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

मन्वङ्गिरोषहस्तयः ।

सुध्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वान्तं घचः ।

पीत्वापोऽध्येषमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥

क्षुप्तवा=छिकां कृत्वेत्यर्थः । अत्र शयनादि कृत्वा द्विराचमनं कर्त्त-
व्यम् । वेदाध्ययनपूर्वकाले च द्विराचमनीयमित्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथापादावसेचने ।

उक्तिष्ठृस्य च सम्भाषादशुब्युपहतस्य च ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सुक्त्वा तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव मुपस्थृशेत् ॥

उष्ट्रवायससंस्पर्शे दर्शने चान्त्यज्ञमनाम् ।

निष्ठीवनं=मुखेन इलेष्मत्यागः । निष्ठीवनादौ कुते आचमनम् ।

सन्देहेषु चाचमननिमित्तसंशयेषु चाचमनं कर्त्तव्यम् । शिखां सुक्त्वा
विना यज्ञोपवीतेनेत्येताभ्यां शिखामोचनस्य यज्ञोपवीतत्यागस्य चाच-
मननिमित्तस्वमुक्तं तेन तदुत्तरं पुनः शिखां बध्वा यज्ञोपवीतं च धृत्वा-
ऽऽचमनीयमित्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

सुध्वा भुक्त्वा स्नात्वा पीत्वा द्वित्वा चाचान्तः पुनराचामेत् ।
भोजनस्यादावप्याचमनं “मोक्षयमाणस्तु प्रयतो द्विराचामे” दित्यापत्त-
म्भात् ।

मार्केयपुराणे ।

देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिषादनम् ।

कुर्वन्ति सम्यगाचम्य तद्वद्भुजिकियाम् ॥

पदमपुराणे ।

वर्णत्रयस्य संस्पर्शादाचम्य प्रयतो भवेत् ।

संस्पर्शे प्रतिलोमानां कियात्यागो विधीयते ॥

तथा—

विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्ठेन फथञ्चन ।

आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बो ब्रवीन्मुनिः ॥

प्रजारतिः ।

उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन् ।

कुर्वन्ति च पितृकर्माणि सकुदाचम्य शुच्यते ॥

उपक्रमे=आरक्षे । विशिष्टस्य=विहितस्येत्यपराक्षः ।

संवर्तः ।

कर्मारं रजकं वेणं धीवरं नटमेव च ।

एताम्स्पृष्टा नरो मोहादाचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥

अथाचमनानुकल्पः ।

योगियाङ्गवस्थः ।

क्षुते निष्ठीविते सुसे परिधानेऽश्रुपातने ।

कर्मस्य एव नाचामेहाक्षिणं भवणं सृशेत् ॥

अग्निरापश्च देवाश्च चन्द्रादित्यानिलास्तथा ।

एते सर्वे तु विप्राणां खोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥

मार्केयपुराणे ।

कुर्यादाचमनं स्पर्शे गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ।

कुर्वन्तालम्भनं वापि दक्षिणध्वणस्य च ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।

अविद्यमाने पूर्वस्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

पराशरः ।

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तश्लिष्टे तथानृते ।

पतितानां च सम्भावे दक्षिणं भवणं सृशेत् ॥

शुद्धशारातपः ।

वातकर्मणि निष्ठीद्य दन्तश्लिष्टे तथानृते ।

क्षुते पतितसम्भावे दक्षिणं भवणं सृशेत् ॥

कर्णस्पर्शं च नासास्पर्शं पूर्वकमिष्ठान्ति । पठन्ति च-
गङ्गा वै दक्षिणे भोजे नासिकायां हुताशनः ।
उभावपि च पर्ष्वद्वयौ तत्क्षणादेव शुच्यते ॥
अथाचमनापवादः ।

तत्रापस्तम्बः ।

न स्मशुभिरुचिष्ठो भवति । अन्तरास्ये शुचिर्यावश्य हस्तेनोपस्थु-
श्यति । इमशु सुखान्तःप्रविष्टं इमशुगतलालादिलेपश्च, शुचिर्यावश्यस्तेन
न स्पृशति तावदेव, हस्तेन स्पर्शं तु पमशु हस्तं च प्रक्षाल्याचमेत् ।
याङ्गवत्क्यः ।

इमशु आस्थगतं दन्तसकं त्यक्तवा ततः शुचिः ।

आस्थगतं=इमशु शुचि दन्तावकाशस्थितं चासावयवादि त्यक्तवा
शुचिः । अत्र त्यागोचरमाचमनं कार्यं “भोजने दन्तलग्नानि नि-
र्हृत्याचमनं चरे”दिति देवलीयात् । विशेषमाह—

गौतमः ।

दन्तशिलेषेषु दन्तवदन्त्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् प्राक् छ्युतेरित्येके ।
छ्युतेष्वासाववद्विद्याभिगिरज्ञेव तच्छुचिः । जिह्वाभिमर्षणायोग्यं दन्त-
लग्नं नाशौचजनकम् । पतवानुपलभ्यमानरसविषयम् । “दन्तवदन्त-
लग्नेषु रसवर्जम्” इति शङ्खवाक्यात् । जिह्वाभिमर्षणेऽप्यशक्त्यानुज्ञारे
न दोषः ।

दन्तलग्नमसंहार्यै लेपं मन्येत दन्तवद् ।

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्तमुद्धरणे पुनः ॥

तत्रात्यन्तमर्द्यौचं स्यात् तुणवेधाद् ब्रणे कृते ॥

इति देवलीयात् । असंहार्यं दन्तगतं लेपं दन्तवदन्त्यतेर्त्यर्थः ।
छ्युतेष्विति यदि दन्तलग्नमाचमनोचरं रघवते तदा स्नाववद् लालावत्
निगिरज्ञेव शुच्यते । तथा च—

विषिष्ठः ।

दन्तवदन्तलग्नेषु यस्ताप्यन्तर्मुखे भवेत् ।

यवाणीति । दन्तच्युतमप्यत्र कणादि यत् प्रमादादवशिष्टमाचमनो-
चरमुपलभ्यते तदपि निगिरज्ञेव शुचिरित्यर्थः । अत्र निगिरन् त्यजाभि-
त्याचारादर्शः । पतन्मते दन्तसकं त्यक्तवेति याङ्गवक्ष्यैकवाक्यता ।
वस्तुतो निगिरणं गलाधःकरणमेव । इत्थमेव निगिरज्ञेवेत्येवकारो
भोजनोचरप्रसक्तः । उच्चमनव्युदासार्थः साधु सङ्कर्षते । अत एव
निगिरणं त्यागो वेति विकल्प इति मिताक्षरा शूलपाणिभ्यः ।

मनुः ।

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचमयतः परान् ।

भूमिगैस्ते समा लेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

अन्येषामाचमनार्थं जलं ददतो ये जलविन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते
शुद्धभूमिगतोदकैः समास्ते नाचमनावहाः, पादावित्युपादानाऽजड्बादि-
स्पर्शं प्रयतस्वमिति कलिकाकुल्दकं भवते ।

यमः ।

प्रयान्त्याचमतां यास्तु शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः ॥

विप्रुषामपि निष्ठीवनत्वात् तत्स्पर्शं आचमनप्रसक्तावपवादमाह—

मनुः ।

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति ताः ।

मुखभवा विप्रुषो या अङ्गं न यन्ति किन्तु भूमौ पतन्ति ताः

स्पृष्टा अपि शुचयः । अङ्गगतासु तद्विरोमक्लेदनक्षमास्वाचमनम् ।

तथा च ।

पैठिनसिः ।

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पृता विप्रुषः शुद्धाः विरोमक्लिन्नेष्वा-

चामेत् ।

अश्यक्तिरसौ ।

मधुपकं च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

नोच्छिष्टस्तु भवेद्विप्रो यथावैर्वचनं तथा ॥

प्राणाहुतीषु पञ्चमहाग्रास्याम् । अत्र मधुपर्कादिविहितमध्यपाठा-
दप्सु विहितापोशानाऽदिविति कल्पतश्चूतयः । पीत्याप इति तु विहिते-
तरजलपाने आचमनविधायकम् । परे तु-अप्स्वाचमनं नारिकेलादिज-
लविषयम् । अप्सु नोच्छिष्ट इति तदितरजलविषयमित्याहुः ।

विद्याकरपद्धतौ ।

त्वग्निः पुर्ष्यैः फलैर्मूलैस्तुणकाष्टमयैस्तथा ।

सुगन्धिमिस्तथान्यैश्च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

खर्जरीतालवर्गश्च मृणालं पदमकेसरम् ।

नारिकेलं कसेरुं च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

ताम्बूलं च कणायं च सर्वं च जलसम्भवम् ।

मधुपर्कं च सोमं च लवणाकं तथा क्वचित् ॥

आचमनस्याशुचित्वापनायकेत्वादुच्छिष्टत्वाभावाभावाचमनं कार्यम् ।

अन्ये तु ।

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्टिव्योक्त्वानृतं चचः ।

पीत्वाऽपोऽध्येषमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

इति अनुना प्रयतस्यापि नैमित्तिकाचमनविधानादाचमनमावश्य कम् । तथाच—

आचारादर्शः ।

अप्सूच्छिष्टतानिवेदेऽपि पीत्वाप इति नैमित्तिकमाचमनं प्रयतोऽपीति श्रवणाऽच्चेति ।

अत पव मधुपर्के आचमनं गृह्ये स्मर्यते । अनुच्छिष्टविधानं तु परेषां तत्स्पर्शादावाचमनाभावस्य शुद्रादिश्यर्थेऽविकदोषाभावस्य तदुत्तरं विनाचमनं कर्मान्तराधिकारस्य च बोधाय । एवं च विहितग्रन्थाजलपानादावप्रायत्याभावेऽपि नैमित्तिकमाचमनम् । अत एव भद्रपादैस्ताम्बूलभक्षणोत्तरमनाचमनमनाचार इत्युक्तम् । भोजनं नियन्धननैमित्तिकाचमनांचित्यात् । यदि च—

आचामेत् चर्वणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् ।

ओष्ठौ विलोमकौ श्पृष्टा वासो विपरिचाय च ॥

इति मिताक्षराश्लपाणिधृतवचनात्ताम्बूलचर्वणेऽनाचमनं तथाप्यन्यत्र तदावश्यकमिति वदन्ति ।

शातातपः ।

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथंव च ।

ताम्बूले चेक्षुखण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

फले मूले चाग्निपक्भिन्ने इति रत्नाकरः । फलपदं च धान्यमिन्नं फलपरम् । भक्ष्ये=कटुकपाये ।

मनुः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

द्रव्यहस्तो-दुग्धादिहस्त एवाचान्तः शुचितां प्राप्नुयादिति रत्नाकरः ।

द्रव्यमन्नपानव्यतिरिक्तमित्याचारादर्शः ।

शृहस्पतिः ।

प्रचरंशान्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्तः प्रचरेत् पुनः ॥

प्रचरन्=परिवेशं कुर्वाणः । अन्नपानेषु-स्नेहपक्वादिष्विति रत्नाकरः ।

भूमिनिहितस्य तु तस्य द्रव्यस्याभ्युक्षणम् ।

तथा ।

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरब्याघ्राकुले पथि ।
 कृत्वा मूत्रं पुरीषं च द्रव्यहस्तो न दुष्यति ॥
 शौचं तु कुर्यात्प्रथमं पादौ प्रक्षालयेत् ततः ।
 उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

आपस्तम्भः ।

कृत्वा मूत्रं पुरीषं च द्रव्यहस्तः कथश्चन ।
 भूमावनं प्रतिष्ठाप्य कृत्वा स्नानं यथाविधि ॥
 तत्संयोगान्तु पक्षाज्ञमुपस्पृश्य ततः शुचिः । तत्र—
 तत्र मनुः । अथ स्नानशुद्धिः ।

दिवाकीर्तिसुदक्ष्यां च सूतिकां पतितं तथा ।
 शबं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्टा स्नानेन शुच्यति ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदशीने ।
 सौरान् मन्त्रान् यथोरसाहं परामर्षीश्च शक्तिः ॥
 नारं स्पृष्टास्थिं सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुच्यति ।

दिवाकीर्तिः=चाण्डालः । उदक्ष्या=रजस्वला । सूतिका=ग्रस्वोत्तरमप्रा-
 तसमया । तत्स्पृष्टिनमिति=शबस्पृष्टिनमित्यर्थं इतिकुल्कमट्टः । यन्तु तत्-
 शृष्टिनमिति तद्बुद्धेन दिवाकीर्त्यादीनां सर्वेषां परामर्षीदिवाकीर्त्या-
 दिस्पृष्टिनमित्यर्थं इति । तत्रा “शबस्पृशं च स्पृष्टे” ति वक्ष्यमाणविष्णु-
 वाक्ये विशिष्यामिधानात् ।

शबस्पृशं दिवाकीर्तिं चिर्ते पूयं रजस्वलाम् ।
 स्पृष्टा त्वकामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुच्यति ॥

इति । मिताक्षराधृतवृहस्पतिवचनाद्वच । किञ्चैव दिवाकीर्त्यादि-
 शृष्टस्पर्शे आचमनमात्रविधानं विरुद्धेत् । तथा च—

गायवस्त्वक्यः ।

उदक्ष्याशुचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।
 अब्लङ्कानि जपेचैव गायधीं मनसा सकृद् ॥

उदक्ष्या रजस्वला । अशुचयः=शबचाण्डालपतितसूतिकाः, शावाशौ-
 चिनश्च, एतैः संस्पृष्टः स्नायात्, तैः उदक्ष्याशौचिसंस्पृष्टैः संस्पृष्टस्तु
 आचामेत् । संस्पृष्ट इत्येकवचनान्तानीर्दिष्टस्य तैरिति वृहुवचनान्तेन
 परामर्शः । परेषामपि स्नानार्हाणां परामर्षीर्थं तेन स्नानार्हमात्रस्पर्शे
 आचमनमुत्सर्गतः सिद्धति । स्नानार्हश्च वक्ष्यमाणस्मृतिवाक्यैरवगत्त-
 व्याः । आचम्याब्लङ्कानि “आधोहिष्टा” इत्येवमादीनि शीणि वाक्या-

नि जपेत्, तथा गायत्रीं सकृन्मनसा जपेत् । एतेन “उदक्याशुचिमिः स्नायात्” इति दण्डाद्यचेतनव्यवधानस्पर्शविषयम्, चेतनव्यवधानस्पर्शे तु मानवमित्यविरोधात् तत्स्पृष्टिनमिति चाण्डालादिस्पृष्टिनमित्यर्थकमिति दीपकलिकामिताक्षरोक्तं प्रत्युक्तम् ।

एकां शास्त्रां समारूढक्षाण्डालादिर्यदा भवेत् ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥

ताहश्स्पर्शेऽपि स्नानविधानात् । तस्माच्छवभिज्ञोदक्याद्यशुचिः स्पृष्टस्पर्शे आचमनम् । शवस्पृष्टस्पर्शे स्नानम् । शवस्पृष्टस्पृष्टस्पर्शे त्वाचमनम् ।

तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

उर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥

इति संवर्तस्मरणात् । तत्स्पृष्टस्पर्शे त किञ्चित् । हृमकामकृते कामकृते तु तृतीयस्य स्पर्शेऽपि स्नानमेव । यदाह—
गौतमः ।

पतितचाण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्टयुपस्पृष्टयुपस्पर्शे ने सचैलनुदकोपस्पर्शनाच्छुद्धेदिति । चतुर्थस्त्वाचमनम् ।

उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षालयाचमय शुच्यते ॥

इति देवलीयात् । तृतीयं वेति वाकाराद्यतुर्थसंग्रहः । तत्राकामतस्तृतीयं कामतश्चतुर्थं स्पृष्टाचमनम् । अत्र शवः प्रथमः, तत्स्पृष्टे द्वितीयः, तत्स्पृष्टस्तृतीय इत्यादि बोध्यम् । चाण्डालादिस्पृष्टरक्ष्यादिस्पर्शे न दोषः । तथा च—

यात्मवत्क्यः ।

रादिमरग्निरजडायागौरेश्वरे वसुधानिलः ।

विमुषो मक्षिकाः स्पर्शे वसः प्रस्तवणे शुचिः ॥

रसयः=सूर्यादेः । रजः=अजाद्यसम्बन्धिश्वकाकोष्ठारोक्तशूकरयाम्यपक्षिणाम् । “अजाविरेणुसंस्पर्शादियुर्लक्ष्मीश्च इयिते” । इति तत्र दोषश्ववणात् । शायाऽवृक्षादेः ।

पराशरः ।

मार्जारमक्षिकाकीटपतङ्गमिदुर्बुराः ।

मेध्यानेध्यं स्पृशन्तोऽपि नोचित्तुं मनुरब्रवीत् ॥

दुर्बुरो=मण्डूकः । तथा पादुकान्तरितमेध्यादिस्पर्शे न दोषः । “पादुके चापि गृहीयादस्पृश्यस्पर्शवारजे” इति व्रतप्रकरस्यवचनात् ।

तथानेकजनसंवाहे दारुणीले अपि भूमिसमे इति वचनादीदशदाख्यि-
लाद्वारकस्पर्शे नाशौचम् । आचारपल्लवे-

मतुः ।

कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।
संग्रामे संकमे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ।

अत्र वृक्षस्पर्शे दोषाभावः शाखाभेदेन बोध्यः । “एकशाखा” इत्या-
दिपूर्वलिङ्गितवाक्यात् ।

व्याघ्रपादः ।

चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।
गोवालध्यजनादर्दाक् सवासा जलमाविशेत् ॥
एतदतिसङ्कृदस्थानविषयम् ।

अन्यत्र तु—

शृहस्पतिः ।

युगं च द्विगुणं(१) चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।
चाण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ।

स्मृत्यन्तरे ।

स्पृष्टा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ।
देवार्चनपरो विप्रो विचार्थी वत्सरत्रयम् ॥
आसौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ।

ब्रह्माप्तपुराणे ।

शौवान् पाशुपतान् स्पृष्टा लोकायतिकनास्तिकान् ।
विकर्मस्थान् द्विजान् शुद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥

मतुः ।

नारं स्पृष्टास्थित्य स्त्वनेहं स्नातवा विप्रो विशुद्धति ।
आचम्यैष तु निःस्त्वनेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥
मानुषास्थित्य स्तिवर्धं स्पृष्टा त्रिरात्रमाशौचमस्तिर्थे त्वहोरात्रम् ।

विष्णुः ।

पञ्चनखास्थित्येहं स्पृष्टाऽऽचामेचाण्डालम्लेच्छुसम्भाषणे च ।
अत्र पञ्चनखास्थित्य=अमानुषमक्षयेतरपञ्चनखास्थित्य । तथा—

विष्णुः ।

चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः ज्ञानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने घमनविं-
रेकयोक्त्य इमश्रुकर्मणि कृते च शवस्पृशं स्पृष्टा रजस्वलाचाण्डालयूपां-
भ्य । भक्षयवर्जनं पञ्चनखशब्दं तदस्थित्य च सत्त्वेहं स्पृष्टा ज्ञातः पूर्ववर्णं ना-

(१) द्वियुगमिति मिताक्षरायां याठः ।

प्रक्षालितं विभृयात् । नाप्रक्षालितं विभृयादित्येताचता यद्यस्मे धृते
स्पर्शो वृचस्तद्वलं सर्वमक्षालितमशुद्धमिति गम्यते ।

तदियमत्र व्यवस्था । अकामकृते स्त्रियधब्राह्मणास्थिस्पर्शे स्नानम्,
अस्त्रियधतत्स्पर्शे आचमनम्, गोस्पर्शनं च । कामकृते तु स्त्रियधास्त्रियध-
ब्राह्मणास्थिस्पर्शे स्नानगोस्पर्शसूर्येक्षणविष्णुस्मरणानि । कामकृते स्त्रिय-
धब्राह्मणेतरमानुषास्थिस्पर्शे त्रिरात्रम् । अस्त्रियधतत्स्पर्शेऽहोरात्रं भ-
स्थपञ्चनखास्थिस्पर्शे न दोषः । अस्त्रियधमानुषेतराभस्थपञ्चनखास्थिस्पर्शे
आचमनमात्रं विष्णूकम् । स्त्रियधतत्स्पर्शे तदुक्तमेव स्नानमात्रं
कामाकामकृतो विशेषोऽन्नापि कल्प्यः । शिशुबालकुमाराणां विशेषमाह-

शातातपः ।

शिशोरभ्युक्षणं प्रोकं बालस्थाचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादि संस्पृश्य स्नातव्यं तु कुमारकैः ॥

तथा ।

प्राक्चूडाकरणाद्वालः प्रागजप्राशनाच्छुशुः ।

कुमारस्तु स विशेषो याचन्मौजीनिबन्धनम् ॥

मनुः ।

वान्तो विरिक्तः स्नातवा च धृतप्राशनमाचरेत् ।

आचमेदेव भुक्तात्रं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥

वान्तः=कृतव्यमनः । विरिक्तः=तद्द्विनेवृचविरेकः, एवं भूतः स्नातवा
धृतं प्राशय विशुद्धतीत्यर्थः । मिलितश्चैतत्रिमित्तम् । मैथुने दुःस्वप्ने
व्यमनविरेकयोरिति विष्णुनाभिधानात् । “स्नानं मैथुनिन” इति ऋतुग-
मनविषयम् । तथा च-

शातातपः ।

शृतौ तु गर्भशङ्कायां स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मृत्रपुरीषवद् ॥

अजीर्णऽभ्युदिते वान्ते इमश्रुकर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्ण सति अभ्युदिते सूर्योदयोत्तरं वान्ते स्नानं समुदितमेतास्त्रि-
मित्तं तेन पर्युषितवान्ते स्नानमित्यर्थ इति स्फृतः । कोचित्तु-अभ्युदिते
व्यमनोद्वारारादिना अभिष्यक्ते अजीर्ण सति तदुत्तरं स्नानम्, वान्त इति
पर्युषितव्यमनपरमित्याहुः । दुर्जनः=चाण्डालादिः । परे तु रक्ष्यनुरोधात
दुर्जनः=पिशुन इत्याहुः ।

देवकः ।

इवपाकं पतितं व्यज्ञमुम्मतं शृण्वारकम् ।

सूतिकां सूयिकां(१) चैव रजसा च परिष्ठुताम् ॥
 इव कुकुटवाराहांश्च भ्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।
 सचैलं संशिरः ज्ञात्वा तदानीमेव शुच्यते ॥
 अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् ।
 विशुद्धत्युपवासेन तथा कुच्छेण वा पुनः ॥

सूयिका=प्रसवकारयित्री । कुच्छेण वा पुनरिति वारं वारं कामकृतस्पृशिष्यमिति मित्रा । कुच्छः इव पाकादिविषयः । इवाविषु तूपवास इति व्यवस्थोति मित्राक्षरा ।
 तथा ।

मानुषास्थिवसां विष्टामार्त्तं सूत्ररेतसी ।
 मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ।
 ज्ञात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।
 तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात् ॥

लेपादीनपमृज्य ज्ञात्वा चेति क्रमः । अत्र वसादीनामपि मानुषस्त्रभन्धिनामेवोपादानं सञ्चिहितत्वात् । वसादिस्पर्शश्वात्र नाभेरुपरिमानेद्दतुः ।

ऊर्ज्जं नाभेः करौ मुक्त्वा यदग्नमुपहन्यते ।
 तत्र ज्ञानमधस्तान्तु क्षालनेनैव शुच्यते ॥

इत्यज्ञिरोवचनात् । अधःस्पर्शं तु क्षालनम् ।

बौधायनः ।

शुनोपहतः सचैलो जलमवमाहेत । प्रक्षालय वान्तदेशमधिना संस्पृश्य पुनः प्रक्षालय पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

शुनोपहतः=शुना संस्पृष्टः । अब नाभेरुर्ज्जं स्पर्शं ज्ञानम् । नाभेरुधः स्पर्शं प्रक्षालनमाचमनञ्जेति व्यवस्थितो विकल्प इति रनाकरः ।

बौधायनः । चाण्डालेन सहाध्वगमने सचैलस्तनानम् । इदं च कामकृतविषयम् । चाण्डालस्य मुख्यतया तत्सहगमनविषयमित्यन्य इति रनाकरः ।

पराशरः ।

क्षैरयवृक्षश्चितिर्यूपश्चाण्डालः सौमविक्रीयि ।
 एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्टा सचैलो जलमाविशेत् ।

तथा ।

श्वकाकैरवलीढस्य नखैर्विदलितस्य च ।

(१) साविकामिति विज्ञानेश्वरभूतः पाठः । साविका=प्रसवस्य कारयित्रीति मित्राक्षरा ।

अद्विः प्रक्षालनं शौचमश्निना चोपचूडनम् ॥
चैत्यवृक्षः=चितास्थानजो वृक्षः । अवलीढः=रसनया स्पृष्टः । उपचूडनम्=अग्निशिखासंबोगः ।

हारीतः ।

इषपचमुषिकप्रेतहारकवसादि संस्पृश्य “देवीराप” इत्येताभिरन्त-
र्जले स्नातः पृतो भवति ।

इषपचः । इवादकः । प्रेतहारक इति प्रसिद्धः । मुषिकः=शब्दहर इति
रत्नाकरः । देवीराप इत्येताः “देवीरापोऽपानपादि”त्याद्यास्तित्र ऋचः ।
अथं च प्रयोगो वारंवारं स्पर्शं, अन्यथा स्नानमात्रम् । तथा-

अजीर्णवान्तश्मशुकर्मर्योनिपशुदिवामैथुनगमने च ।

अजीर्णवान्तः=दिनान्तरे कृतपर्युषितवस्तुनः । श्मशुकर्म=क्षौरम् । अयो-
निपशुदिवेत्यत्र मैथुनगमन इति प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । अयोनि=योनी-
तरदङ्गम् । ब्रह्मचर्यानुवृच्छौ-

पैठीनसि ।

स्फन्दने छर्दने सचैलस्नानं धृतप्राशनं च । काककेशमलने सचैल-
स्नानं धृतप्राशनं च, अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्नानं महाव्याहृ-
तिहोमः । सस्नेहमस्थि संस्पृश्य सचैलं स्नानं महाव्याहृतिहोमम् ।
खरोष्ट्रचाण्डालस्पर्शं सचैलस्नानम् ।

स्फन्दने रेतस इति शेषः । काककेशमलने=काकपक्षमर्दने । अनुदकमूत्र-
पुरीषकरणे=उदकव्यतिरेकेण मूत्रपुरीषोत्सर्गानन्तरं शौचविलम्बे शौचं
कृत्वा सचैलं स्नानं कार्यम् । सस्नेहमिति=कामकृते महाव्याहृतिहोमः ।
अकामकृते तु ब्रह्मचारिण्यपि मनूकस्नानमेव शुद्धिः ।

काम्यपः ।

आपद्वालश्वपचमशानसूनामृतहारकरजस्वलासूतिकास्पर्शं उ-
दिलेऽस्तमिते स्फन्दित्वाऽक्षिस्पन्दने कर्णकोशने चित्यारोहणे यूथस्प-
र्शने [चैव प्रायश्चित्ते ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य] च सचैलं स्नान्त्वा पुनर्मनोज-
पेत, महाव्याहृतिभिः सप्ताज्याहुतीर्जुह्यात्, ततः शुद्धिर्भवति ।

अश्लिष्पन्दने=वशुभसूचकादिस्पन्दे “पुनर्मन” इति पुनर्मनः पुनरा-
युरिस्यादि प्रायश्चित्तमिति । एतच बुद्धिपूर्वकेऽभ्यासे वा द्रष्टव्यम् ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

अमोज्यसूतिकाषण्डमार्जाराखुश्वकुकुटान् ।

पतितापविश्वचाण्डालमृतहारांश्च धर्मवित् ॥

संस्पृश्य शुद्ध्यति स्नानादुदकचाग्रामशूकरो ।

अपविदः=कुलधिस्कृतः । अत्र मार्जारस्पर्णे यत्सनानिमुक्तं तथादि
पुरुषेण मार्जारः इपृथक्ते तदा शेयम् । यदि तु मार्जार एव पुरुषं स्पृ-
श्चति भाण्डादि वा तदा पुरुषादेनाशौचं, तद्विषयमेव मार्जारक्ष सदा
शुचिरिति वचनमिति व्यवस्थेत्याचारादर्थः । स्नानं च मार्जारस्पर्णं
विषयमित्यन्ये ।

व्यष्टिः ।

इवपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं प्रामयाजकं यूं चितिकाष्ठं
मध्यं मध्यमाणडं स्नेहं मानुषास्थित्य शब्दस्पृष्टं रजस्वलां महापातकिनं
शब्दं स्पृष्टा सचैलमस्मोऽवभाद्योर्चीर्यामिसुपस्पृशेत्, गायत्र्यष्टुशतं
अपेत्, घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेत् । अत्राम्भिस्पर्णादिकामं
कृते वारं वारं स्पर्णे, अन्यथा स्नानमात्रम् ।

व्याप्तिः ।

भासवानरमार्जारखरोष्ट्राणां शुनां तथा ।

शूकराणाममेष्यं च स्पृष्टा स्नायात् सचैलकम् ॥

भाषो=गोष्टुकुकुट इति प्रसिद्धः । “भासो भासः समाख्यातो गो
ष्टुकुटकुटवृद्धयो” इति विश्वकोषात् । अत्रोर्ध्वाङ्गस्पर्णे स्नानम् । नामेष्योऽ-
ऽवस्पर्णे मृत्त्वोयास्यां प्रक्षालनमाचमनं च । वाक्यान्तरैकवाक्यत्वात् ।

कालिकापुराणे ।

स्पृष्टा रुद्रस्य निर्मादयं सवासा आप्नुतः शुचिः ।

निर्मादयमत्रापनीतम् । पवसेवाऽऽचारादर्थः ।

अप्निराः ।

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्थादमेष्यं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संस्पर्शंगतं तत्र स्नानं विश्वोचनम् ।

प्रश्नपुराणे ।

उद्दिष्टुष्टेनाथ विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु ताहशः ।

उमौ स्नानं प्रकुरुतः सद्य एव विशुच्यतः ॥

लघुहारीतः ।

इष्विष्टां काकविष्टां वा काकगृह्णनरस्य च ।

अधोचिष्टुष्टस्य संस्पृश्य सचैलो जलमाविशेत् ॥

उर्द्धोचिष्टुष्टस्य संस्पृष्टः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

उपोर्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुच्यति ॥

भवोचिष्टो=मूत्राशुत्सर्गेणाशुद्धः । क्लोचिष्टो=भोजनोचिष्टः । जलमावि-
शेत=सचैलं स्नायात् । अत्र प्रकरणे सर्वत्र जलमाविशेत्यादिवाक्या-
वि कारणस्नानोपलक्षकानीत्याचारादर्थः ।

यमः ।

रथ्याकर्दमतोयेन श्रीविनाद्येन वा पुनः ।

नामेद्वर्चं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुच्यते ॥

अत्र प्रकरणे पषु नैमित्तिकस्नानेषु मन्त्रतर्पणप्रसङ्गो नास्ति ।

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे मणे ।

स्नानं नैमित्तिकं प्रोक्तं दैवपित्र्यविवर्जितम् ॥

जलाशयमज्जनासम्भव उष्णोदकेनाव्येतत् स्नानं कार्यम् ।

नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गमलकर्षणम् ।

तीर्थावेऽपि कर्तव्यसुधांशोदकपरोदकैः ॥

इति शङ्खात् । क्रियाङ्गं=दैवपृजादिक्रियाङ्गम् । मलकर्षणम्=अस्पृश्यङ्गपृ-
ष्ठकं स्नानम् । यदा तु रोगवशादुष्णोदकस्नानेऽपि शुक्रिर्मास्ति तदा
शुद्धिप्रकारमाह ।

यमः ।

आतुरे स्नानमाप्ते दद्यकृत्यस्त्वनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा स्पृश्येदेनं ततः शुच्येत् स आतुरः ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचकचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणक-
मलभीममहाराजाधिराजप्रतापरुदतनृजथ्रीमन्महाराजमधुकरसा-

हस्तनुभीमन्महाराजाधिराजचतुर्दशिवलयवस्तुन्धराहृदयपु-

षटरीकविकासदिनकरश्रीविद्वान्द्वयोजितश्रीहिंसपण्डि-

तातमजभीपरशुराममिक्षस्तनुसकलविद्यापारावार-

पारीणधुरीणजगद्वारित्यमहागजपारीन्द्रवि-

द्वजनजीवातुर्धीमन्मित्रमिक्षकृते श्रीवीर-

मित्रोदयनिवन्धे शुद्धिप्रकाशे द्रव्य-

शुद्धिप्रकरणम् ।

अथ सुमूर्षुकृत्यम् ।

तत्र दिवोदासीये ।

स्वतिः ।

हष्टा स्थानस्थमासज्जमर्द्दीमीलितलोघनम् ।

भूमिस्थं पितरं पुत्रो यस्मि दानं प्रदापयेत् ॥

तद्विशिष्टं गयाश्रामदेवमेधशतादिपि ।

स्थानस्थम्=मनिषिद्देशस्थम् । पितृप्रहणं सुमूर्षुमात्रस्योपलक्षणम् ।

पुत्रप्रहणं सम्बन्धिमात्रस्य । दानानि च जातूकर्ण्य आह ।

उत्कान्तिवैतरण्यौ च दश दानानि चैव हि ।

प्रेतेऽपि कृत्वा तं प्रेतं शवधर्मेण दाहयेत् ॥

अत्राऽपिशब्दभवणाञ्चिवह्यायामेवैतानि कार्याणीति गम्यते ।
यदि तत्र दैवान्न जातानि तदा मृतेऽपि तानि कृत्वा दाहादि कुर्यात् ।
पतेन जौवह्यायामकरणे दशाहोत्तरं कार्याणीति स्मार्तमतमपा-
स्तम् । अत्र यद्यपि पाठकमेण दशदानानामुत्तरत्वं प्रतीयते । तथाप्यु-
क्तान्तिष्ठेनोरुक्तकान्तिनिमित्तकृत्वाद्यार्द्द दशदानोत्तरत्वम् । दशदा-
नानि च तैवेवोक्तानि ।

गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च ।

रूप्यं लघुषमित्याहुदशदानान्यनुक्रमात् ।

तत्राभ्युदयसिद्धयर्थं सर्वपापक्षयार्थं वा दशदानानि करिष्ये इति
सङ्कल्प्य तानि कुर्यात् । तत्राचाराद्वामङ्गेष्वित्यनेन मन्त्रेण गोदानम् ।

सर्वभूताभया भूमिर्वराहेन समुद्धता ।

अनन्तस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे । इति भूमिम् ।

महर्षेंगात्रसम्भूताः कद्यपस्य तिलाः स्मृताः ।

तस्मादेषां प्रदानेन स मे पापं व्यपोहतु ॥ इति तिळान् ।

हिरण्यगर्भस्य इति हिरण्यम् ।

कामधेनुषु सम्भूतं सर्वक्रतुषु संस्थितम् ।

देवानामाज्यमाहारवतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति आज्यम् ।

शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।

सुवेषधारि वस्तु । त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति वस्तुम् ।

सर्वदेवमयं धान्यं सर्वोत्पत्तिकरं महत् ।

प्राणिनां जीवनोपाय अतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥ इति धान्यम् ।

यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरश्च जनार्दनः ।

सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः ।

मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुड सर्वदा ॥ इति गुडम् ।

प्रीतिर्यतः पितृणां च विष्णुशङ्करयोः सदा ।

शिवनेत्रोऽन्नवं रूप्यमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥ इति रूप्यम् ।

यस्मादन्नरसाः सर्वं नोत्कृष्टा लघुणं विना ।

शम्भोः प्रीतिकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥ इति लवणं दद्यात् ।

एतानि च दानानि सुमूर्खुणा कार्याणि । अशक्तो तु अन्य एतानि कृत्वा श्रेयोऽस्मै दद्यात् । अत पव व्यापः ।

तदा यदि न शक्तोति दातुं वैतरणीं तु गाम् ।

शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा दद्याच्छ्रेयो मृतस्य च ॥

तदा=जीवहशायाम् । वैतरणीप्रहणसुपलक्षणम् । दशदानादीनां स-मानन्यायत्वात् । एतानि च पापविशेषनिश्चये तत्त्वमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्याणि । विशेषनिश्चयाभावेऽपि षडब्दं उथब्दं साधाब्दं सर्वं प्रायश्चित्तं कुर्यादिति वदन्ति । तत्प्रकारश्च प्रायश्चित्तप्रकाशे श्रेयः । दशदानोत्तरं च उत्काञ्चित्प्रेतेनुदानं कार्यम् । धेनुश्च सवत्सा, तदभावेऽवत्सापि ।

आसक्षमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् ।

तदभावे तु गौरेव नरकोत्तरणाय वै ॥

इति व्याख्याके । ततो वैतरणीदानम् ।

तत्र—

धेनुके ! त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे ।

उच्चितीर्षुरहं देवि ! वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ॥

इति धेनुं प्रार्थ्य—

विष्णुरूप ! द्विजधेष्ट ! भूदेव ! द्विजपावन ! ।

तर्तुं वैतरणीमेनां कृष्णां गां प्रददास्यहम् ॥

इति ब्राह्मणं प्रार्थ्य ।

यमद्वारे महाघोरे कृष्णा वैतरणी नदी ।

तर्तुं कामः प्रयच्छामि कृष्णां वैतरणीं तु गाम् ॥

इति मन्त्रेण दद्यात् । स्वस्याशक्तौ पुत्रादिर्दद्यात् । तदोच्चितीर्षुर्यमिति पठेदिति केचित् । इयं च-

पठिष्वैवं प्रदातव्या हिरण्येन समन्विता ।

अशक्तौ वस्त्रयुग्मेन सप्तधान्येन वा पुनः ॥

इति वचनात् हिरण्ययुक्ता देया । एवं=पूर्वोक्तमन्त्रम् । दानान्तरमुक्तम्-ब्राह्मे ।

ताग्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजाय तु ।

सहिरण्यं च यो दद्याद् छ्रद्धावित्तानुसारतः ॥

सर्वपापविशुद्धात्मा लभते गतिमुच्चमाम् ।

अत्र प्रकरणान्मुमूर्खकर्तृकृत्वलाभः । तिलदाने मन्त्रश्च पूर्वोक्त पव

प्राणः । दीपदानं च कार्यम् । तथा च—
वाराहे ।

तथैव दीपदानं च शीत्रं सुचयेत किञ्चिवषात् ।

एवं च दानानां मध्ये कस्यचित् पुरुषविशेषं प्रति आवश्यकत्वं
माह ।

स्मृतिः ।

येऽपि संकीर्णकर्मणो राजानो रौद्रकर्मणः ।

तेभ्यः पवित्रमाख्यातं भूमिदानं परं महत् ॥

अनन्तरकर्त्तव्यमाह ।

वाराहे ।

पश्चाढ्छुतिपथं दिव्यमुखैः कर्णे च श्रावयेत् ।

स्मृत्यन्तेऽपि ।

दत्त्वा दानं द्विजेभ्यस्तु दीनानाथेभ्य पव च ।

बन्धौ कलत्रे मित्रे च क्षेत्रे धान्यधनादिषु ॥

मित्रवर्गे च सर्वत्र ममत्वं विनिवर्तयेत् ।

त्यजन्ननशनस्थोऽपि प्राणान् यः संस्मरेद् हरिम् ।

संयाति विष्णुसायुज्यं यावदिन्द्राश्र्वर्तुदश ॥

ॐ नमो वासुदेवायेत्येत्वा सततं जपेत् ।

यन्त्रदीरयितुं नाम समर्थस्तदुदीरयेत् ॥

ध्यायेत् देवदेवस्य रूपं विष्णोरनामयम् ।

अभ्यं तं वयसा वृद्धो व्याधिना चोपपीडितः ॥

स्थातुं यदि न शक्तोति शयीलोदकृशिरः क्षितौ ।

दक्षिणाम्रेषु दमेषु शयीत प्राकृशिरा अपि ॥

विष्णोर्नामानि संभ्रान्त्य जपेदारण्यकं सुतः ।

यं यं भावमुपाश्रित्य त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥

जन्तुस्तज्जन्मतां याति विश्वकरो मणिर्यथा ।

अत्र सर्वत्र शक्तौ स्वयंपाठोऽन्यथा भ्रवणमिति द्रष्टव्यम् । क्षिति-
प्रहणात् लङ्घवादिनिषेधः । तथा ऋग्विधानेऽपि ।

आतारमिति सूकं तु अन्तकाले सदा पठेत् ।

जप्त्वा चैव परं स्थानमसृतत्वाय करपते ॥

मरणे प्रशस्तदेशानाह ।

लिङ्गपुराणे ।

शालग्रामसमीपे तु कोशमात्रं समन्ततः ।

कीटकोऽपि मुतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥

व्यासः ।

तुलस्युपसमीपे तु यदि मृत्युर्भवेत् कर्चित् ।
स निर्मत्स्वयं यमं पापी लोलयैव हर्ति विशेष ॥
प्रयाणकाले यस्याऽस्ये दीयते तुलसीदलम् ।
निर्वाणं याति पक्षीन्द्र । पापकोटियुतोऽपि सः ॥

कौस्ये ।

गङ्गायां च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
जले स्थले चान्तरिक्षे गङ्गासागरसङ्गमे ॥

स्कन्दे ।

तीराद् गव्यूतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।
अत्र स्नाता दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
मरणकाले मधुपर्कदानमुक्तं-

वाराहे ।

द्वृष्टा तु विहृलं प्रेतं यममार्गानुसारिणम् ।
प्रयाणकाले तु ततो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥
मन्त्रकेनैव तदेयं सर्वसंसारमोक्षणम् ।
मधुपर्कं ततो ग्राह्यमिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥

सङ्घट्य मागच्छ ममैव देहे मधुपर्कं संसारमोक्षणं शरीरं शब आगतं
तु निहन्ति शरीरशोधनम् । गृहाण लोकनाथमिमं मधुपर्कम् । पतेन
मन्त्रेण मधुपर्कात्मं दद्यात् । अत्र साग्नेविशेषमाह—

कात्यायनः,

स्वयं होमासमर्थस्य समीप उसर्पणम् ।
तत्राप्यशक्तस्य सतः शयनादोपवेशनम् ।
हुतायां सावमातुस्यां दुर्बलश्चेद गृही भवेत् ।
प्रातहोमस्तदैव स्यात् जीवेच्चेच्चृः पुनर्नवा ।
पौर्णमासे कृते प्राक्चेदशात्स्वामी मुमूर्षुकः ॥
अपिण्डुः पितृयः स्याइर्गोऽध्येषं तदैव तु ।
वैद्वदेषे कृतेऽध्येषं चातुर्मास्यसमाप्तम् ॥
उपकान्ताभ्यनेकाहः सम्पाद्यान्येषमेव तु ।
प्रयासुं स्वामिनं ज्ञात्वा कर्त्तव्यानि सुतादिभिः ॥
तत्रैव कियमाणे तु हविरासादनात्पुरा ।
मरणं चेत्तद्वीवि नर्वे प्रक्षिप्य संहरेत् ॥

तद्वदाहवनीये तानूर्ध्वमासदनान्मुतौ ।
 मरणान्तं हि तत्कर्म कर्त्तभावात्समाप्यते ॥
 अग्निहोत्रेऽप्युपकान्ते स्वामी यदि विपद्यते ।
 प्रागुम्भयततो नेर्थ दहेज्ञौर्ध्वं तदुच्चरम् ॥
 तद्वदाहवनीये च कर्म तत्र समाप्यते ।
 इष्टिं पश्वादिकं तत्र कालादपत्वान्न सम्भवेत् ॥
 देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 पुरानुवाक्यायाज्याभ्यां चतुरच्चा घृताहुतीः ॥
 ज्ञहुयादेवमन्यत्र सर्वत्र यदि हूयते ।
 अयेष्टथयनमध्ये स्यात्पत्युमरणसंशयः ॥
 अघाग्निष्टेष्टिदेवभ्यस्तत्संख्यानि घृतानि च ।
 चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा चमसैः सह ।
 पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पूर्वज्ञहुयात्पृथक् ॥

स्वयं होमपक्षे सम्पूर्णे होमे समर्थेन यजमानेनोपसमर्पणमात्रं वि-
 हारसमीपेऽवस्थानमात्रं कार्यम् । तत्राप्यशक्तेन शयनादुपविश्य स्थे-
 यम् । सायं होमोचरं यदि मृत्योरालक्षता तदा शुक्रपक्षे प्रातर्होमोऽपि
 तदैव कार्यः । तदून्यतिरेकेण सायंहोममात्रेण फलाभावात् । फलवाक्ये
 लिमित्तवाक्ये चाभ्यस्तस्य कर्मण एव फलसाधनत्वावगमात् । एवं
 पूर्णमासोचरं मरणशङ्कायां दर्शस्यापि तदैव करणम् । एकफलसाध-
 नत्वादुमयोः । अतश्च यत्र नैकसाधनत्वं यथा शरद्वसन्ताप्रयणयोस्त-
 ब्रैकर्मस्त्वेऽपि फलमेदादेकाग्रयणानुष्ठानोचरं मरणशङ्कायामितरस्य
 नानुष्ठानम् । प्रातर्होमानुष्ठानोचरं यदि पुनर्जीवति तदा श्वकाले मुन-
 नैव कार्यम् । वाशब्दोऽवधारणे नैवेत्यर्थः । एवं पूर्णमासोचरं मरण-
 शङ्कायां दर्शस्याप्याकर्षः । एवं पिण्डिपत्रियक्षरहित एव दर्शः कार्यः ।
 अत्र च दर्शानुष्ठानं दर्शाविधिकान् सायम्प्रातर्होमान् पक्षहोमवि-
 धानेन कृत्वा कार्यम् । अपरपक्षे चेत्प्रयाणं शङ्क्येत “यावत्योऽपरपक्ष-
 स्यातिशिष्टाः रात्रयः स्युस्तासां सायं प्रातराहुतीः प्रतिसंख्यया दुत्वा
 मावास्येन हविषेष्टु समापयेत्” रिति वचनात् । अत्र च तद्दिनस्थं प्रात-
 र्होममात्रं पृथक् कृत्वा अन्ये सायंप्रातर्होमाः पक्षहोमविधानेन तन्त्रेण
 कार्याः । एवं चातुर्मास्यादिभ्येकपर्वकरणोचरं मरणशङ्कायामाग्निप-
 र्वानुष्ठानं बोध्यम् । अत्रापि समानन्यायत्वादन्त्यपर्वपर्यन्तानां सायं
 प्रातर्होमानामनुष्ठानम् । एवं तत्राग्निपर्वपर्यन्तान् होमान् कृत्वा तत्पर्व
 च कृत्वा पुनरप्रिमहोमादीन् कृत्वाग्निपर्वकरणमित्येवं बोध्यम् । अत्र

होमेष्टादौ सुतादिभिरनुष्ठीयमानेऽशक्त्या याजमानादिलोपोऽपि न
दोषावहः । तदाह मण्डनः ।

अशक्त्या याजमानश्चेत्पत्नकिर्म च लुप्यते ।
न तावता क्रुमेषः स्यादाथर्वणसूत्रतः ॥ इति ।

एवं सति इष्ट्यादौ कर्मणि क्रियमाणे यदि आसादनात्पूर्वं यज-
मानमरणं तदा तद्विर्गाहपत्ये दहेत् । आसादनोत्तरं चेत्तदाहवनीये
दहेत् । तत्र मन्त्रो याभ्यो गृहीतानि ताभ्यः स्वाहेति ब्रेयः “याभ्यो
गृहीतानि ताभ्यः स्वाहेति पवैतान्याहवनीये सर्वाङ्गुर्ति ज्ञाह्यादित्या-
श्वलायनश्चाद्यानात् ।

एषमभिहोत्रेऽप्युच्यनात्पूर्वं मृतो गाहैपत्ये दाहः । तदुत्तरं चेदाह-
वनीये न तु मरणोत्तरं करणम् । इदं च कात्यायनीयानामेव । आश्वलायनाना-
तु मरणोत्तरमपि अग्रिमकर्मोत्कर्षो भवत्येव । अतम् तत्पतेन हविषां
दाहोऽपि । अत एव—

मण्डनः ।

आहिताद्यिः कदाचित्तु कृष्णपक्षे मृतो यदि ।
तदा शेषाङ्गुतीः सर्वा ज्ञाहोतीत्याश्वलायनः ॥

आकृष्य क्रियमाणे दर्शादौ कालावपत्वाद्यदि असामर्थ्यं तदा चतु-
र्णैहीताज्येन पुरानुवाक्यानुकृत्वा याजयया यागात् गणयित्वा कुर्यात् ।
चातुर्मास्याङ्गभूतपश्वलाभे तु तदैवत्यं पुरोडाशं आमिक्षां वा पूर्णाङ्गु-
र्तिं वा कुर्यात् । अत एव—

मण्डनः ।

पश्वलाभे पुरोडाशं निर्वपेत्पशुदैवतम् ।
आमिक्षामर्थवा कुर्यात् पूर्णाङ्गुर्तिमथापि वा ॥

पुरोऽनुवाक्यादिनापि यागासम्भवे चतुर्थ्यन्तास्तत्त्वागीयदेवता
उद्दिश्य चतुर्णैहीताज्येन गणयित्वा यजेत् । एवं कृते सति अमावास्या-
पर्यन्तं जीवने तस्यां केवलं षिण्डपितृश्चमात्रं कार्यम् ।

अथ कात्यायनमतानुसारिणौ मृतकृत्यम् ।

तत्र यदि दुर्मरणादि प्रेतस्य भवति तदा ताण्डिमित्तं प्रायश्चित्तमादौ
कृत्वौधर्वदेहिकं कार्यम् । तद्वा प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तप्रकाशे श्लेष्यम् ।
तत्रौधर्वदेहिके साम्रेविशेषोऽभिहितः ।

छन्दोगपरिशिष्टे ।

उमृत्याहवनीयानि स्वस्थाने दक्षिणानलम् ।
सकृत्सकृत्समूहादिसंस्कृते दक्षिणामुखः ॥

कर्ता प्रथम्याधिश्रित्य शुष्कगोमयसंयुताः ।
कार्पासादिभिरन्वैर्वा स्थाल्यस्तेषु प्रतापयेत् ॥

दक्षिणानलं दक्षिणाग्निम् । समूहनम् । पर्युक्षणमादिशब्दार्थः । कर्ता=
और्धवेदहिककर्ता । आर्मि अग्नि प्रतीति प्रस्थमि । हं च सर्वमपसर्वेन
कार्यम् । “प्रेतसम्बन्ध यत्कर्भ तस्वर्वमपसव्यवत्”इति तेनैवोक्तेः ।
सम्याचसथयोर्न स्थाल्याधिश्रियणम् । मानाभावात् । अत्र च यत्र स्थाने
प्रेतस्य मृत्युस्तत्रैकोहिष्टविधिना आद्यं कार्यम् ।

अत्र आद्यं भवेदस्य प्रेतोत्थाननिमित्तकम् ।
इति तेनैवोक्तव्यात् । अत्र=मृत्युदेशे उत्थानं=मरणम् ।

स्थाने चार्धपथे नीते चितायां शब्दहस्तके ।

इमशानवासिभूतेभ्यः पञ्चमं प्रातिवेशमकम् ॥

षष्ठं सञ्चयने प्रोक्तं दश पिण्डा दशाहिकाः ।

आद्यशोङ्गशकं चैतत्प्रथमं परिकीर्तितम् ॥

इति स्मृतेव । स्थाने=मृतदेशे । इमशानवासिभूतेभ्य इत्यस्य पूर्वं
णान्वयः । प्रातिवेशमकं=द्वारि क्रियमाणं आद्यम् । अत्र च आद्योत्तरं
पिण्डदानमुक्तं देवयाहिकोदाहृतायां मृतौ ।

मृतस्योत्कातिसमयात् षट्पिण्डान् कमशो दिशेत् ।

मृतस्थाने तथा द्वारे चत्वरे तार्ह्यं । कारणात् ।

विभासे काष्ठचयने तथा सञ्चयने च षट् ॥

अत्र नामोद्देशोऽपि तेनैवोक्तः ।

शृणु तत्कारणं तार्ह्यं ! षट्पिण्डपरिकल्पने ।

मृतस्थाने शब्दो नाम तेन नाज्ञा प्रदीयते ॥

चत्वरे सेचरो नाम तमुद्दिश्य प्रदापयेत् ।

विभासे भूतसंज्ञोऽयं तेन तत्र प्रदीयते ॥

चितायां साधकं नाम चदन्त्येके खेगेष्वर ।

चितामोक्षप्रभृतिकं प्रेतत्वमुपजायते ॥

अतस्तं प्रेतमेवाहुः यथाकल्पविदा जनाः ।

सञ्चये यत्र तत्रापि प्रेतनाम्ना प्रदीयते ॥

इत्येवं पञ्चपिण्डैस्तु शब्दस्याहुतियोग्यता ।

अन्यथा चोपघाताय पूर्वोक्ता ये भवन्ति हि ॥

अत्र चत्वरे आद्यस्यानुक्तेः पिण्डदानमात्रस्यैव चोक्तेः तम्मात्रमेव
कार्यम् ।

अन्येषु तु सपिण्डकं भाद्यं कृत्वा तदन्ते तेषु स्थलेषु तत्त्वाज्ञा

पिण्डदानं कार्यम् । यत्र तु पिण्डदानं ग्रोकं तत्र भाद्रमात्रमिति
देवयाहिकः । यत्तु द्वारि क्रियमाणे पिण्डदाने पान्थेतिनामोद्द्वार उक्तः,
स निर्मूलः । प्रमाणाभावात्, इत्येवं पञ्चपिण्डैरित्यादिवचनविरोधा-
पत्तेश्च । अतस्तत्प्रेतनाम्ना कर्त्तव्यमनामकं चेत्यास्तां विस्तरः ।

षोडशस्वपि श्राव्येषु ततच्छ्राद्धानन्तरं माषाञ्जयुकजलकुम्भदानं
कार्यमित्युक्तं—

स्मृत्यन्तरे ।

षोडशाध्याः प्रदातव्या माषाञ्जलपूरिताः ।

उत्कान्तिश्राद्धमारभ्य भाद्रषोडशकस्य तु ॥ हति ।

ततस्तस्तस्य इमशानदेशे नयनप्रकार उक्तो—

ब्रह्मपुराणे ।

प्रेतः स्नातो वस्त्रमाल्यैर्दिव्यगन्धैरलङ्घृतः ।

इमशानभूमिं नेतव्यो मानुषैरनलङ्घृतैः ॥

निधाय च मुखे कांस्यं सुवर्णमणिविद्वमम् ।

चतुर्विधेन वादेन कुर्याः कोलाहलं महत् ॥

मानुषैः=सुतादिभिः । अनलङ्घृतैः=मुक्तकेशत्वादिनाऽलङ्घारशून्यैः ।

यदि गृहे मृतस्तदा वर्णमेदेन बहिर्ग्रामनयने प्रकारमाह ।

मतुः ।

दक्षिणेन मृतं शुद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥

अत्र वैश्यादारभ्य क्रमः ।

पूर्वामुखस्तु नेतव्यो ब्राह्मणो वान्धवैर्गृहात् ॥

उत्तराभिमुखो राजा वैश्यः पश्चान्मुखस्तथा ॥

इति वचनादित्यपराक्तः । एतेनानुलोकमेकिञ्चिश्चलोक्याम-
पास्ता । अत्र वान्धवानामनुगमनं तत्प्रकारं चाह—

आश्वलायनः ।

अन्वयाऽमात्या अधोनिर्वाताः प्रमुकशिखाः ज्येष्ठप्रथमा कनिष्ठ-
जघन्या अनुगच्छेयुरिति ।

अमात्याऽबान्धवाः । अन्वयादिकं च सह नेयमित्याह ।

स्मृतिः ।

प्रतिभूतं द्विजच्छन्धं निर्हरेयुः सुतादयः ।

स्थानं यन्त्यनसि प्रेतमेकार्गिन च कटादिषु ॥

शिखिकायां विमाने वा प्रचेतोवचनादिह ।

पृथक्सन्तापजाननीनामपाश्रेष्वथाहरेत् ॥

सर्व्याग्निं सावसद्यं च कृत्वा पात्रान्तरे क्षचित् ।

विधुरस्य कपालाग्निमामपात्रेण तं नयेत् ॥

पृष्ठदार्ज्यं घृतं दर्भास्तिलान् पात्राणि सप्त च ।

हिरण्यानि घृताद्यत्र चन्दनानीन्धनानि च ॥

अनस्येतानि कृत्वैवं सपिण्डा दक्षिणां दिशम् ।

अनसा सह ते यान्ति यमसूक्तादिपाठकाः ॥

अपेतोऽध्याय इत्यत्र यमसूक्तं विदुर्बुधाः ।

कटादिभिरपि स्कन्धैर्मालादिभिरलङ्घतम् ॥

चत्वारस्तं वहेयुस्ते पञ्चमं पुरतोऽनलम् ।

चत्वारश्च शूद्रवर्जिता ग्राह्याः ॥

न विप्रं स्वेषु निष्टुत्सु मृतं शूद्रेण चाहरेत् ।

अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्यात् शूद्रसम्पर्कदूषिता ॥

इति मनुवचनात् अत्र च द्वारदेशे पूर्ववदेकोद्दिष्टविधिना शास्त्रं कार्यम् ।

प्रेताय च गृहद्वारि प्रथमे भोजयेद् द्विजान् ॥

इति कूर्मपुराणात् । अत्र पिण्डदानं कार्यम्, पूर्वोदाहृतवचनात् ।

चत्वरे स्त्रेचरो नाम्ना तमुद्दिश्य प्रदापयेत् ।

इतिवचनात् स्त्रेचरनाम्ना कार्यम् । पिण्डदानमुक्तम्-

काल्यायनेनापि ।

हिरण्यशक्लान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु ।

मुखेष्वथापिधायैनं निर्वरेयुः सुतादयः ।

आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेतमाश्रिपुरस्सरम् ॥

एकोऽनुगच्छेत्स्याद्वर्द्धमर्द्धं पथयुत्सुजेद् भुवि ।

ऊर्ध्वमादहनं प्राप्तमासीनो दक्षिणामुखः ॥

सर्वं जान्वाच्य शक्नकैः सतिलं पिण्डदानवत् ।

तस्यार्द्धम्=अन्नस्थार्द्धम् । आदहनं=दहनस्थानम् । उत्सुजेदित्यस्य दा-

हस्थानेऽप्यनुषङ्गः । अर्द्धपथि=विश्रामस्थाने ।

ततो यत्र विश्रामस्तत्र शास्त्रं कार्यम् ।

यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र शास्त्रं प्रकल्पयेत् ।

एकोद्दिष्टं ततो मार्गं विश्रामो यत्र कारितः ॥

इति नागरखण्डवचनात् । अत्र शास्त्रान्तरे भूतनाम्ना पिण्डदानं चत्वरे
कुरुभद्रानं च । अत्र-

ब्रह्मपुराणे ।

भूमौ शनैर्निधातव्यो यावत्प्रेतस्य जीवनम् ।

गतैस्तु नवभिः प्राणैरसौ देहं न मुञ्चन्ति ॥
 इति मत्वा शनै स्थाप्यः पूज्याः स्नानादिकैः शब्दः ।
 नदीमध्ये सनाथस्तु दग्धव्यश्च न चाभ्यथा ।
 यस्मिन्देशे जलं न स्यात् तुषारं वा न विष्टते ॥
 तत्र तोयकथा कार्या वक्तव्यं वा हिमं हिमम् ।
 शब्दस्नानादिकं च चितायां पूर्ववच्छाद्यं कृत्वा कार्यम् ॥
 अत्र श्राद्धान्ते पिण्डदानं प्रेतनाम्ना साधकनाम्ना वा बोध्यम् ।
 चितामोक्षप्रभृतिकं प्रेतत्वमुपजायते ॥
 अतस्तं प्रेतमेवाहुर्यथाकल्पविदस्तथा ।
 चितायां साधकं नाम बदन्त्येके खगेश्वर ॥
 इति गारुडोक्तेः । माषाञ्जलकुम्भदानं च पूर्वोदाहृतवचनात् ।
 ततः पुत्रादिः कर्त्ता मनसा तीर्थानि ध्यायेत् । तथा च—
 वाराहे ।

दक्षिणाशिरसं कृत्वा सचैलं तु शब्दं तथा ।
 तीर्थस्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तत्र कारयेत् ॥
 गयादीनि तु तीर्थानि ये तु पुण्याः शिलोच्चयाः ।
 कुरुक्षेत्रं च गङ्गां च यमुनां च सरिद्विराम् ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥
 ध्यात्वा तु मनसा सर्वानित्यादि । ततः कर्तुषेषनम्—
 प्रथमेऽहनि कर्तव्यं वपनं चानुभाविभिः ।
 प्रेतस्य केशश्मश्वादि वापयित्वाथ दाहयेत् ॥
 इति मदनरब्धृतगालवधवचनात् ।
 गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते ।
 आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥
 इतिवचनात् । मृते=तद्दिने । अस्माच्च वचनात् दाहकर्तुत्वाभावेऽ-
 पि सर्वेषामेव पुत्राणामिदं दाहान्हं वपनं विधीयते । रात्रौ दाहे तु
 संग्रहे ।
 रात्रौ दग्ध्वा तु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम् ।
 वपनं नेष्यते रात्रौ इवस्तनी वपनक्रिया ॥

कालान्तरमुक्तम्—

स्मृत्यन्तरे ।

द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं भूरकर्म प्रयत्नतः ।
 तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वाऽप्तप्रदानतः ॥

आप्रदानतः=एकादशाहादिक्षाद्वावधि । अनेनाष्टमादीनां प्रहणम् ।
देवलः ।

दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं प्रामाद्वहिभवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केशमश्रुत्वानि च ॥

अत्र स्नानवत्सर्वेषां वपने प्राप्ते“अनुभाविनां च परिवापनम्”
इत्यापस्तम्बेन मृतकनीयःसपिण्डानां तन्नियम्यते ।

व्यासः ।

पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादन्ते वथाविधि ।

पिण्डानांचितोऽन्योऽपि कुर्यादित्थं समाहितः ॥

एषां च कालानां देशाचाराद्वावस्था । मदनपारिजाते तु प्रथमदि-
ने कृतवपनस्थापि पुनराशौचान्ते वपनं भवत्येषेत्युक्तम् । खानोचरं
कृत्यमुक्तम् ।

गृद्धकारिकायाम् ।

समे शुचौ विहस्यास्तीन् वैतानान् सतृणे शुभे ।

उद्भृत्य क्षीरसंयुक्ता ओषधीर्मार्घपर्णिकाः ॥

मुखा दूर्वाइमगन्धा वा ध्याणडा च पुरुषाहतीः ।

न्यग्रोधाश्वस्थहारिद्रतिलकस्यूर्जंकादयः ॥

दुरे त्याज्या ततोऽश्रीनामन्तरा विनुयुक्तिम् ।

अग्निविरहणं च भूसंस्कारं कृत्वा कार्यम् ।

समृज्य चोपलिप्याथोदिलयोद्दृस्य च वेदिकाम् ।

अभ्युक्त्योपसमाधाय वाहिं तत्र विधानतः ॥

इति वचनात् । ध्याणः=ठण्ठाणिका । पुष्टाहतीः=पुष्टामकाः । अत्रा-
श्चिविहरणं चितादेशे गार्हपत्यादिस्थानकल्पनां कृत्वा कार्यम् । यद्यत्र
समारूढाग्निस्तदा विशेषमाह—

मध्यनः ।

अग्नावरुणयोरारुदे प्रमीयेत पतिर्यदि ।

प्रेतं स्पृष्टा मधित्वामि अप्त्वा चोपावरोहणम् ॥

घृतं च द्वादशोपास्तं तृष्णीं तुत्वा शवकिया ।

उपावरोहणम्=उपावरोह जातवेद दृत्यादिमन्त्रः । प्रजापतिर्देवता-
होमे शेयः । प्रजापतिं मनसा ध्यायात् तृष्णीं होमेषु सर्वत्रेति वचनात् ।
विच्छिन्नभौताग्नेर्मृतौ तु प्रेताधानं तत्रैषोकम्—

विच्छिन्नवहिमुसस्यपावकं विभुरानलम् ।

आहितामि भूतं दग्धुं प्रेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये ॥

भारद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधि पृथक् ।
 प्राचीनाधीतवानुद्गुत्यावोहयायतनान्यथा ॥
 प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्तवा मयित्वाऽन्यालयेऽरणी ।
 सञ्चिधाप्यारणिं मन्येद् यस्येति यज्ञुषा ततः ॥
 प्रणीय पावकं तुर्णी द्वादशोपात्तसर्विषां ।
 तुर्णी हुत्वा ततः कुर्यात् प्रेते माल्या इति क्रियाम् ॥
 नष्टेष्वग्निभ्यथारण्योर्नाशे स्वामी ग्नियेत चेत् ।
 आहरेदरणीद्वन्द्वं मनोज्योतिश्रीचा ततः ॥

उत्सुष्पावकः=अग्निहोत्रादृशत्त्वोत्सर्गेष्वपूर्वकं कृताग्नित्यागः । गिरु-
 रानलः=पूर्वमृतायै भार्यायै दत्ताग्निः । स्वाम्याक्षये=स्वस्थाने । अग्न्यालये
 मयितारणीं सञ्चिधाप्येत्यन्वयः । यस्येति यज्ञुषा=यस्याग्नयो जुहतो मां
 सकामाः सङ्कल्पयन्ते यजमानमांसम् । जायन्तु ते हविषे सादिताय स्व-
 वर्यलोकमिमं प्रेतं नयन्तिवति मन्त्रेण मन्येदित्यर्थः । मनोज्योतिश्रीचा=
 मनोज्योतिर्जुषतामित्याद्या । ततः-अग्निमन्थनादि कृत्वेत्यर्थः ।

यज्ञपार्वतः ।

यजमाने चितारूढे पात्रन्यासे कुते सति ।
 वर्षाद्यभिहते चाश्रौ कथं कुर्वन्ति यात्काः ।
 तदर्द्धदधकाष्ठेन मन्थनं तत्र कारयेत् ॥
 तद्छेषालाभतोऽन्येन दध्यशेषेण वा पुनः ।
 हुत्वाज्यं लौकिके वहौ दध्यशेषं ददेत् तु तम् ॥

चितारूढे उवलचितारूढे तासामरणीनामर्द्धदधकाष्ठेन मन्थेत् ।
 तदलाभेऽन्येन दधकाष्ठेनेत्यर्थः । आज्यहोमस्तु लौकिकपक्ष पव ।
 अन्यकाष्ठपक्षेऽपीति केचित् । पवं पर्णशरादिदाहेनाग्निनाशे पश्चात्तदेह-
 लाभे मदनरत्ने—

ब्रह्मपुराणम् ।

अथ पर्णशरे दध्ये पात्रन्यासे कुते सति ।
 गतेष्वग्निषु तदेहो बद्यूर्ध्वं लभते कवित् ॥
 तदार्द्धदधकाष्ठं तु तदीयं नैव लभ्यते ।
 तदा तदस्तिथस्तद्वं तु निक्षेपसव्यं महाजले ॥

एते चाविरोधिनः सर्वं प्रकाराः औताग्नेत्रिव स्मार्ताग्नेत्रपि देयाः ।
 विछित्तसंधानप्रकारस्तथान्योऽप्युक्तो वृष्णप्रम्येषु ।

उल्लेखनादिना संस्कृतार्यां भूमौ लौकिकार्मि प्रतिष्ठाप्यायाभ्येत्य-
 नया एकामाज्याहुर्ति चुवेण ज्ञात्याद् व्याहृतिहोमस्तेति । यजमाने

पूर्वं मृते पश्चात्पल्लीमृतावधन्युत्पत्तिप्रकारस्तु देवयाहिकोदाहृतस्मृतौ—
दम्पत्योरनयोर्मध्ये पूर्वं स्वामी मृतो यदि ।
नर्वोऽसुकं पृथक् कृत्वा समारोहानलं तु तम् ॥
धारयेदरणिस्थं तमाप्रायणात्प्रयत्नः ।
मृता निर्मथ दग्धव्या तेन पल्ली सुतादिभिः ॥

नर्वोऽसुकं=गार्णपत्योऽसुकम् । पृथक् कृत्वावशिष्टाग्निभिर्यजमानं
दहेदित्यर्थः ।

अरणिस्थम्=स्वतन्त्रारणिस्थम् । पूर्वाभिस्तस्यैव दाहात् । अत्र पक्षा-
न्तरसुकम्—

मण्डने ।

पल्ली चेद्विधवा भूत्वा प्रमीयेत कदाचन ।
तदा श्रौताग्निशून्यत्वाग्निर्मन्द्येनैव दहते ॥

अन्यदपि पक्षान्तरसुकम्—
आप्तो ।

आहिताग्न्योऽस्तु दम्पत्योर्यस्त्वादौ ग्रियते यदि ।
तस्य देहः सपिण्डैऽस्तु दग्धव्याख्याभिरभिभिः ॥
पश्चान्मृतस्य दहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

अस्माकं वचनाद्यजमानस्याप्युत्तरकालं मरणे लौकिकाग्निना दाहः
प्रतीक्ते स त्वशक्त्या पुर्विवाहाकरणेऽपि वा आधानाकरणे श्वेयः ।
यदि पूर्वं मृता पल्ली दाहयित्वाभिमिलिभिः ।
पुनर्दारक्रियां कृत्वा पुनराधानमेव च ॥

इति तत्रैवोक्ते: ।

भार्यायै पूर्वमारिष्यै दत्त्वाग्नीश्चन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कृत्वा पुनराधानमेव च ॥

इति मनूकेभ्य । अथवा पुनर्विवाहाशकौ निर्मन्द्येन पल्लीं दग्धवा-
श्रौतैरग्निभिर्यजमानं एव दग्धव्य इत्यपि प्रकारान्तरम् । अत एव—
भारदाचः ।

निर्मन्द्येन पल्लीं दहेदिति ।

अत्र निर्मन्द्येन पत्न्या दाहश्रवणादग्नीनां स्थापनमेवेति गम्यते ।
अत एव तस्मादपल्लीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति श्रुतिः पूर्वग्नीनामे-
षाहरणं कार्यमिति प्रतिपादयति । न चेयं विधुरस्य स्वतन्त्राग्निहोत्र-
करणप्रतिपादनपरा ।

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।
उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥

रामोऽपि कृत्वा सौषर्णीं सीतां भार्या यशस्विनीम् ।

ईजे यज्ञेवहुविधैः सह ग्रातुभिरुद्युतः ॥

यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्या कथञ्चन ।

सखी सम्पद्यते तेन भार्या वास्य पुमान् भवेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टविरोधात् । उपाखिर्हेमकुशपत्न्यादिः । तस्मै=
ओच्चरवेदिकवर्जयम् । अपल्लीकोऽप्यसोमप इतिश्रुतेः । एवं च यदपि
दारकर्मणि यश्चक्त आत्मार्थमग्न्याधेयमित्यापस्तम्बवचनं तदपि
तप्त्यूर्वमग्न्याधेयं कृतं तदात्मार्थमेव न तु तदमिभिः पत्न्या दाह इति
व्याख्येयम् । ग्राहणभास्यशार्करामाण्डारतत्त्वमप्येवम् । देवयाङ्गि-
केन तु स्मृतिवचनमुदाहृत्य प्रकारान्तरमुक्तम् ।

पुनः परिणयाधानं न सिद्धेत मृता च सा ।

गार्हपत्यैकदेशेन दाहा निर्मन्थय वा पुनः ॥

मण्डनेन तु विधुरस्याधानमप्युक्तम् ।

खीमा त्रमविशेषेण दग्धयं वैदिकामिभिः ॥

विवाहा दघते यद्वाधानमेवादित चेद्वधूः ।

एकाकी वादधीताशीन् विवाहक्षेत्रं सिद्धति ॥

निर्मन्थ्याप्रायणां वाग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ।

अत एवाह्मन्पक्षे पूर्वोदाहृतश्रुतिवाक्यापस्तम्बवचनयोरप्यात्म-
श्यमिति केचिद् । ततश्चायमत्र निर्गलितोऽर्थः । पूर्वपलीमरणे पत्युर्दि-
वाहपूर्वकमाधानमिति मुख्यः पक्षः । विवाहासम्भवे तु विधुराधानं वा
निर्मन्थयेन वा तां दग्धवाऽप्याः स्थाप्याः । तदेकदेशेन वा तस्या दाहं
कृत्वा ग्निभिरेतस्य दाहः । प्रेताधानप्रकारेण वाग्म्युत्पर्चिं कृत्वैतस्य
दाहो लौकिकाग्निना वेति पक्षाः । पश्चात्पलीमृते तु गार्हपत्योलमुक्तं
समारोप्य मधित्वा दाहो निर्मन्थयेन वा लौकिकेन वेति पक्षत्रयम् ।
अत्र ज्येष्ठायां विद्यमानायां यदि कनिष्ठामरणे तदापि तस्ये अग्निः
धौतं एव देयः ।

एवं वृत्तां सवर्णां खीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपत्रैश्च धर्मवित् ॥

इति अविशेषध्रवणादाहितामित्वाविशेषात् ।

यतु ।

द्वितीयां चैव यो भार्या ददेवैतानिकाग्निभिः ।

जीवन्त्वां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तद् ॥

इति वचनम्, तदाधाने लहानधिकृतविषयमिति विहानेश्वरः । अथं

च मार्यादाः पात्रैः श्रौताग्निना दाहो व्यभिचारिण्याद्यतिरिक्तविषयः ।
अग्निनैव दहेन्नार्थो स्वतन्त्रां पतिता न चेत् ।

तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत्पृथगनितके ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । स्वतन्त्रां व्यभिचारिणीमग्निभिरेष दहेत् ।
पात्राणि तूत्ररतः पृथक् दहेत् । पतितायास्तु नाग्निभिरपि दाह इत्यर्थः ।
अनाहिताग्न्यादेरग्निमाह ।

तृदयाग्न्यपत्त्वयः ।

आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धध्यखिभिरश्चिमिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥

एकेन=इमार्त्ताग्निना ।

कारिकापि ।

पत्रीमपि दहेदेवं भर्तुः पूर्वं मृता यदि ।

अनग्निका दहेदेवं कापालेन हविर्भुजा ॥

किरुः ।

विघुरं विघवां चैव कपालस्याग्निना दहेत् ।

ब्रह्मचारियती चैव दहेत्तुत्पनाग्निना ॥

तुषाग्निना च दग्धध्यः कन्यका बाल एव च ।

अग्निवर्णं कपालं तु क्षेत्रां तत्र विनिक्षिपेत् ॥

कारीषादिततो यस्तु जातः स तु कपालजः ।

यतिः=कुटीचक एव ।

कुटीचकं तु प्रदहेत्पृथयेष वहूदकम् ।

हंसो जले तु निक्षेप्यः परहंसं प्रपूरयेत् ॥

इति वचनेन तस्यैव दाहोके: । कन्यका=अविवाहिता । बालः=अनु-
पनीतः । इदं चानुपनीतस्य लौकिकेन दहनं जातारण्यमावे । तत्स-
द्वावे तु तन्मयितेनैव । तस्याः पुत्रजननोत्तरमेव पुत्रसम्बन्धिकार्यमा-
त्रार्थं स्वशाक्षोक्तविधिना क्रियमाणाया अविशेषेण दाहार्थमप्युपादा-
नात् । कलौ तु “प्रजार्थं तु द्विजाग्रथाणां जातारणिपरिप्रह”—इति
वज्र्येषु परिगणनावलौकिकाग्निनैव दाहः । अत्रोत्तपनलक्षणमुकम् ।
स्मृत्यन्तरे ।

दर्भाप्रेऽग्नें तु प्रज्वादय पुनर्दर्भेऽस्तु संयुतः ।

पुनर्दर्भे तृतीयेऽग्निरेष उत्तपनः स्मृतः ॥

लौकिके विशेषमाह ।

देवलः ।

चाणडालाग्निरमेष्याग्निः सूतकाग्निभ्य कर्दिचित् ।

पतिताग्निभिताग्निभ्य न गिष्ठप्रदणोचितः ॥

यमोऽपि ।

यस्यानयति शूद्रोऽग्नि तुष्टकाष्टुं हर्षीषि च ।

प्रेतत्वं च सदा तस्य स चाचर्मेण लिप्यते ॥

अत्र प्रेतत्वमिति श्रवणात् कुतोऽपि दाहोऽदाह पव । अतः पर्णश-
रादिना पुनर्दाह इति केचित् । अत्र यो यस्याग्निः स चितायाः पश्चिम-
प्रदेशे स्थाप्यः ।

चिता तु दक्षिणोत्तरायता कार्या ।

अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्याहा रुचयं महत् ।

तप्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं ततः ॥

इति कास्यायनोऽके । इदं चानाहिताग्नेः आहिताग्नेस्तु प्राक्शिरस्फस्य
वृश्यते । तदा चितापि प्राक्पश्चिमायता कार्या । सा तु ऊर्ध्वं वाकुपुरु-
षप्रमाणा कार्या योग्यत्वात् । ततः प्रेतस्य वपनादि कर्त्तव्यम् । तदाह ।
कास्यायनः ।

केशद्वृश्मशुनखानां लोमानां च निरुन्तनं कृत्वा विपुरीषं चेच्छुन् के-
शादि निखाय सर्पिषाम्भरं चितावेनमादधाति ।

केशः=मूर्धजाः । श्मशु=मुखरोम । लोम=गृणकम्भादिस्थमिति देवयाग्निः ।
विपुरीषमिति । उदरं पाटयित्वा पुरीषरहितं कुर्यात् । इदं च वैकल्पिकमि-
त्याह इच्छजिति । केशादिकं च भूमौ क्षितिप्रदेशे गर्त्ते निक्षिप्य विपुरीष-
करणपक्षे पाटितोदरं घृतेनाभ्युज्य चितावेनमभ्यादध्यादित्यर्थः । आ-
हितामेस्तु चिताग्नीनामन्तरा कार्या । समे चहुलतृणेन्तराग्निचित्ति
चिनोतीति कास्यायनोऽके । तस्यां च कृष्णाजिनास्तरणं कृत्वा प्रेतः स्थाप्यः ।

चित्यां प्राक्ग्रीषमास्तीर्याजिनमुत्तरलोमकम् ।

तस्मिन् प्राक्शिरसं प्रेतमुत्तरानं विनिपातयेत् ॥

इति गृहकारिकोऽके । अन्यथा कारिकायामुक्तम् ।

विसृष्टाभिरपसलैर्दृढाभिः कुर्यारज्जुभिः ।

घुमो निष्काम्भिसमये छेदयेदधुनैष ताः ॥

अपस्थैः=अपस्थयेन । विसृष्टाभिः=कृताभिः । अधुना=चितास्थापनकाले ।
प्रचेताः ।

स्मानं प्रेतस्य कृत्वा तु पुर्षपवस्त्रैश्च पूजनम् ।

चितार्था नीयते पश्चात् तां संस्कृत्य प्रयत्नतः ॥

नग्रदेहं दहेन्नैष किञ्चिदेह्यं परित्यजेत् ।

गोवजस्तं गृहीत्यैव चितामारोपयेत्तदा ॥

किञ्चिदिति । शववस्त्रैकदेशं श्मशानवास्थर्थं परित्यजेदित्यर्थः । गो-
वजप्रदेहं सहाय्यविधानार्थम् । ततः प्रेतस्य हस्ते आस्तं कृत्वा प्रेत-

नाम्ना पिष्ठदानं माषाज्जलकुम्भदानं च कार्यम् । पूर्वोदाहृतवचनं निचयात् । श्रौताग्नेरप्रिमकृत्यमाह ।

कात्यायनः ।

सप्तसु प्राणायनेषु सप्तहिरण्यकशकलान् प्राइयति मुखे प्रथमं, दक्षिणदक्षिणहस्ते ज्ञाहूँ सादवति घृतपूर्णं स्फयं च, उपभूतं सध्ये, उरसि ध्रुवां, मुखे अग्निहोत्रहवणीम्, नासिकयोः स्वूर्वौ, कर्णयोः प्राशित्रहरणे, शिरसि चमसं, प्रणीताप्रणयनं कपालानि चैकैकपाइर्वयोः शूर्पं उदरे पात्रों समवदत्तधानीं वृषदाज्यवन्तीम्, शिश्ने शम्यामरणो वृषणयोरन्तरो रुद्धपात्राण्यन्यानि अप्त्ववहरणं मृत्मयाइममयान्ययस्मयानि वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।

अस्यार्थः । सप्तसु-मुखनासिकाद्वयचक्षुर्द्वयकरणद्वयक्षेषु । स्फयश्च दक्षिणहस्ते एव चकारभवतात् । अत्र यद्यपि ज्ञाहाः प्रथमसुपधानं प्रतीयते, तथापि वक्ष्यमाणहोमस्य ज्ञाहैव कर्त्तव्यत्वादार्थकमाद्वोमान्तपवोपधानं बोधयमिति देवयाङ्गिकः । गृह्णकारिकायां तु “हवण्या पितृदि-हूमुख़” इत्यादिनाग्निहोत्रहवण्यैवाग्निप्रहोम इति तन्मते ज्ञाहाः पाठ-क्रमेणैवासादनमिति बोध्यम् । एवं स्फयस्यापि श्रुतौ सर्वान्तपवोपधानाद्वानात् श्रौतकमस्य च स्मार्तकमापेक्षया प्रावद्यात्सर्वान्तपवोपयानम्, घृतपूर्णत्वं तु ज्ञाहैव, सञ्चिधानात् । अत्र यन्मतेऽग्निहोत्रहवण्या वक्ष्यमाणो होमस्तन्मते तस्य नास्मिन् काल उपधानम् । ज्ञाहादीनां प्राग्न्याणामासादनमिति देवयाङ्गिकः । नासिकयोः=नासापुटयोः=सूक्ष्मः=पेषिको होमार्थश्चेति द्वौ । तत्राद्यस्य सद्यायां न तिः, इतरस्येतरस्यां तत्राप्यैषिकस्या ज्वप्रहणात्सर्वान्तपवोपधानम् । प्राशित्रहरणे । एकं ब्रह्मभागावदानार्थमपरं तदपिधानार्थं तत्राद्यस्य दक्षिणे कर्णं, अन्त्यस्योत्तरत्र । द्वितीयं । शूर्पं वदणप्रधासस्थकरम्भपात्राणामिति हरिस्वामिनः । कर्कस्तु प्रतिप्रस्था-तुविहारस्थमित्याह । न च प्रतिप्रस्थातुकर्तुक्यागस्याऽऽग्निक्षाद्रव्यक्त्वाचत्र शूर्पंभाव इति वाऽध्यम् । तन्मते मेष्यर्थयवानां प्रदेयप्रकृतिवेन तत्र सूर्पसन्दावात् । अकृतवदणप्रधासिकस्य तु पेषिकमेव द्विधा कृत्योपर्येयं छित्रवैकमिति तैत्तिरीयपाठात् । यस्तु द्विधचनबलाल्लौकिकं कप्रहणमिति वासुदेवेनोक्तम् । तत्र । प्रतिपात्तस्त्रवात् पात्रासादनस्य । सम-वक्ष्यधानीम्=इडापात्रीम् । पृष्ठदाज्यवन्तीं=पृष्ठदाज्यपूर्णाम् । समवत्तधानी-प्रहणमुखरणहविर्ग्रहणपाइयोर्याहृत्यर्थम् । अतोऽनयोरन्ययहृषपात्रवद्-र्धोर्मतदृष्टवचनम्, अरण्योरपि प्रागप्रयोरेवासादनं पात्रान्तरवत् पादयोर-धरां प्राचीमिति वक्ष्यमाणङ्गदेवगपरिशिष्टवचनेऽनाहित ॥ रेतं प्रति तथा

दर्शनात् । उद्गग्रयोरिति देवयाहिकः । करु-सकिष्यनी । यज्ञपात्राणि=उल्ल-
खलमुसलादीन्यनुक्तस्थानानि । उलूखलं च न्युब्जमासाद्यम् । मुसलेन
सह न्युब्जमन्तर्कर्वोरुखलमिति उन्दोगपरिशिष्टात् । अत एव पात्रान्तरा-
णामुच्चानता । यद्यपि चेदं प्रकरणादनाहिताग्निविषयं तथाप्यविरोधा-
दाकाङ्क्षतत्वात् इहितान्नेरपि सम्भव्यते । अत्र च यज्ञपात्रत्वाविशेषाद्वा-
रुणप्राप्तासिकपश्वादिसम्बन्धपात्राणामपि अत्रैवोपधानमिति देवयाहि-
कः । तत्र । जुहूत्वाद्यविशेषेण तत्र तत्रोपधानस्य प्राप्तेः । वस्तुतो मा-
दतीवाग्यज्ञभूतजुहूदीनामपि दर्शप्राप्तायास्तत्र तत्रासादनात्य-
प्रतिपत्तेऽविलोपाय तत्र तत्रासादनस्यैव युक्तत्वात् । अतो यदा प्राक्-
तकार्यकारि तेषु पादं तस्यैव परमन्तरणाद्वासादनं नाभ्यस्येति यु-
क्तम् । एवं सोमाङ्गभूतानां प्रचरण्यादीनामर्यव्यवासादनम् । न च
तत्रातिदेशाभावात् कथं प्रतिपत्तिप्राप्तिः । एतस्यानारभ्याधीतत्वेन
सर्वासु प्रकृतिषु निवेशात् । याहिकास्तु दर्शपूर्णमासपात्रव्यतिरिक्तानां
प्रतिपत्तिनं भवतीत्याहुः । एवमौपासनपात्राणामपि येषां खुवादीनां
स्थानमुक्तम्, तेषां तत्रैवासादनमन्येषां तूर्वोरन्तरेणेति शेषम् ।
अतश्च यद्देवयाहिकेन तदरण्योरत्रैवासादनं यज्ञपात्रत्वाविशेषादित्यु-
कं तत्र मूलं मृग्यम् । तदासादनप्रकारश्च वक्ष्यते । अप्सवहरणम्=
अप्सु प्रक्षेपेः । इदं च सून्मयानां वैकल्पिकं पूर्वं शिरसि निधानस्यो-
करत्वात् । अयस्मयानां शासादीनां जलापाप प्रक्षेपः । ब्राह्मणाय च द-
द्यादिति वाशदभ्रवणात् । एवं पात्रासादनमुक्ता दाहादावधिमाह-स
एव । अग्निभिरादीपयन्ति । अहु॒नि जुहोति । पत्रो म्नाताऽन्यो ब्राह्मणोऽ-
स्मात्वमधिजानोसीति । अग्निभिर्गाहंपत्यादिभिस्त्राभरेव तं यदि गाहं-
पत्यः पूर्वं इत्यादिना श्रुतौ व्रयाणामेव दाहे करणत्वश्रुतेः, सभ्यावस-
द्ययोस्तु चितेऽरुतरस्यां दिशि पञ्चसु प्रकमेषु स्थापनं सम्भ्यावसद्या-
वाहितान्नेर्दहनकर्मणि न प्रयुज्येते चिताप्रदेशादुत्तरस्यां दिशि पञ्च-
प्रकमानतिकम्योत्सुजतीति शाङ्क्यायनोक्तेः । आवस्थयपात्राणां तु तत्र
तत्रासादनं भवत्येव । अत एव-
शाङ्क्यायनः ।

पात्राणि तु प्रयुज्यन्ते । अत्र यद्यपि स्थानविशेषो नोक्तस्तथापि
पूर्वोक्तस्थानविशेषोऽत्र बोध्यः । अत्र चादीपनात्पूर्वं वह्नीनां पूजा कार्या ।

अभ्युश्योपसमाधाय वह्निं तत्र विधानतः ।

पुष्पाक्षतैश्च सम्पूर्ण्य देवं क्रव्यादसंहितम् ॥

त्वं भूतकृज्जगद्योने । त्वं लोकपरिपालकः ।

उक्तः संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गे मृतं नव ॥

इति कथ्यादमध्यर्थं शरीराहुतिमाचरेत् ।

इति गाहवेक्षः । एवं सप्तपूज्याहवनयिवादीन् गृहीत्वा । “कृत्वा सुदु
ष्करम्” इत्यादि मन्त्रं पठित्वा चित्तेरादीपनं कार्यम् ।

गृहीत्वा पाणिना चाम्नि मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।

कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता ।

मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।

दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यालोकान् स गच्छतु ॥

एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

चत्वलमानं तथा विहित शिरःस्थाने प्रदीपयेत् ॥

चतुर्वर्णेषु संस्कार एवं भवति पुत्रकः ॥

इति वाराहोक्तेः । आहुति जुहोतीति पुत्रो भ्राता वा यो यस्याधिकारी स
इति यावत् । ब्राह्मणप्रहणं क्षत्रियवैश्यवाः पुत्रभात्रोर्युदासार्थम् । अ-
प्राज्यं संस्कृताहवनयिं परिस्तीर्य स्त्रावि स्त्रुतेण सकृद गृहीत्वाहवनीये
समिधमाधाय—

अस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुतः ।

तदनन्तरमसौ स्वर्गीय लोकाय स्वाहेति मन्त्रेण जुहुयात् ।

अप्र मन्त्रेऽसावत्यत्र प्रेतनाम वक्तव्यमिति देवयाङ्गिकः । इदमग्रय
इति त्यागः । स्त्रुतं जुहुः । अनादेशे तस्या एव परिभाषितत्वात् । कारि-
कायां त्वग्निहोत्रहवणी इत्युक्तम् । “शस्ये तु वा समित्पूर्वे हवण्या पितृदिङ्
मुख” इत्यादिना । शस्ये=आहवनीये । अयं चास्मात्त्वमधिजातोऽसीति
मन्त्रोऽनूदेनैव खियां प्रयोक्तव्य इति कर्कः । ततो जुहूहोमपश्च इदानीं जुहा
मासादनम् । अग्निहोत्रहवणीहोमपश्चे तु तस्या इदानीमासादनम् । स्त्रुतमा-
सादयेत् । सौत्रपाठकमात्, तदनन्तरं श्रौतपाठानुरोधात् स्फ्यमासादये-
त् । अस्मिन् द्वये याऽन्यज्यव्याली सा मृत्युयो चेदप्सु प्रक्षेपया नो चे-
दन्तरेणोरुनिधानम् । प्रतिपाद्यत्वाविशेषात् । न चाहिताग्निमिर्द्ध-
न्ति यज्ञपात्रैश्चेति तृतीयानिर्देशापात्राणां गुणत्वप्रतीतेनैवं प्रतिपत्तिरिति
वाच्यम् । पात्राणां दाहे गुणत्वेऽपि दक्षिणे हस्ते जुहुमासादयतीत्यादौ
द्वितीयानिर्देशेन प्राधान्यप्रतीतेरासादनं प्रतिपत्तिः, अत एव पात्रा-
णां नाशादौ न पात्रान्तरोत्पत्तिः । न चैवमपि पात्राणां दाहे करणत्वा-
स्तज्जाशादौ दाहः प्रयोजकः किं न स्यादिति वाच्यम् । दाहेऽपि यज्ञ-
पात्राणामेव करणवेन तस्य परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेन पुरोडाशकृपा-

लब्ध पात्राणामप्रयोज्यत्वात् । ततश्च स्कन्ध उदकपूर्णं कुम्भं कुत्वा
तेन प्रेतपादमारभ्य चिरिं परितोऽपदक्षिणां धारां दद्यात् । ततो गाढ
रोदनं रोदितव्यम् । ततो गाढमेव तस्य सुखं भवेदिति गद्योक्ते ।
अथ स्मार्त्तांगेः पूर्वोदाहतकात्यायनवचनोच्चीतोऽपि दाहपकारः सुखं
ग्रहणार्थं विशिष्योद्यते । अत्र कारिका—

अथ पुत्रांदेराप्लुत्य कुर्याद् दाहचयं बहु ।
भूपदेशे शुचौ युक्ते कुत्वा चित्यादिलक्षणम् ॥
तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं सुखे ।
न्यस्त्वा हिरण्यं शिरसि प्रणीतं चमसं तथा ॥
शूर्पे तत्पार्व्योरेकं चेद् द्विधा पूर्वचम्यसेत् ।
अथवाणकर्मसम्बन्धिं द्वितीयं शूर्पमुच्यते ।
अण्डयोररणिं तद्वत्प्रोक्षणीपात्रमादितः ॥
पात्राणि चान्तरेणोऽन्मयाद्यम्भसि क्षिपेत् ।
अधारिणं सव्यजान्वको दद्यात् दक्षिणतः शून्यैः ॥
पूर्वचञ्जुहुयाद्वृहौ समिद्वर्जं स्फुरेण सः ।
दक्षिणायां स्फुरं दद्यात् दक्षिणे करे ।
समिन्धीयात्ततो वर्हि शेषं स्यादाहितानिवद् ॥

अत्र मुखमात्रे हिरण्यनिधानम् ।
तिलान् दर्मान् विकीर्याधं सुखे स्वर्णं विनिक्षिपेत् ।
इति गद्योक्ते ।

अन्ये तु एतस्य वचनस्य प्रकरणान्मुमूर्खविषयत्वात्स्वत्रोक्तः सप्त
स्वपि छिद्रेषु हिरण्यनिक्षेपः कार्यं इत्याहुः । तेन प्रोक्षणादीना
पात्राणामन्तरेणोरुनिक्षेप एव । न च तस्या अग्निहोत्रहवणीस्थानापच-
त्वान्मुख एव निक्षेपो युक्तः “मुखेऽग्निहोत्रहवणीम्” इत्यनेनाग्निहोत्र
होमकरणस्वरूपयोगार्थविशिष्टाया एव सुखे निक्षेप एव प्रतीतेः ।
अन्तरेणोरुहत्यस्वैवायं विषयः अत एवारणीनिक्षेपोत्तरं प्रोक्षणी-
पात्रनिक्षेपः । अग्निदानं चाग्निपूजादि कुत्वा कार्यं सूत्युकानां पदा-
र्थानामन्नापि प्रवृत्तेस्तुलव्यत्वात् । सुखस्य सव्याचारं नसि निधानं केवि-
दिच्छ्रुतिं । इति कात्यायनीयानां दाहाख्यसंस्कारविविः ।

अथाश्वदायनाम् ।

आहिताग्निश्चेतुपतपेप्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युद्यै-

स्येत्। अगदः सोमेन पशुनेष्येष्वावस्येदनिष्टावा, संस्थिते भूमिभागं जानयेत् दक्षिणपूर्वस्यां दक्षिणापरस्या चा, दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं चा प्रथग्नदक्षिणाप्रवणमित्यके । यावानुद्वाहुकः पुरुषस्तावदायामम् । व्याममात्रं तिर्यग्वितस्तिमर्वाक् अभितः वाकाशं इमशानम् । बहुलौषधिकं कण्टकिक्षीरिणस्तु यथोकं पुरस्तात् । यत्र सर्वत्र अपः प्रध्वसेतन् । एतदादहनस्य लक्षणं इमशानस्य, केशश्मशुलोमनखानीत्युकं पुरस्तात् । द्विगुलकं वर्द्धिराज्यं च । दधन्यत्र सर्पितानवन्ति एततिपत्रं पृष्ठदाज्यम् । अथैता दिशमनीश्वयन्ति यद्वपात्राणि च अन्वश्च प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः । पीठचकेण गायुकेनत्येका गनुस्तर्णी गामजां वैकवणी कृष्णामेको सध्ये वाहौ वड्वानुसङ्कालयन्ति । अन्वश्चोऽमात्या अ घोनिवीताः प्रवृत्ताश्चिक्षा ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजगन्धाः । प्राप्यैवस्मृमिभागं गर्चोदकेन शमीशास्याया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिवर्जन् प्रोक्षस्यपेतवीतविक्षर्पतात् इति । दक्षिणपूर्वं उद्युतान्त आहवनीयं निदधाति । उत्तरपक्षिमे गार्हपत्यं दक्षिणपक्षिमे दक्षिणमर्यैनमन्तर्वेदीष्मचिर्ति चिनोति यो जानाति तस्मिन् च वर्द्धिरास्तीर्थं कृष्णाजिनं चोत्तरलोम तस्मिन् प्रेतं संवेशयन्ति उत्तरेण गार्हपत्यं हृत्वाहवनीयममिमुखशिरसम् । उत्तरतः पत्नीम् । धनुष्य ऋत्रियाय । तामुरथापयेद्वेवरः पतिस्थानीयः अन्तेषासी जरहासो षोडीर्थं नार्यमित्रीवलाकमिति । कर्त्ता वृषले जपेत् । धनुर्द्वस्तादाददानो मृतस्येति धनुरुकं वृषलेऽधिज्यं कृत्वा सञ्चितिमाचित्वा संशीर्यानुप्रहरेत् । अथैतानि पात्राणि योजयेद् । दक्षिणे हस्ते ज्ञुहूं सम्ब उपभूतं दक्षिणपाइर्वं सफयं सद्येऽग्निहोत्रहवणीमुरसि ध्रुवां शिरासि कपालानि दस्तु प्राणो नालिकयोः श्रुतौ भित्वा चैकम् । कर्णयोः प्रायित्रहरणे, भित्वा चैकमुदरे पात्रां समवत्त्वानं च चमसं, उपस्थे शम्यामरणीमूर्वो-कूलमुसुले जङ्गयोः पादयोः शूर्पे भित्वा चैकम् । आसेचनवग्नित पृष्ठदाज्यस्य पूरयन्ति । अमापुत्रो वृषदुपले कुर्वीत लौहायसं कौलाळ-मनुस्तरण्या वपामुखिद्य शिरोमुखं प्रच्छादयेत् अग्नेर्षमेपरिगोमिर्वायस्वेति । वृक्काबुद्धृत्यं पाण्योरादवाति । अतिद्रवसारमेवौ इवानां विति दक्षिणे दक्षिणं सध्ये सध्यं हृदये हृदयं पित्र्यां चैके वृक्कापचार इत्येके । सर्वा यथाङ्गं विनिक्षिप्य चर्मणा प्रछाद्येमग्ने चमसं माविजि-हर इति प्रणीताप्रणयनमनुमन्त्रयते । सध्यं जान्वाच्य दाक्षेणानावाच्याहुतीर्जुहुयादग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, (१)लोकाय स्वाहा, अनु-मतये स्वाहा इति पञ्चमीमुरसी प्रेतस्यास्मादै स्वमजावया अयं त्वद्-

धिजायतामसौ स्वर्गाय लोकाय स्थाहेति प्रेष्यति युगपद्मनीन् प्रज्ञा-
लयतेति तं दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि पथिभिः पृथ्येभिरिति समानमु-
चरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्च खात्वाऽन्तः पूरयित्वाऽवकां शी-
पालमित्यवधापयेत् ।

अहयर्थः । उपतपेत् । इयाधिभिरिति शेषः । अपराजितायाम्=ऐशान्याम् ।
उदधस्येत्=मुमुर्षुरेव ग्रामाद्विर्गच्छेदित्यर्थः । यदि अगदो रोगरहितः
स्यात् तदा सोमादिभिरिष्टा अनिष्टा वा ग्रामं विशेषत् । सोमोऽत्र ऊर्ध्वो-
तिष्ठोमः । पशुर्निरूपः । प्रकृतित्वात् । हस्तिरागिनदैवत्यैवेति वृत्तिकृत् । अथ
यदि संस्थितो मृतस्तदाग्नेयां नैऋत्यां वा भूप्रदेशं खानयेत् । दक्षिणा-
प्रवणमाग्नेयेविवरणं वेत्यर्थः । अर्वाकमधस्तः । हमशानं दहनदेशोऽस्थि-
सञ्चयनदेशभेति द्विविधम् । तदुभयमपि अभित आकाशं गृह्णाद्याव-
रणशून्यमित्यर्थः । कण्ठकी क्षीरिणी उद्वासयेदिति शेषः । पुरस्ताद्वास्तु
परीक्षायाम् । प्रध्वसेन्त्वगच्छेन् । एतदादहनाक्यस्यैव हमशानस्य लक्षणं
वाच्चित्यसञ्चयनाख्यस्य । केशमश्रुलोमनखानीति यत्पुरस्तात्वष्टु(१) उक्तं
तदिहापि कुर्यादित्यर्थः । तत्र चैवमुकं संस्थिते तीर्थेन निर्हत्यावभूते प्रे-
तालङ्काराकूर्वन्ति केशमश्रुलोमनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पान्ति
नलदमालां प्रतिमुञ्चन्ति निर्पुरीषमेके कृत्वा पृष्ठदाज्यं पूरयन्ति । अहत-
स्य वाससः पाशतः पादमात्रमविछिन्नं प्रोर्णुवन्ति प्रत्यक्षदेवादिःपाद-
मवच्छेदं प्रेतस्य पुत्रा अमाकुर्वीरन्ति । पाशतः मूले । पादमात्रं चतुर्यो-
शमात्रम् । अवच्छिन्नं छित्वा प्राकशिरसं प्रेतं शायथित्वा वाससोऽप्यं यथा
पादपर्यन्तं भवेत्यथा छादयेत् । अवच्छेदं=छिन्नवस्त्रम् । पुत्रा अमाकुर्वीरन्
संगृहीयुरित्यर्थः । द्विगुरुकं प्रभूतम् । उपकल्पयेदिति शेषः । एतदिति ।
एतत् प्रेतकार्यार्थमित्यर्थः । अभिथुनास्त्रियः पुरुषाभ्य न मिथा इत्यर्थः ।
पीठकेण शकटादिना । अमालाः=वान्धवाः । अघोनिवीताः=अनुपरिकृत-
वाससः । गतोदक्नेति । खात्वननकाले उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्वज्ञानु-
मात्रं गर्च खात्वा तत्रापो निषिद्धयावकां शीपालं चावधापयतउदकेनेति
वृत्तिकृत् । कर्तोदकेनेति पाठे तु कर्त्ता उदकेनेति छेदः । अग्राचारात्प्रथमं क-
र्त्ता और्ध्वदेहिकं करिष्य इति लङ्काल्प्योपसर्प मातरमिति मल्लेण भूमिमनु-
मन्त्य दिविजाता यज्ञातेति मन्त्रेण तां प्रोक्ष्य पश्चाछमीश्वाज्ञादिनाऽऽय-
तनप्रोक्षणं कुर्यादिति सम्प्रदायविदः । प्रसव्यम्=अप्रदायक्षिणम् । त्रिमन्त्रावृ-
तिः । अत्र यमाय दहनपतये बोद्धिलखामीत्यादिभिर्मिर्मन्त्रैः शलाकया
रेक्षात्रयमुल्लिखेत, इति केचित् । दक्षिणपूर्वे उद्धताम्भेऽनुखतवात्स-

(१) आश्वलामनभीत्रसूत्रस्य पष्ठाभ्यामे ।

मीपे आहघनीयं निदधाति । अथैनमन्तवेदीति । अत्रायशब्दबलादनुभ-
न्त्रणस्याग्रे वर्णनाचास्मिन्काले चमसेन प्रणीताप्रणयनं कार्यमिति
श्रुतिहृत् । चितिश्च खाते हिरण्यशकलं निधाय तिलानवकीर्यं कार्या ।
यो जानातीति कर्त्तुरानियमार्थम् । तस्मिन् वर्हिरास्तीर्येत्यादि तु कर्त्तैव
कुर्यात् । लकाप्रत्ययस्य पूर्वकालतामात्रपरत्वात् । उत्तरत इति प्रेतस्यो
त्तरतश्चितावेषं पञ्चो संवेशयन्ति शाययन्ति । क्षत्रियस्य विशेषमाह ।
धनुष्ठेति चकारात्पञ्चमिपि । पतिस्थानीयं इति हेतुगर्भं विशेषणम् ।
पतिस्थानीयत्वादित्यर्थः । अन्तेवासी=शिष्यः । जरद्वासो=बहुकालं कृतदा-
स्यः । स वा तां पक्षीसुत्थापयेदित्यनुषङ्गः । वृषले जरद्वासे उत्थापयितरि
सति कर्त्ता मन्त्रं जपेत् । अर्थादन्यपक्षं उत्थापयितैव जपेत् । धनुष
उत्थापने मन्त्रमाह । बनुहस्तादित्यादिना । वृषले उक्तं यत्तस्य न मन्त्रजप
इति । संचितिं=प्रेतोपरिचितिं अचित्वा अकृत्वा प्रागिति वावत् । तदूधनु-
रधिज्यमुपरिज्यं प्रेतस्योचरतः स्थापयेत् । अथैतानीति । अत्रायशब्दः शा-
खाभ्यरोक्तकर्मोपसंप्रहार्थः । तेन मुखे नासिकाद्येऽक्षिद्वये कर्णद्वये च
हिरण्यशकलप्रक्षेपः । प्रेतशरीरे घृताक्तिलप्रक्षेपः कार्यं इति श्रुतिहृत् ।
पतानि=प्राकृतानि । प्राकृतानामेवाऽधानकालोत्पन्नानां सर्वकर्मशेषत्वे
नसमासेऽप्येकस्मिन् कर्मण्युत्तरकर्मार्थं स्थापितत्वात् वैकृतानां तु तत्त-
त्काले व्यैकृतानां तत्त्वकर्मपवर्गेऽपवृक्तवेनास्थापितत्वात् । न च
प्रतिपत्तेर्धारणप्रयोजकत्वस्येष्ट्वात्प्रतिपत्त्यनुरोधेनैव वैकृतानि स्थाप्य-
त्वामिति वाच्यम् । सत्यपि प्रतिपत्तेर्धारणप्रयोजकत्वे प्रकृते परप्रयुक्त-
धारणोपजीवित्वेन धारणप्रयोजकत्वाभावात् । अत एवावधातकाली-
नतुषोपवापस्य कणालधारणप्रयोजकत्वमुक्तं तन्नप्रत्यन्ते । अत एव विकृति-
मध्ये मरणे तेषामपि योजनं भवत्येवाविशेषादिति वृत्तिकृदनुसारिणः ।

अन्ये तु वैकृतानामपि न विकृत्यपवर्गं अपवर्गः । प्रयोगान्तरार्थं स्थाप-
नस्यावश्यकत्वात् । अथ तत्रान्यानि प्रदीप्यन्ते । तदा प्राकृतेऽप्यपि समा-
नम् । अथ प्रतिपत्तिवलादेव लाघवात्तानि स्थापयेरन् तदा वैकृतानामपि
आतिवेशिकप्रतिपत्तिवलात्स्थाप्यत्वेन भवत्येवं योजनमित्याहुः । तत्र ।
न हि वयं प्रतिपत्तिविधिवलात्प्राकृतानां स्थापनमिति ब्रूमः । किन्तु
इवतन्त्रकालोत्पत्तेः । अत एवाधानमङ्गमिति कृत्वाचिन्तायां नाधानं
प्रतिकर्ममेदेनानुषेयं स्वतन्त्रकालत्वादित्युक्तं तुतीये । तस्माद्यथोके
दक्षिणे हस्ते लुहूं योजयेदिति सर्वत्र सम्बद्धते । दत्सु=दन्तेषु ग्राणः ।
इदं च सोममध्ये मरणे । अन्यथा तु तेषामवभूयनयनप्रतिपत्तेरुक्त-
त्वात् नेत्रं प्रतिपत्तिः । सुवाचिति द्विषचनं विहृत्वमिग्रायम् । पाञ्चां=

दारुपात्रीम् , स मवत्त्वानं चमस इडापात्रीम् । येषां तु पात्राणि योजये-
दिति सामान्यविधिनैव योजनस्य विहितत्वादनियतदेशमनियतकालं
च योजनं क्षेयम् । आसेवनवन्ति=विलवन्ति । अमापुत्रहाति । अमाकुर्वा-
तेत्यन्वयः, आत्मन उपयोगार्थं गृहीयादित्यर्थः । लौहायसं=लौह-
विकारं शासादि । कौलालं=मृत्युमयादि तदपि पुत्रो गृहीयादित्यर्थः ।
अत्र “गौरनुस्तरणी प्रोक्ता न पक्षोऽयं कलौ भवे” दिति वचनेन
कलौ अनुस्तरणीपक्षस्य निषिद्धत्वादथ यदानुस्तरणी नास्ति तदा
सकतुहर्वीषि तत्स्थाने न तदभावे सकत्वादेविहितत्वारसकतुपिण्डा
पद्म तत्स्थाने देयाः । तत्र द्वौ पिण्डौ कृत्वा अतिद्रवसारमेयाच्चित्तमन्त्रे
ण पाण्योरादध्यात् । इत्येकः पक्षः । अथवा अपूपाकृतिसकतुपिण्डं
कृत्वा ललाटे मुखे चाग्रेवंमेति मन्त्रं सकृदेव पाठत्वा पाण्योर्दद्यात् । ततः
पिण्डद्वयं कृत्वा “अतिद्रव” इति मन्त्रं सकृदेव पाठत्वा पाण्योर्दद्यात् ।
तथा हृदयाकारं सकतु पिण्डं कृत्वा इदये तूष्णीं दद्यात् । ततो अन्येऽ-
पि तत्तदङ्गसदशाः पिण्डास्तत्तदङ्गे देया इत्यपरपक्षः । अत्र पिण्डानां
पृष्ठदाज्येनाभिघारणं केचिदिष्ठन्ति । अनयोध शक्त्यनुरोधेन द्यवस्था
प्रणीताप्रणयनपूर्वं विहितमाज्याहृतिवचनं तन्त्रनिवृत्यर्थमिति वृति-
कृत । तेन प्रेतोपासनं करिष्य इति संकल्प्य समिहृदयमादाय अर्भिन कामं
लोकमनुमतिम् । एताः प्रधानदेवता एवाग्नावाज्यद्रवयेण प्रेतं प्रेतस्यो
रसि आज्येन यस्ते इति सङ्कल्प्य द्याहृतिभिः समिहृयं हृत्वा चितिसाहिता-
ग्नीन् परिस्तीर्यं पर्युक्ष्य तूष्णीमाज्यं संस्कृत्य सुवं संसृज्य प्राचीनावीति
स्मुद्वेण होमं कुर्यादित्यवेति सम्प्रदायविदः । उद्देशत्यागस्तु यथालिङ्कं
पञ्चम्याः प्रेतायेति त्यागः । पञ्चम्या पृष्ठदाज्येन होम इति केचित् ।
सुवोऽत्रान्य इति वृत्तिकृत । असाचित्वस्थाने प्रेतस्य नाम गृहीयात् । अत्र
प्रेतस्योरासि होमविधानादर्थात्पूर्वं होमं कृत्वा पश्चात्सकतुपिण्डानं
कायमित्यपि केचित् । प्रेहि परिभिः पूर्व्येभिरिति समानमिति समानं
प्रागुकेनानुद्रवणेन । अनुद्रवणे हि एताश्चतुर्विंशतिर्बाबो विहितास्ता
अत्रापि श्वेया इत्यर्थः । गर्भादककरणं त्वर्थात्पूर्वं क्षेयम् ।

अथास्वलायनानाहिताग्नेदाहप्रकारः कथ्यते ।

तत्र वृत्तिकृत ।

तत्र त्वनाहिताग्न्यादेविंशेषो वक्ष्यतेऽधुना ।

विगुलकं वर्द्धर्वाज्यं चेत्येवमन्तं समं भवेत् ॥

नास्त्यानुस्तरणी कार्या पात्राणां योजनं तथा ।

पृष्ठदाज्यं तथाचार्यादिति गृह्यविदां मतम् ॥

तां विशं तु नयेदग्निं प्रेतं चापि ततः परम् ।
 अयुजो मधुना वृद्धाः पीठचक्रेण वा भवेत् ॥
 प्रेतस्य स्पृष्टतोऽमात्या ईयुः पूर्ववदेव च ।
 भूमिभागं ततः प्राप्य कर्त्ता प्रोक्षिति पूर्ववत् ।
 उद्धतान्ते निधेयोऽग्निर्देशे तूतरपश्चिमे ।
 तथा शास्त्रान्तरे हृष्टाः प्रणीताः प्रणयेत्ततः ।
 खाते हिरण्यशकलं तिलांश्चापि विनिक्षिपेत् ।
 तन्म नेतिपूरैवोक्तमिधमा चेत्यादि पूर्ववत् ।
 यन्त्रूपस्थानपर्यन्तं धनुरंतमथापि वा ।
 ततो हिरण्यशकलैः छिद्राण्यपि च धाति वै ।
 घृतसिक्तांस्तिलांश्चापि किरेत्प्रेतकलेवरे ।
 अथंममग्ने चमसं पूर्णपात्रानुमन्त्रणम् ।
 सद्यं जानु निपात्याय चन्द्रोऽग्नो जुहोति वै ।
 तथाभूतश्च जुहुयात्पञ्चमीं हृष्टये ततः ।
 ततः प्रज्वालयेदर्जितं प्रैषो नात्र भवेदिति ।
 तं दह्यमानमित्यादि सर्वं पूर्ववदेव तु ।
 अस्थिसंचयनाद्यस्तु सर्वसाम्यान्न कर्यते ।

अत्र पात्रचयनाभावो नानाहिताग्नेः पात्र वयो विद्यत इजि वौघायन
 वचनाज्वेय इति वृत्तेकृत् । पृष्ठदाज्यं तथाचार्यादेत्यत्र भवतीति शेषः । तथाभूत
 इति सद्यं जानु निपात्येत्यर्थः ।

अथ छन्दोगानां पात्रसंचयविशेष उच्यते ।

तत्र तत्सत्रम् ।

मध्ये देवयज्ञस्य चितां चिन्युः पश्चाद्वार्हपर्यमुपवद्धुः । पुरस्ता-
 दाहवनीयं तं दक्षिणाग्निरसं चितावाहितं यज्ञपात्रैः कल्पयेत् । शिरसि-
 कपालानि युज्ज्यात् । सप्तधान्यं च चमसं ललाटे प्राशित्रहरणं नासि-
 कयोः स्मृतौ नास्ये हिरण्यमवधायानुस्तरणिक्यागोमुखं वपया प्रच्छाद्य
 तत्राग्निहोत्रहवणी तिरस्त्री दक्षिणे पाणौ जुहुमुदेर पात्रौ उपस्थे कृ-
 ष्णाजिनं अन्तरेण सकृदीशम्य । द्वयदुपलं यद्व नादेशामो दक्षिणस्यो-
 षस्य दक्षिणत उलूलमनुस्थं मुसलं पादयोः सुर्वं सर्वाण्युत्तानानि
 पूषदाज्यवन्ति कृत्वा सर्वेभ्योऽग्निभ्य उलुपराजीस्तुण्युः । यथास्मिन्न-
 इनये समवेद्यन्तीति कल्मेषु यज्ञपात्रेषु ऋः छदोगः पारगायेभाकेसुपर्ण-
 मिति धूम डादत त्वेषस्ते धूमकृष्णतीति प्रज्वलितेन सृष्टमहांअसीत्ये-
 तयोरन्वतरेण ।

यद्यत्र नादेक्षणम् इति । यज्ञादिश्यते विशिष्य नापदिश्यते यथा
अरण्यादि तदप्यवैव स्थापयेत्स्थिर्यः । ऊषस्य कटिसंजिङ्गष्टजघनप्रदे-
शस्य । नाके सुपर्णमिति साम त्रिः पठेत् । अथ छन्दोगानाहिता-
ग्नेर्विशेष उच्चते ।

छन्दोगपरिशिष्टे ।

अथ पुज्ञादिराष्ट्रलुत्य कुर्याद् दारचयं महत् ।
भूप्रदेशे शुचौ युक्ते पहवादिन्यादिलक्षणे ।
तत्रोत्तानं निरात्मयैनं दक्षिणाशिरसं मुखे ।
आज्यपूर्णा शुचं दद्यादक्षिणाप्राणं नसि शुब्दम् ।
पादयोरधरां प्राचीमरणमिरसतिराम् ।
पाइर्वयोः शूर्पचमसे सद्यदक्षिणयोः क्रमात् ।
मुसलेन सह श्युड्जमन्तरोवैरुद्धलम् ।
चाप्रोवीलीकमत्रैवाश्रुनयनो विभीः ।
अपसद्येन कृत्वा तु बाग्यतः पितॄदिङ्गुसः ।
अथार्ग्नि सब्वजाग्वको दद्यादक्षिणतः शौनः ।
अस्मात्वभाग्निजासोऽसि स्वदयं जायतां पुनः ॥
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति यज्ञुरुदीरयन् ।
एवं गृहपतिर्दग्धः सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥
चाप्रोविलीकं=पात्रविशेषः । अनाहिताग्निस्त्रीविषये विशेषस्तेनैवोक्तः ।
अनैवावृता नारी दग्धव्या या व्यवस्थिता ।
अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः ॥
अथ सर्वसाधारण्येन निरन्तरेविशेष उच्यते । तत्र-
गृहकारिका ।
एवमेवागृहीताप्नेः प्रेतस्य विधिरित्यते ।
तत्र तृणां भवेत्सर्वं पात्रविन्यासमन्तरा ।
केचित्तु-इदं तृणांविधानं कात्यायनविषयम् । अव्येषां तु समन्त्र-
कमेवेत्याहुः । अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव ।
सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चिंतामारोप्यते शब्दः ।
अधोमुखो दक्षिणादिक्क्वरणस्तु पुमानिति ॥
उत्तानदहा नारी च सपिण्डैरपि बन्धुभिः ।
अथ सूतिकादिमरणे ।

मिताक्षरायाम्—

स्मृतिः ।

सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याक्षिकाः ।

२६ विं० मि० शू०

कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगद्यं क्षिपेत्ततः ॥
 पुण्याभिरभिमन्त्रयापो वाचा शुद्धि लभेत्तरः ।
 तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥
 शृणकारिकायाम् ।
 सूतिकामरणे प्राप्ते सर्वौषध्यनुलेपनम् ।
 असूतकी तु संस्पृष्टा शूर्पाणां तु शतं क्षिपेत् ॥
 स्मृत्यन्तरे ।

उदकवा सूतिका वापि मृता स्याद्यादि तां तदा ।
 आशौचे त्वनतिकान्ते दाहयेदन्तरा यदि ॥
 उद्धृतेन तु तोयेन स्नापयित्वा तु मन्त्रतः ।
 आपोहिष्ठृति तिसृभिर्हरण्यवर्णाभ्यतस्मिः ॥
 पवमानानुवाकेन यदन्तीति च सप्तभिः ॥
 ततो यज्ञपवित्रेण(१) गोमूत्रेणाथ च द्विजाः ।
 द्वापयित्वान्यवसनेनाच्छाद्य शब्दर्मतः ॥
 दाहादिकं ततः कुर्यात् प्रजापतिवचो वथा ।
 रजस्वलाभिषये मिताक्षरायाम्—
 स्मृतिः ।

पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गद्धैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
 वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि नाचरेत् ।
 ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्सनातां तां शब्दर्मेण दाहयेत् ॥

गर्भिणी मरणे ।

शैनकः ।
 गर्भिणीमरणे प्राप्ते गोमूत्रेण जलैः सह ।
 आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य कर्त्ता समाध्रितः ॥
 प्रेतं इमशाने नीत्वायोऽलिलख्य सद्योदरं ततः ।
 पुत्रमादाय जीवंश्चेत् स्तनं दत्वा सुताय तु ॥
 यस्ते स्तनः शशय इत्यृचा ग्रामे निधाय च ।
 उदरं चावरणं कृत्वा पृष्ठदाज्येन पूर्य च ॥
 मृद्रस्मकुरागोमूत्रैरापोहिष्ठादिभिख्यभिः ।
 स्नाप्य चाच्छाद्य वासोभिः शब्दर्मेण दाहयेत् ॥
 उडशीतिमते गथानि ।

(१) यहपवित्रम्=आपो अस्मानिति विज्ञानेश्वरः ।

गर्भेण्यां मृतायां दक्षिणाशिरसं निधाय तस्या नामिरन्ध्रात्सव्य-
मुदरं चतुरङ्गुलं “हिरण्यगर्भः समवर्त्तत” इति छित्वा गर्भश्चेदप्रा-
णस्तं प्रक्षालय निखेनेत, स यदि जीवन् “जीव त्वं मम पुत्रक” इत्यु-
क्त्वा क्षेत्रियैत्येति पञ्चभिः स्नापयित्वा हिरण्यमन्तर्धार्यं भूमौ निधाय
द्याहृतिभिरभिमन्त्रय यस्ते स्तनः शशय इति स्तनं पाययित्वा शिशुं प्रामं
प्रापयेद्गर्भच्छेदस्थले शतायुधंति पञ्चाहुतीर्हुत्वा प्राणाय स्वाहा, पूर्णे
स्वाहेत्यनुवाकाभ्यां व्याहृत्या चाज्यं हुत्वा भिन्नसूत्रेण सङ्कृत्य घृतेनानु-
लिप्य ब्राह्मणाय तिलान् गां भूर्मि सुवर्णं दद्यात् । अथ यथोकेन कल्पेन
दहृत् । अत्र च “सगर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकम्” इत्यादिवच-
नेषु वधपदध्रवणात्प्राणवियोगस्यैव च वधत्वात्प्राणसंकरणोच्चरमेवायं
विधिं प्रथमादिमासेषु इति केचिद् ।

अथ सहगमनानुगमनप्रकारः ।

तत्र—

सृतिः ।

अथान्वारोहणं स्त्रींणामात्मनो भर्तुरेव च ।

सर्वपापक्षयकरं निरयोत्तारणाय च ॥

अनेकस्वर्गफलदं सुकिदं च तथैव च ।

जन्मान्तरे च सौभाग्यं धनधान्यविवृद्धिदम् ॥

अन्वारोहणं द्विविधं सहगमनमनुगमनं चेति । तत्र भर्तृसंस्कारक-
चितारोहणं सहगमनं तद्विधिचितारोहणमनुगमनं तस्य द्विविधस्वा-
पीदं फलम् । अत्र च सर्वेषां स्वर्गपुत्रादीनामेकस्मृत्युपात्तानामेकस्मि-
न् द् प्रयोगेऽप्युत्पत्तिः । लाघवेनानेकेषु स्वर्गपुत्रादिव्येकस्यैव कामशब्द-
स्थ कल्पनेन फलमेदाभावात् । अत एव नायं योगसिद्धिकरणस्थ
विषयः ।

स्मृत्यन्तरोपात्तानि तु कामशब्दमेवाद्विभानि फलानीति न तेषामेक-
स्मिन् प्रयोगे उत्पत्तिः । अत्राचाराद्वारिद्राकुङ्कुमाञ्जनादियुतशूर्पाणि
सुखासिनीभ्यो दद्यात् । तत्र—

मन्त्रः ।

लक्ष्मीनारायणो देवो बलसत्त्वगुणाध्यः ।

गाढं सत्त्वं च मे देयाद्वायणैः (१) परितोषितः ॥

सोपह्यकराणि शूर्पाणि चायणैः संयुतानि च ।

लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्त्वकामा ददाम्यहम् ।

अग्रिमकृत्यमुक्तम् ।

स्मृत्यन्ते ।

अग्नेः सर्मापमागत्य फङ्गस्तनानि पह्लवान् ।

नीलाञ्जनं तथा वध्वा मुखे सुक्राफलं न्यसेत् ॥

ततोऽभिप्रार्थनं कुर्यान्मन्त्रेणानेन निश्चितम् ।

स्वाहासं इलेषतिर्विद्वन्सर्वगोच्छ हुताशन् ॥

स्वर्गमार्गप्रदानेन नय मां पत्युरन्तिकम् ।

तत आचारादग्नावाज्येनाग्नये तेजोधिपतये, विष्णवे सत्वाधि-
पतये, कालाधि धर्माधिपतये, पृथिव्यै लोकाधिष्ठृत्यै, अदृश्यो रसा-
धिष्ठान्तिर्थः, वायवे बलाधिपतये, आकाशाय सर्वाधिपतये, कालाय
धर्माधिष्ठृत्वे, अदृश्यः सर्वसाक्षिणीस्यः, ब्रह्मणो वेदाधिपतये, रुद्राय
इमशानाधिपतये च हुत्वाग्नोः प्रदक्षिणीकृत्य हृषदुपले सम्पूज्य पुष्पा-
ञ्जिलि गृहीत्वांश्च प्रार्थयेत् ।

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

अनुगच्छामि भर्त्तारं वैधव्यसयपीडिता ।

स त्वं मार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरन्तिकम् ॥

मन्त्रमुच्चार्य शूनकैः प्रविशेषक्च हुताशनम् ।

अङ्गिराः ।

मृते भर्तरि या नारी समारोहेद हुताशनम् ।

सारुन्धती समाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

यश्वङ्गिराः ।

या खी ब्राह्मणजातीया मृतं फलिमनुवजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पर्ति नयेत् ॥

यश्व व्याघ्रपात् ।

न मिथेत समं भर्त्रा ब्राह्मणी शोककर्षिता ।

न ब्रह्मगतिमानोति मरणादात्मघातिनो ॥ इति ।

तत्पृथक्चित्यारोहणविषयम् ।

पृथक्चित्ति समारुद्धा न विप्रा गन्तुमर्हति ॥

अन्यासां चैव नारीणां खीधर्मोऽयं परं स्मृतः ।

इत्युशनसोक्तेः । अतश्च पृथक्चित्तिः क्षत्रियादिपरा । अत्र केचित् क्ष-
त्रियादेः पृथक्चित्तिरेवेत्याहुः । तथा । अन्यासां चैवेत्यनेन तासामेवायं
धर्म इत्यवधारणप्रतीतिर्धर्मान्तरस्याप्रतिषेधात् । अन्यथा हि तासामय-
मेव धर्म इत्यवधारणापत्तिः । तस्मात्क्षत्रियादेः पृथक्चित्तिरपृथक्च-
तिइच्छति सिद्रम् । पृथक्चित्तिविधिश्च—

ब्रह्मे ।

देशाभ्यरमृते पत्थौ साध्वी तत्पादुकाद्यम् ।

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेऽजातवेदसम् ॥

अत्र पादुकाद्याभावेऽप्यनुगमनं भवत्येवेति केचित् ।

यत्वत्र केचिद् ब्राह्मण्या मरणनिषेधकान्यद्विरसादिवचनानि तानि
प्रायश्चित्तार्थमृतेन पतितावस्थायां वा मृतेन सह मरणनिषेधपत्ताणी-
त्याहुः । तत्र । पतितादीनां दाहाद्यभावेनैव सहगमनाप्राप्तर्निषेधवैय-
र्थ्यापत्तेः । क्षत्रियादीनां पतितादिना सहगमनप्राप्तेः ब्राह्मणीग्रहणवै-
यर्थ्यापत्तेश्च ।

यत्तु—

ब्रह्मणा वा कृतड्नो वा मित्रड्नो वा भवेत्पतिः ।

पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या ॥

इति हारीतीयं पतितादिनापि सहगमनबोधकं, तत्पतितादीनां
दाहादिनिषेधेनैव सहगमनस्य दूरापास्तत्वात् सहगमनविधिप्रशं-
सार्थमेवेति पृथ्वीचन्द्रः । जन्मान्तरीयपापवतः सहमरणेनोद्धार इति तु
स्मार्तादयो गौडाः । सहगमनादौ अनधिकारिण्य उक्ताः—

उद्भवे—

स्वैरिणीनां गर्भिणीनां पतितानां च योषिताम् ।

नास्ति पत्थाग्निसंबोधः पतितौ तु तथा उभौ ॥

वृहस्पतिरप्याह ।

बालसम्बर्धनं त्यक्त्या बालापत्या न गच्छति ।

व्रतोपवासनियता रक्षेद्वर्भं च गर्भिणी ।

तृतीयपादे रजस्वलासूतिका चेति क्षचित्पाठः ॥

नारदीये ।

बालापत्या च गर्भिण्यो द्वादशृक्तवस्तथा ।

रजस्वलाराजसुते नारोहन्ति चितां तु ताः ॥

रजस्वलाविषयविशेषो ।

भविष्ये ।

तृतीयेऽहि उदक्याया मृते भर्तरि वै द्विजाः ।

तस्यानुमरणायाथ स्थापयेदेकरात्रकम् ॥

अनुमरणं सहमरणस्याप्युपलक्षणम् । तृतीयेहोति अवणादाय-
योरहोर्भुमृतमरणे सहगमनाभाव इति गम्यते । यदा तु देशकालवशात्-
योरप्यहोर्गन्तुमिच्छति तदा तत्र विधिर्देवयाद्विकनिष्ठोदाहृते वचने ।

यदा खियामुदक्यायां पतिः प्राणान् समुत्सजेत् ।

द्रोणमेकं तण्डुलानामवहन्याद्विशुद्धये ॥

असूक् तन्मुसलाद्यातैः स्वते योनिमण्डलात् ।
 विरजस्कां मन्यमाना स्वे चित्ते तदसृक्षयम् ॥
 हष्टाशौचं प्रकुर्वीत पञ्चमृतिकया पृथक् ।
 विशद्विशतिर्दश च गवां दत्तवा त्वहःक्रमात् ॥
 विप्राणां वचनाच्छुद्धा समारोहेद्भुताशनम् ।
 नारीणां सरजस्कानामियं शुद्धिरुदाहृता ।

अग्राहःक्रमादित्यनेन तृतीयेऽपि दिने यदि देशकालवशाङ्गन्तुमि-
 च्छति न तु शुद्धिदिनं प्रतीक्षते तदाप्ययं विधिर्भवतीति गम्यते ।
 एकदिनगम्यदेशात्तरस्थे मृते तु विशेषमाह—
 व्यासः ।

दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी च कृतनिश्चया ।
 न वहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत् । अत्र—
 “प्रतिवतासम्प्रदीपं प्रविशेषं हुताशनम् । क्रग्बेदवादात्सा-
 ध्वी खी”—

इत्यादिवचनेषु च साध्वीप्रतिवतादिशब्दश्रवणात्तासामेव सहगम-
 नादौ अधिकारो नान्यासामिति केचिद् । अन्ये तु—

अवमत्य च याः पूर्वं पर्ति दुष्टेन चेतसा ।
 वर्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥
 तत्रानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
 कामात्क्रोधात्मयात्मोहात्सर्वाः पूता भवन्त्युत ॥

इति भारतवचनेनान्यासामपि सहगमनादिग्रतीतेः प्रतिवतादिभव-
 णमुपलक्षणार्थमित्यादुः ।

अत्र क्षत्रियादीनां पृथक्किंचतौ इवहाशौचमध्य एव दशपिण्डदान-
 मित्यादानुगमनं प्रकम्य ।

व्यासे ।

क्रग्बेदवादात्साध्वी खी न भवेद्यात्मघातिनी ।

इवहाशौचे तु निर्वृत्ते भास्त्रं प्राप्नोति शाश्वत् ॥

इमा नारी अविधवा इति क्रग्बेदवादः । आद्म=महैकोहिष्टम् । अत्र
 भर्त्राशौचमध्ये तदूर्ध्वं वानुगमने विरात्रमध्य एव दशपिण्डाः । एको
 हिष्टं तु भर्त्राशौचोत्तरमनुगमने चतुर्येऽहि कार्यम् । तदशौचमध्येऽनु-
 गमने तु विशेषमाह ।

व्यासः ।

संस्थितं पतिमालिङ्गं प्रविशेद्या हुताशनम् ।

तस्याः पिण्डोदकं कर्यं क्रमशः पितृपिण्डवत् ॥

अविष्ये ।

एकां चितां समाकृष्टा भर्तारं यानुगच्छति ।

तद्वर्त्तुर्वेः क्रियाकर्त्ता स तस्याभ्य क्रियां चरेद् ॥

इदं च दशाहान्तमेव । पश्चादशिदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् । एव हीति सहगमनं प्रकाश्य वायवीयोक्तेः । अत्र प्रेतस्वेत्युपादानादशा-हान्तत्वप्रतीतिः तेनैकेनैष कर्त्रा दाशाहिकपिण्डदानं कार्यम् । तदपि पृथक् पृथक् कार्यम् । “क्रमशः पितृपिण्डव” इति पूर्वोदाहृतवचनात् ।

भर्त्रा सह मृता या तु नाकलोकमभीप्सती ।

सार्हेच्छाञ्चं पृथक्पिण्डाजैकत्वं तु स्मृतं तद्बोः ॥

पृथगेव हि कर्त्तव्यं श्राद्धमैकादशाहिकम् ।

यानि आद्धानि सर्वाणि तान्युक्तानि पृथक् पृथक् ॥

इति वृद्धपाशशरपचनाच्च ।

यतु ।

अन्वारोहे तु नारीणां पत्न्युश्चकोदकक्रिया ।

पिण्डदानक्रिया तद्वच्छाञ्चं प्रत्याविद्वं तथा ॥

इति वचनं तदापद्विषयम् ।

एकचित्यां समाकृष्टा मृतयोरेकवर्हिषि ।

पित्रोः पिण्डान् पृथक् दद्यात् पिण्डस्त्वापत्सु तत्सुतः ॥

इत्यनिस्मृतेः । एकपिण्डपक्षेऽपि नवधार्षे पृथगेव पिण्डदानम् ।

तथा च—

लौगाक्षिः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवधार्षं च दम्पत्योरन्वारोदण एव तु ॥

अत्र पृथक् नवधार्षमित्यन्वयः । तदूद्यतिरिक्तं तु पिण्डनिर्वपणं समासेन कार्यम् । समासभ्य द्विपितृकधार्षवत् द्वयोरेकस्मिन्पिण्डे विग्रे चोदेशरूपः ।

एकचित्यधिरोहे तु तिथिरेकैव जायते ।

एकपाकेन पिण्डैक्ये द्वयोर्गृहीत नामनी ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । अत्र तिथिरेकैवेति श्रवणात् तिथिमेदे आपद्यपि पिण्डैक्यपक्षो न भवतीति गम्यते । किं तु भाद्रमेद एव तत्त्वियौ ।

केचितु ।

अप्रतः पृष्ठतो वापि तद्वक्त्वा मिथ्यते यदा ।

तस्याः भाद्रं सुतैः कार्यं पत्न्युरेव मृतेऽहनि ॥

इति पुराणसुव्यवचनात्मर्त्युतिथावेव तस्याः भाद्रमित्याहुः । अत्र

पृथक् पिण्डदानपक्षे दर्शे वर्गद्वयशाद्वत्प्रधानस्यैव पृथग्नुष्टानम्
अङ्गानां तु तन्त्रेणैव ।

या समारोहणं कुर्याद्दर्जुश्चित्यां पतिव्रता ।
तां मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ॥
प्रत्यब्दं च नवधार्घं युगपन्तु समापयेत् ।

इति भूगृहे । एकदेशकालकर्तृत्वेन तन्त्रत्वस्यैव न्यायप्राप्तत्वाच्च ।
अत एव प्रत्यब्दनवधार्घग्रहणं पृथक् कर्त्तव्यशाद्वमात्रोपलक्षणम् ।
समापनग्रहणं चोपकमस्याप्युपलक्षणम् । पृथक् विनाशनिकादयोऽप्येवम् ।
हेमाद्रिपादयस्तु—नवधार्घवितरिकक्षाद्वेषु लौगाक्षादिवचनादेकपिण्ड
त्वरूपः समाप्त एव मुख्यः ।

नवधार्घेषु पृथक् पिण्डवर्तमेव । अत एव यानि—

एकचित्यां समाठडौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् धार्घं त्याः कुर्यादोदनं तु पृथक् पृथक् ॥
इन्यादीनि गार्यादिवचनानि नवधार्घविषयाणीत्याहुः ।

वृषोत्सर्गस्तु सर्वमतेऽप्येक एव ।

एक एव वृषोत्सर्गो गौरेका तत्र दीयते ॥

इति वचनात् । एवं दाहोऽपि एकचित्यधिरोहणादेक एव । तत्र
यदि देशकालानुरोधेनाऽविधिपूर्वकं महाग्रिना दह्यमाने भर्त्तरि सह-
गमनं कृतं तदा तस्य यदा पर्णनरदाहादिना विधिपूर्वं दाहः क्रियते
तदाऽस्यापि भेदेनैव पर्णनरं कृत्वा तन्त्रेण दाहः कार्य इति केचित् । यदि
तु पर्णनरविधिनैव दह्यमाने भर्त्तरि सहगमनं तदा तु दाहपार्थक्यमना-
श्चक्ष्यमेव । न च तत्र सहगमने मानाभावः । पर्णनरस्य स्थानापत्याश-
रीरतुल्यत्वात् । अत एव मर्तुसंस्कारकचितारोहणं सहगमने सहगम-
नमात्रमित्युक्तम् । न चैव मविधिपूर्वकं महाग्रिना दहे समन्त्रकसंस्का-
राभावात्सहगमनानापत्तिः । संस्कारसामान्यस्यैव लक्षणे प्रवेशेन सह-
गमनोपपत्तेः ।

अथ प्रोषितमृते दाहप्रकारनिर्णयः ।

तत्र—

गरिका :

प्रोषितश्चेन्मृतस्तस्य विशेषः प्रतिपाद्यते ।

मृताग्रिहोत्रं होतव्यं प्राग्दाहात्त्र कथयते ॥

प्राचीनाचीतकृत्सर्वं शस्यमेवोद्धरेश्वरे ॥

सादनाभावतः कूचं स्थापनं न भवेदिह ।

प्रागप्रैर्वक्षिणं प्रैर्वक्षं तुणैः जास्यपरिस्तृतिः ॥

पर्युक्तं च तस्यैव कार्यमन्त्राप्रदक्षिणम् ।
नर्यादक्षिणतो भस्म निरुहोऽप्नं च सन्धिनीम् ॥
दुग्धवा भस्मन्यधिश्रित्यावयोत्यासेकवर्जितम् ।
उद्वास्य सकृदासाद्य दक्षिणासुक् लुबं ततः ॥
प्रताप्य प्रैषरहितं तत्पयः सकृदुभयंत् ।
धारयेत्समिधं चाधो नर्यादक्षिणतो नयेत् ।
तूष्णीं समिधमाधाय सब्यं जानु निपात्य च ॥
अपस्थिं ल्लचं कृत्वा स तस्मर्वे विनिक्षिपेत् ।

इदं च प्रेताश्चिह्नात्रं यावदेशान्तरात् प्रेतशरीरमानीयं प्रेतदेशे वा यावद्ग्रीक्षीयता प्रेतो दह्यते तावद्वौष्यः । तावत्पर्यन्तं चाहितास्मैः शरीरं क्ष्यात्यभ्यु ।

आहितांशौ विदेशस्थे मृते सति कलेवरम् ।
निधेयं नामिभिर्यांवत्तदीयैरपि दद्यते ॥

इति ब्राह्मोक्ते । तत्स्थापनासम्भवे तु—

काल्यायनः ।

विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्युदय सर्पिषा ।
दाहयेद्वौर्हिवाचछाद्य पापन्त्यासादि पूर्वचतु ॥

कारिकापि ।

ततः कृष्णाजिनेऽस्थीनि पुरुषाकारवन् ष्यसेत् ।
 ऊर्णाभिश्छादयेत्तानि घृतेनाभ्यज्य दाहयेत् ॥
 पात्राणि योजयित्वा तं दहेसन्तापजामिभिः ।
 अनाहितामिमध्येवं निरर्ग्नि च दहेदपि ॥

अत्र शरीरस्थापनस्याहितामिविषयत्वं पूर्वोदाहृतब्रह्मपुराणाद्-
स्थिदाहस्यानाहितामिविषयेऽतिदेशाचाचगम्यते । अस्थामलाभे त्वाहि-
ताम्रेः प्रोवितस्य मरणे पर्णशराख्यं विधिमाद—

मनुः ।

आहिताग्रिद्विजः कश्चित् प्रवसन् कालचोदितः ।
 देहनाशमनुप्राप्तो यस्याग्रिर्वर्तते गृहे ॥
 प्रेताग्रिहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिपुण्ड्रवाः ।
 कृष्णाजिनं समास्तीर्थं कुर्वैस्तु पुरुषाकृतिम् ॥
 षट्टशतानि शतं चैव पलाशानां च वृग्नततः ।
 चत्वारिंशाङ्क्षिरे दद्यात् शतं कण्ठे तु विन्यसेत् ॥
 बाहुभ्यां शतकं दद्याद्कुलीषु दशैव तु ।

शतं तु जह्न्योर्दयाहिशतं तूदे तथा ॥
 दद्यादष्टौ वृषणयोः पञ्च मेद्रौ तु विन्यसेत् ।
 एकविद्याति तूरभ्यां द्विशतं जानुजह्न्योः ॥
 पादाङ्गुष्ठेषु षट् दद्याद्यन्तपात्रं ततो न्यसेत् ।
 वैकविष्पकं वृन्तसख्यान्तरमाह ।

इरीतः ।

देशान्तरगते विप्रे विप्रे कालपर्ययात् ।
 शरीरनाशे कल्पः स्यादाहिताप्नेविशेषतः ॥
 कृष्णाजिनं समास्तीर्थं पुरुषाङ्गतिमेव च ।
 श्रीणि षष्ठिशतं वृन्तान्पलाशांस्तु समाहितः ॥
 अर्शात्यर्थं शिरे दद्याद्विवायां दद्य एव च ।
 वाहुभ्यां च शतं दद्यादङ्गुल्योर्दद्य एव च ॥
 उरसि त्रिशतं दद्याज्ञठरे विशितं तथा ।
 अष्टौ वृषणयोर्दद्यात्पञ्च मेद्रौ तु कल्पयेत् ॥
 ऊरभ्यां च शतं दद्यात्रिशतं जानुजह्न्योः ।
 पादाङ्गुल्योर्दद्य दद्यादेतत्प्रेतस्य कल्पना ॥

यष्टपात्रः ।

मस्तके नाटिकेलं तु अलाबुं तालुके तथा ।
 पञ्चरत्नं मुखे न्यस्य जिह्वायां कदलीफलम् ॥
 चक्षुषोस्तु कपर्दी द्वौ नासिकायां तु कालकम् ।
 कर्णयोर्ब्रह्मपत्राणि केशे घटप्रयोहकाः ॥
 नालं कमलानां तु अन्त्रस्थाने निवेशयेत् ।
 मृत्तिका तु वसाधातुर्हरितालकगन्धकौ ॥
 शुक्रे तु पारदं दत्ता पुरीषे पित्तलं तथा ।
 सन्धीषु तिलपिष्टं तु मांसं स्वाद्यविष्टकम् ॥
 मधु स्याल्लोहितस्थाने त्वचः स्थाने मृगत्वचम् ॥
 स्तनयोर्जर्जके (१)दद्याज्ञासायां शतपत्रकम् ।
 कमलं नाभिदेशे स्याहृन्ताके वृषणाधिते ॥
 लिङ्गे च रक्तमूलं तु परिधाने दूक्खलकम् ।
 गोमूत्रं गोमयं गन्धं सर्वोषध्यादि सर्वतः ॥

अयं च निरप्नेरपि ।

अत पव—
ब्रह्मपुराणम् ।

अनाहिताम्रेदेहस्तु दाशो गुह्याश्चिना स्वयम् ।
तदलाभे पलाशानां बृन्तैः कार्यः पुमानपि ॥
वेष्टितव्यस्तथा यज्ञात्कृत्यसारस्य चर्मणा ।
ऊर्णासुवेण वध्वा तु प्रलेप्तव्यो यज्ञेस्तथा ॥
सुपिष्ठैर्जलसंस्मर्त्तैर्देववश्च तथाश्चिना ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्ता सवान्धवैः ॥
पवं पर्णनरं दग्धवा त्रिरात्रमशुचिर्मवेत् ।

अत्रास्थां देहावयवत्वेनाभिषत्वाहेहपदेन तेषामपि प्रहणात्तदभावे
पर्णनरविधिर्बीच्यः । त्रिरात्रं चेदं न दशाहमद्ये तद्विभिना दाहे, तत्र
प्रोषिते कालशेषः स्यादित्यादिनाऽवशिष्टदिनपर्वतमेवाशौचविधा-
नात्, किं तु तद्वर्द्धं, तदप्यनाहिताम्रः । आहिताम्रेस्तु सर्वत्र दाहा
देव दशाहाद्याशौचमिति न तद्विषयमिदं त्रिरात्रविधानम् । तथा च—
बहूचयपरिचिष्ठे ।

अथातीतसंस्कारः । स चेदन्तदशाहं स्यात्तत्रैव सर्वं समापयेत् । ऊर्ण-
माहिताम्रेदाहासर्वमाशौचं कुर्यात् । अन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृही-
ताशौचयोः सर्वमाशौचं गृहीताशौचयोः कर्माङ्कं त्रिरात्रम् ।

अन्येषु=अनाहिताग्न्यादिषु । कर्म=पर्णनरविधिः, तदहम्=तस्मिन्द्यम् ।
अनाहिताभिविषयं सपिष्ठानां तु पर्णनरदाह एव त्रिरात्रमग्न्यत्र तु
स्नानमात्रमित्यादूयुकं प्राक् । अस्य च विधेयदैव मरणनिष्ठ्यस्तदैव
करणं यदि तु न मरणनिष्ठयो न वा जीवनवातर्भवणं तदा किञ्चि-
कालं प्रतीक्षाकरणमाद—

मनुः ।

प्रोषितस्य तथा कालो गतम्बेदृद्वादशाश्चिदः ।
ग्रासे त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

यस्य न भूयते वार्ता यावद्वादशवत्सरात् ।
कुशपुत्रलदाहेन तस्य स्यादवधारणम् ॥

यस्तु—

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चागमः ।
ऊर्णं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥
कुर्यात् तस्य संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदादीन्येव सर्वाणि ग्रेतकर्माणि कारयेत् ॥

इति भविष्यपुराणम् तत्पितृविषयं पितरीत्युपक्रमानुरोधात् । अतः
पितृः पञ्चदशवर्षप्रतीक्षा । अन्येषां तु द्वादशवर्षप्रतीक्षा कार्या । गुण-
कारिकायां त्वन्यथा व्यवस्थोक्ता ।

तस्य पूर्ववयस्कस्य विशत्यज्ञोऽवृत्तः क्रिया ।

ऊर्ज्ज्वलं पञ्चदशान्वदात् मध्यमे वयसि स्मृता ।

द्वादशाद्वसरादूर्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता ॥

चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिशत्कुच्छाणि वा सुतैः ।

कुशैः प्रतिकृतिं दग्धवा कार्याः शौचादिकाः क्रियाः ॥

यस्य तु द्वादशाद्वर्षप्रतीक्षा कृत्वोऽर्जुदोहिकं कृतं पञ्चाच्च स
आगतस्तद्विषये नाह—

वृद्धमतुः ।

असृतं सृतमाकर्ण्य कृतं यस्योऽर्जुदोहिकम् ।

प्रायस्त्रित्तमसौ स्मार्चं कृत्वाऽग्नीनादधीत च ।

जीवन् यदि समागच्छेत् वृत्तकुम्भे निमित्य तम् ॥

उदधृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादिं कारयेत् ।

द्वादशाद्वत्तव्यां त्रिरात्रमयवास्य तु ।

एनात्वोद्देत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद् व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।

अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरि गत्वा च तत्र तु ॥

षष्ठिमायुष्मर्तों कुर्यादीप्तितात्म कर्तुस्ततः ।

यस्य तु जीवत पव सृतवार्चा श्रुत्वा खिया सहगमनादि कृतम् ।

तत्र तस्य सहगमनादेन वैधत्वं भर्तुर्वैधदाहाभावेन सहत्वाभावात् ।

भर्तुर्वैधदाहाभावेन च तदनुगमनाभावाच्च । सहगमनादौ निमित्तभूतस्य

प्रमारुपमर्तुमरणज्ञानस्याभावाच्च । न च लाघवेन मरण-

ज्ञानस्यैव निमित्तत्वं न प्रमारुपज्ञानस्येति वाच्यम् । पुरुषान्तरमरणे

भर्तुसम्बन्धिमरणभ्रमेऽपि सहगमनापत्तेः । तस्मात्प्रमारुपमर्तुमरणे

ज्ञानस्यैव निमित्तत्वात् । प्रकृते च तदभावादात्महननदोषोऽस्त्वेवेति

सिद्धम् । प्रोषितसृतस्य दाहे पर्णनरविधौ च कालमाह ।

पराशरः ।

देशान्तरगतो नष्टस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ।

कृष्णाष्टमी श्रामावास्या कृष्णा चैकादशी विधिः ॥

उदकं पर्णदाहं च तत्र आदं च कारयेत् ।

अथ तिथिर्न इयते हति भाद्रमाश्रेण सम्बध्यते । तस्यैव मृतति-
यितमानजातीयतिथ्यन्तरे विहितत्वात् ।

गार्यः ।

अशौचविनिवृत्तौ चेत्पुनः संस्कियते मृतः ।

संशोध्यैव दिनं प्रात्यसुर्क्षं संवत्सराददि ॥

प्रेतकृत्यं प्रकुर्वात् श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् ।

कृष्णपक्षस्य तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षयम् ॥

कृष्णपक्षश्च प्रशस्त इत्यर्थः ।

वर्जया उका—

वारादे ।

चतुर्धाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिधे तथा ॥

त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा ।

भारते ।

नक्षत्रे तु न कुर्वात यस्मिन् यातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ।

ज्योतिनारदीये ।

चतुर्दशीतिथि नन्दां भद्रां शुक्रारवासरौ ।

आषाढे क्षेविशाखा च मानि द्विचरणानि च ।

सितेऽयोरस्तमयं द्विग्न्यमं विषमाङ्गिग्न्यमम् ॥

शुक्लपक्षं च संत्यज्य पुनर्दहनमुत्तमम् ।

वसूत्तराधर्तः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ॥

पौष्णब्रह्मकर्त्योष्मैव दहनात् कुलनाशनम् ।

काश्यपः ।

भरण्याद्रा मधाश्लेषा मूलं द्विचरणानि च ।

प्रेतकृत्येऽतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पञ्चकम् ॥

फलगुनीद्वितीयं रोहिण्यनुराग्रापुनर्वसुः ।

अथ दारुणादीनां लक्षणानि ज्योतिशास्त्रे ज्ञेयानि । अस्यापवा-
दमाह—

वैजवापः ।

युगमन्वादिसंकान्तिदर्शं प्रेतकिया यदि ।

दैवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् ॥

अपवादान्तरमाह ।

गाम्यः ।

प्रत्यक्षशब्दसंस्कारे दिनं नैव विशेषध्येत् ।

अशोचमध्ये संस्कारे दिनं शोध्यं तु सम्भवे ॥

अस्यैव विषयविशेषेऽपवादान्तरमाह ।

वैजवापः ।

प्रेतस्य साक्षाद्ग्रन्थस्य प्राप्ते त्वेकादशोऽहनि ।

नक्षत्रतिथिवारादिशोधनीयं न किञ्चन ॥

देशविशेषेऽपवादमाह—

विश्वप्रकाशः ।

गुरुभार्गवयोर्मौङ्गे पौषमाले मलिम्लुचे ।

नारीतः पितृमेधः स्यात् गयां गोदावरीं विना ॥

अथ मरणविशेषे कृत्यविशेषः ।

तत्र तावत्पूर्वोक्तपतितार्दीनां मरणविशेषे नारायणबलिः कार्यं
इति पूर्वमेषोकं तत्प्रकारमाह ।

वौचावनः ।

अथातो नारायणबलिः द्वावत्यास्यामो दक्षिणायने वोचत्तरायणे वा परपक्षस्य द्वादश्यां क्रियेत् । तत्पूर्वेष्टुरेव श्रोत्रियान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयीत योनिगोत्रश्रुतवृत्तसम्पन्नान् । अथापरेष्टुरेव देवगृहे नदीतोरे वाग्मिसुपसमाधाय सम्परिस्तीर्चाप्रणीताभ्यः कृत्वोत्थायाप्रेणाभिदैवतमावाहयति पुरुषसुकेन । द्वे ऋचौ जपित्वाद्यथा च तमावाहयति । अथैन ज्ञापयति पुरुषसुकेनायैनं गन्धपुण्ड्रपदीपैरष्टाक्षरेणार्चयित्वाऽन्तिस्तर्पयति केशवं तर्पयामीति । द्वादशनामधेयैः परिधानप्रभृत्याग्निमुखात्कृत्वा पकाज्ञाज्ञुहोति विष्णोर्नुकमिति पुरोनुवाक्यामनूच्य परोमात्रयेति याज्यया ज्ञुहोति । आवाश्याहुतीरुपज्ञुहोति केशवाय स्वाहेत्येतैरेव नामधेयैर्गुडपायसघृतमिश्रमन्तं निवेदयति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽद्विष्णोर्बहुभ्यां पूर्णो हस्ताभ्यां विष्णवे निवेदयामीति महाब्याहृतिभिः स्वाहाकारेण यजाति । द्याहृतिभिराचमनीयमय ब्राह्मणानाहृय सद्भार्मपक्लृतेष्वासनेषूपवेश्यायैनान् वस्त्रगन्धपुण्ड्रपदीपमाल्यैरभृत्यर्घ्यानुष्ठाप्य भधुघृतमिश्रं हविः समुदायुल्य हस्तेन ज्ञुहोति पितृभ्यः स्वधानमो नारायणाय स्थाहा पिता महेभ्यः स्वधा नमो नारायणाय स्वाहा अग्नये कड्यवाहनाय द्विष्टकुते स्वाहा नमो नारायणाय स्वाहेति ब्राह्मणानन्तेन परितोषयित्वाचमन्तेते तेषां यथाशक्ति दक्षिणां ददाति प्रदक्षिणीकृत्व शेषमनुकाप्य दक्षिणेनार्जिं प्राग्प्रान् दर्भान्तस्तीर्यं तेषु

बलि ददाति । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः, साईभ्यो देवेभ्यो नमः, सर्वे-
भ्यो देवेभ्यो नमः, सर्वाभ्यो देवताभ्यो नमः, विष्णवे नारायणाय नमः,
यज्ञात्मने नमः, यज्ञपुरुषाय नमः, सर्वेभ्वरायनम् इति स्तिवष्टकृतप्रभृति
आधेनुवरप्रदानात् सर्वान् पितृन् समाधिगच्छति ब्रह्मलोके महीयते
ब्रह्मलोके महीयत इत्याह भगवान् वौधायन इति । अत्र विशेषो-
भविष्योत्तर उक्तः ।

पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्यं दयालुभिः । तेषां=दुर्मरणमृतानाम् ।

प्रकाइर्णीं समासाद्य शुक्रपक्षस्य वै तिथिम् ।

विष्णुं यमं च सम्पूर्ज्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥

दश पिण्डान् श्रुताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।

यज्ञोपवीती सतिलान् भवं विष्णुं यमं तथा ॥

दक्षिणाभिसुखस्तृणिमैकैकं निवपेत्तु तान् ।

उमृत्य नियताण्पिण्डांस्तीर्थाद्यम्भसि निक्षिपेत् ॥

स्तिपंस्तकीर्त्येकाम विष्णोर्वै प्रेतकस्य तु ।

पुनरभ्यर्थयेद्विष्णुं यमं कुसुमचन्दनैः ॥

धूपदीपैः सनैवेद्यभेष्यभोजयसमन्वितैः ।

तस्मिन्नेवोषितो ह्यहि विप्रांश्चैव निमन्त्रयेत् ॥

कुलविद्यातपांयुक्तान् रूपशीलसमन्वितान् ।

नव सप्ताथवा पञ्च स्वसामर्थ्यानुसारतः ॥

अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने सुसमाहितः ।

विष्णुं यमं च सम्पूर्ज्य ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥

उदड्मुखान्यथाजयेष्ट पितृस्तपमनुस्मरन् ।

आवाहनार्थदानादीन् विष्णुसौरिसमन्वितान् ॥

प्रेतं स्थाने स्मरन् प्रेतं विष्णोर्वै नाम कीर्तयेत् ।

प्रेतं यमं च विष्णुं च स्मरन् थार्दं समापयेत् ॥

तृप्तान् शार्वा ततो विप्रान् तृप्तिं पृष्ठा यथाविधि ।

यमेभ्यस्त्वथ सर्वेभ्यः पिण्डदानार्थमुखरेत् ॥

पृथग्दर्भेषु पिण्डांस्तु पञ्च दद्यात्कमेण तु ।

प्रथमं विष्णवे दद्याद्रक्षणे च शिवाय च ॥

सभृत्याय यमायाथ प्रेतायापि च पञ्चमम् ।

नाम गोत्रं स्मरेत्स्य विष्णुशब्दं च कीर्तयेत् ॥

नमस्कारशिरस्कं तु पञ्चमं पिण्डमुखरेत् ।

दद्यादाचमनं पश्चाचाम्बूलं दक्षिणां तथा ॥

एकं विप्रं शिष्टतमं हिरण्येन प्रपूजयेत् ।
 गोभूमिवस्त्रपानादौर्भवत्त्वा प्रेतं स्मरन्श्च तम् ॥
 दद्याच्चिलांस्तु विप्राणां दर्भयुक्तेषु पाणिषु ।
 नाम गोत्रं स्मरन् दद्याद्विष्णुः प्रतितोस्त्वति शुब्धन् ॥
 अनुवद्य द्विजान् पश्चाच्चिलाम्भो दक्षिणामुखः ।
 कीर्त्यन्यज्ञामगोत्रे तु भुवि प्रतितोस्त्वति क्षिपेत् ॥
 मित्रैर्बन्धुजनैः सार्थं शेषं भुजीत वाग्यतः ॥ इति ।

विष्णुरपि नारायणबलिस्वरूपमाह ।
 एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्थ वै तिथिम् ।
 विष्णुं सप्तर्षयदेवं यमं वैष्वस्थतं तथा ॥
 दश पिण्डान् द्वृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
 तिलमिथान् प्रदद्याद्वै संयतो दक्षिणामुखः ।
 विष्णुं दुद्धौ समासाद्य नद्यमस्ति ततः क्षिपेत् ॥
 नामगोत्रप्रहं तत्र पुर्वैरभ्यर्थनं तथा ।
 धूपदीपप्रदानं च भश्यं भोजयं तथा परम् ॥
 निमन्त्रयीत विप्रान्वै पञ्च सप्त नवापि चा ।
 विद्यातपःसमृद्धान् वै कुलोत्पन्नान् समाद्वितान् ॥
 अपरेऽहनि सम्प्राप्तं मध्याहो समुपोषितः ।
 विष्णोरभ्यर्थनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवशयेत् ॥
 उद्भूमुखान्यथाज्येषु पितृरूपमनुस्मरन् ।
 मनो निवेदय विष्णौ वै सर्वे कुर्यादितन्द्रितः ।
 आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥
 तृप्तान् वात्वा ततो विप्रान् तृप्तेषु पृष्ठां यथाविधिं ।
 हविष्यव्यव्यज्ञनेनैव तिलादिसहितेन च ।
 पञ्चपिण्डान् प्रदद्याद्वै देवरूपमनुस्मरन् ॥
 प्रथमं विणवे दद्याद्वै ब्रह्मणे च शिवाय च ।
 यमाय सानुचराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
 मृतं सङ्कोर्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् ॥
 विष्णोर्नाम गृहीत्वैव पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ॥
 विप्रानाचाम्य विधिवद्दक्षिणामिः समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् ॥
 ततस्तिलाम्भो विप्रास्ते हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ।
 क्षिपेयुगोत्रपूर्वं तु नामवुद्धौ निवेदय च ॥

हविर्गन्धतिलासभस्तु तस्मै दद्युः समाहिताः ।
मित्रभृत्यजनैः सार्थं पश्चाद् भुञ्जीत वाग्यतः ॥
एवं विष्णुमते स्थितवा यो दद्यादात्मघातिने ।
समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

सर्पहते विशेषी-

भविष्यते-

प्रमादादिच्छ्रुया वापि नागाद्वै सर्पतो मृतः ।
पक्षयोरुभयोर्नार्गान्पञ्चमीषु प्रपृजयेत् ।
कुर्यात्पिष्टमर्यां लेखां नागप्रतिकृतिं भुवि ॥
अर्चयेत्तां सितैः पुष्पैः सगन्धैश्वन्दनेन तु ।
प्रदद्याद् धूपदीपं च तण्डुलांश्च सितान् क्षिपेत् ॥
आमपिष्टं तथैवान्नं क्षीरं च विनिषेदयेत् ।
उपस्थाय वदेदेवं सुञ्चमुञ्चामुकं त्विति ॥
मधुरं तदिने त्वद्यादेवमब्दं समाचरेत् ।
सौवर्णं शक्तितो नागं ततो दद्याद् द्विजोत्तमे ॥
गां सवत्सां ततो दद्यात्प्रीयतां नागराडिति ।
यथा विभागं कुर्वीत कर्माणि प्राकनान्यपि ।
कर्माणि=नारायणवल्यादिरूपाणि ।

अथ पञ्चकमरणे दाहप्रकारः ।

तत्रादौ पञ्चकमरणादावनिष्टमित्युक्तं-

गर्वण ।

पञ्चके पञ्चगुणितं त्रिगुणं च त्रिपुष्करे ।

यमले द्विगुणं सर्वं हानिवृद्ध्यादिकं भवेत् ॥

तथा—

ग्राहे ।

धनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन ।

त्रिपुष्करे च याम्ये च कुलजान् मारयेद् धुवम् ॥

अत्र पञ्चकपदं नक्षत्रपञ्चकसम्बन्धाद्विष्टोत्तरार्द्धमारभ्य सार्थन-
क्षत्रचतुष्टयस्यैव वाचकम् । तथा च—
रत्नमालायाम् ।

वासवोत्तरदलादिपञ्चके याम्यदिग्गगमनगेहगोपनम् । इत्यादि ।
दैवतमनोहरे तु धनिष्ठापदलेऽप्यनिष्टफलत्वमुकम् ।

कुर्यान्न दारुतणसङ्कृदमन्तकाशा

यानं मृतस्य दहनं गृहगोपनं च ।

शथ्यावितानमिह वासवपञ्चकञ्जेत
केचिद्वदन्ति परतो वसुदैवतार्दात् ॥ इति ।
अथ च दाहो निषिद्धः ।

तदुकं—

व्राघे ।

कुम्भमीनस्थिते चन्द्रे मरणं यस्य जायते ।
पञ्चकानन्तरं कार्यं तस्य दाहादिकं खलु ॥
अथवा तद्विने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकम् ॥ इति ।
विधिः पञ्चकविधिः । विधिश्च महनरत्ने—
गद्धपुराणे ।

आदौ हृत्वा धनिष्ठार्थमेतत्क्षषपञ्चकम् ।
रेष्यम्भं सदा दृश्यमशुभं दाहकर्मणि ॥
शब्दस्य च समीपे तु क्षेत्रध्याः पुच्छलास्तदा ।
दर्भमय्यास्तु चत्वार क्षमन्त्राभिमन्त्रिताः ॥
ततो दाहः प्रकर्त्तव्यस्तैश्च पुच्छलकैः सह ।
सूतकान्ते ततः पुत्रैः कार्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
पञ्चकेषु मृतो यो वै न गर्ति लभते नरा ।
तिलांश्चैव हिरण्यं च तमुद्दिश्य घृतं ददेत ॥
आश्वलायनकारिकायामपि ।

सूतकान्ते तु पुत्रार्थैः कार्यं शान्तिकमुक्तवत् ।
कांस्यपात्रं घृतं दद्यात्कुर्याद् ब्राह्मणतर्पणम् ॥

व्राघेऽपि ।

दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पञ्चोर्णासुत्रवेष्टिताः ।
यवपिष्ठेनानुलिप्सास्ताभिः सह शवं ददेत् ॥
प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः ।
प्रेतहर्ता पञ्चमस्तु नामान्येतानि च कमात् ॥
अत्र प्रतिमा गन्धादिभिरलंकृत्य शिरश्कुर्वामकुक्षिनाभिपादयोः
कमेण स्थापयित्वा तदुपरि तत्तश्चाम्ना घृतं हृत्वा यमाय सोमं इयम्बः
कमिति मन्त्राभ्यां जुहुयात्, ततो ददेदित्याचारः । तथा—

कांस्यपात्रस्थितं तैलं वीक्ष्य दद्याद् द्विजन्मते ।
ब्रह्मविष्णुमहेश्वन्द्रवरुणप्रीतये ततः ।
माषमुद्दयववीहिप्रियंगवादि प्रयच्छति ।
स्वर्णदानं रुद्रजायं लक्ष्मो द्विजार्चनम् ।

गोभूदानं बडंशेन कुर्याद्वोपशान्तये ॥
आहिताग्निमरणे तु विशेषः ।
धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि तन्मुखे ।
प्रास्याद्वित्रयं तत्र हुनेद्वद्वपामिति ।
ततो निर्वरणं कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः ।
इतरं तिखनेदेव जले वा प्रतिपादयेत् ॥

पञ्चरत्नाभावे तत्रैव-

रत्नानां वाप्यभावे तु स्वर्णकर्षार्द्धमेष वा ।
सुवर्णस्याप्यभावे तु आज्यं शेयं विचक्षणैः ॥

धनिष्ठामरणे तु विशेषमाह—

बौधायनः ।

वासवे मरणं चेत् स्याद् गृहे वापि पुनर्मृतिः ।
सुवर्णं दक्षिणां दद्यात्कृष्णवस्त्रमथापि वा ॥

पूर्वार्द्धे वाशाद्वद्वधारणार्थे ।

अत्र केचित् ।

स्वगृहोक्तविधिनाऽग्निप्रणयनहविनिर्वपणाद्याज्यभागान्ते
यमाय धर्मराजाय मूर्त्यवे चान्तकाय च ।

बैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदुम्बराय दधनाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् ॥

एकामाद्विति ज्ञुहति । कृष्णां गां कृष्णं वस्त्रं हेमदक्षिणेत्येवं शान्तिकं
सूतकान्ते कुर्वन्ति । इति पवके दाहप्रकारः ।

अथ त्रिपुष्करमृते ।

गांगः ।

द्वित्रिपुष्करयोगे तु मृतिमृत्यन्तरावहा ।

दहने मरणे चैव त्रिगुणं स्याद् त्रिपुष्करे ॥

ज्ञनेऽप्येवमेव स्यादेतद्वोपशान्तये ।

तिलपिष्ठ्यवैर्धापि शरीरं तस्य कारयेत् ॥

शूर्पं निघायालंकृत्य दाहयेत्पैतृकोपरि ।

मन्त्रस्तु बौधायनेनोक्तः ।

अद्वन्त्वामिति मन्त्रेण तिलपिष्ठं प्रकाहयेत् ।

द्वित्रिपुष्करयोर्वौषं त्रिभिः कृष्णैर्व्यपोद्दति ॥

वैष्णवमनोद्दरे गृहदपुराणे तु ।

त्रिपुष्करे त्रयः कार्याः पुचलौ द्वौ द्विपुष्करे ।
 मृतस्य च समीपे तु स्थाप्याः पिष्टमयास्ततः ।
 कार्यो दाहस्तु तत्सार्जं सूतकान्ते तु शान्तिकम् ।
 कृत्वा गाञ्छ हिरण्यं च दधादन्तं च शक्तिः ॥

प्रेतवाणे ।

त्रिपुष्करमृते दधाद्वोत्रयं मूल्यमेव वा ।
 द्विपुष्करे गोषु शान्तिस्ततो दाहे न दोषकृत ॥

त्रिपुष्करलक्षणं चोकम्—

भूपालवलमेन ।

रविभौममन्दवारे भद्रातिथिषु त्रिपादके धिष्णये ।
 योगः पुष्कराद्यो द्विपादके यमलनामा स्यात् ॥ इति ।

इति पुष्करे प्रफारः ।

अथ त्रिपादे ।

त्रिपादक्षमृते तद्विरण्यशकलं मुखे ।
 तस्य पिष्टमयं कुर्यात्पुरुषवितयान्ततः ॥
 होमं प्रतिसुखं कुर्यात्तथा वहवपामिति ।
 कार्णीयसं च कार्पासं कुसुमं प्रतिपाद्य च ।
 निर्यात्य सार्पि संस्कुर्याद्व्याघौ वान्यमुत्सज्जेत् ॥ इति ।

त्रिपादक्षाणि च तप्रैव ।

पुनर्बसूत्तरापाठाकृतिकोत्तरफलगुनी ।
 पूर्वाभाद्रा विशाखा च वेयमेतत्रिपादभम् ॥ इति ।

इति त्रिपादे ।

अथ व्याघ्राद्विते दानाद्युक्तं—

शातातपेन ।

व्याघ्रेण निहते विप्रे विप्रकन्यां विवाहयेत् ।
 सर्पदेषे नागवलिर्देयः सर्पक्ष काञ्चनः ॥
 चतुर्निष्कमितं हैमगजं दधाद् गजैर्हते ।
 राङ्गा विनिहते व्याघ्रपुरुषं तु हिरण्यमयम् ॥
 वौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषभम् ।
 वृषेण निहते दधाद्यथाशकस्या च काञ्चनम् ॥
 शृण्यामृते प्रदातव्या शश्या तूलीसमीन्यता ।
 निष्कमात्रसुर्वर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता ॥
 शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम् ।

लंसकारहीने च मृते कुमारमुपनाययेत् ॥
 निष्क्रत्यस्वर्णमितं दद्यादश्वं हयाहते ।
 शुना हते क्षेत्रपालं स्थापयेत्त्रिजशक्तिः ॥
 शूकरेण हते दद्यात्महिषं दक्षिणान्वितम् ।
 कृमिभिर्भ मृते दद्याद्गोधूमान्पञ्च खारिकाः ॥
 वृक्षं वृक्षहते दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम् ।
 शूक्रिणा निहते दद्याद् वृषभं वस्त्रसंयुतम् ॥
 शकटेन हते दद्याद्बृद्धं सोपस्कारान्वितम् ।
 भृगुपातमृते चैव प्रदद्याद् धार्घ्यपर्वतम् ॥
 अग्निना निहते कार्यमुदपानं स्वशक्तिः ।
 दारुणा निहते चैव कर्तव्या सदने सभा ।
 शश्चेण निहते दद्यात्महिषीं दक्षिणान्विताम् ।
 अश्मनामिहते दद्यात् संवत्सां गां पयस्त्विनीम् ॥
 विषेण च मृते दद्यात्मेदिनीं हेमनिर्मिताम् ।
 उद्धन्धनमृते चैत्र कपि कनकानिर्मितम् ॥
 मृते जले तु वरुणं हैमं दद्याद्विनिष्कजम् ।
 विषूचिकामृते स्वादु भोजयेच शतं विजान् ॥
 घृतघेनुः प्रदातव्या कण्ठाभकवले मृते ।
 कासरोगेण च मृते अष्टकुच्छवतं चरेत् ।
 अतिसारमृते लक्षं गायत्र्याः प्रयतो जपेत् ।
 शाकिन्यादिप्रहमस्ते जपेदुद्रं यथोदितम् ॥
 विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ।
 अन्तरिक्षमृते कार्यं वेदपारायणं तथा ॥
 सङ्खार्यपुस्तकं दद्यादस्पृश्यस्यर्शतो मृते ।
 पतिते च मृते कुर्यात्प्राजापत्यान्स्तु बोडश ॥
 मृते चापत्यरहिते कुच्छाणां नवर्तिं चरेत् ।
 पवं कृते विधाने तु विद्यादौर्ध्वदेहिकम् ।
 अथ कुष्ठिमृतो ।

यमः ।

मृतस्य कुष्ठिनो देहं निखनेद्गोष्ठभूमिषु ।
 वासरं त्रितयं पश्चादुद्धृत्यान्यत्र तं दहेत् ॥
 न गङ्गापूवनं कार्यं निक्षेपे विधिरुच्यते ।
 उद्धवतपूर्णेन विधिनान्यकतुं चरेत् ॥

ततोऽस्थिसञ्चयं तस्य गङ्गायां प्रक्षिपेत्सुधीः ।
मासि मासि ततः कुर्यान्मासश्राद्धानि पार्वणात् ॥
इत्येतत्कथितं कुष्ठिमरणे शास्त्रकोविदैः ।
पार्वणात् पार्वणविधानेनेत्यर्थः ।

मविधेऽपि ।

शृणु कुष्ठिगणं विप्र उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।
विचर्चिका तु दुश्शर्मा वर्वरीयस्तृतीयकः ॥
विकर्दुर्वणताप्राणे च कृष्णश्वेते तथाष्टकम् ।

इत्युक्त्वा—

मृते च प्रापयेत्तीर्थमथवा तस्मूलकम् ।
नापिण्डं नोदकं कार्यं न च दानक्रियां चरेत् ॥
षणमासीयत्विमासीयो मृतः कुष्ठी कदाचन ।
यदि स्नेहाच्चरेहाहं यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥

अथ वैषदाहापवादः ।

तत्र पतितादौ दाहापवादः पूर्वमेवाशौचप्रसङ्गेनोक्तः । बालादावपवादान्तरमाह—

मनुः ।

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वान्धवा वहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनाढते ॥
नास्य कार्योऽप्निसंस्कारारो नापि कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत्यक्त्वा क्षपेयुस्त्यहमेव च ।

अरण्ये काष्ठवदिति । काष्ठुत्यागेन यथा तद्विषय औदासीन्यं तथास्यापि त्यागेनौदासीन्यं न त्वग्निसंस्कारादिकरणमित्यर्थः । निखननं चाज्यलिपस्य कार्यम् ।

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताकं निखनेद् भुवि ।
यमगाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ॥

इति यमोक्ते ।

लौगाक्षिणा चात्र विशेषो दर्शितः—

तृष्णीमेवोदकं कुर्यान्तृष्णीं संस्कारमेव च ॥
सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ।

द्वयमन्युदकदानात्मकमित्यर्थः । तेन यदा कदाचित्कृतचूडस्य तृष्णीमन्युदकदानं नियतम् । अकृतचूडस्य तु निखननं वा तृष्णीमन्युदकदानं वेति विकल्पः । अयं विकल्पो नामकरणोत्तरमेव ।

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कुते सति ॥

इति मनुना कृतनाम्नि पदोदकक्रियाया वैकविकत्वोक्तेः । अतश्च
नामकरणात्पूर्वं निखननमेव । ऊनद्विवार्विकमिति सामान्यवचनात् ।

तदपि जातारण्यमावे, तत्सन्द्रावे तु दाह एवेति केचिद् । वस्तुतो य-
ज्ञ दाहप्रसक्तिस्त्रैव जातारणिनियमो युक्तः ।

अतश्च नामकरणोत्तरमेव दाहपक्षे जातारणिनियम हृति पूर्वमे-
धोक्तम् ।

अत्र च नात्रिवर्षस्येति वचनात् विवर्षस्याकृतचूडस्यापि तूर्णीम-
ग्नयुदकदानं नियतं गम्यते इति मिताक्षराकारः । अत्राग्निदानोदक-
दानादेस्तूर्णीं करणेऽपि मन्त्रविशेषपाठमाह—

याज्ञवल्क्यः ।

यमसूकं तथा गाथां जपद्विलौकिकाग्निना ।

स दग्धव्यो उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ॥

इति दाहनिर्णयः ।

अशोदकदाननिर्णयः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सप्तमादशमाद्वापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अपनः शोशुचदघमनेन पितृविद्मुखाः ॥

सप्तमादशमाद्वा दिवसादर्वाक् ज्ञातयः समानगोत्राः सपिण्डाः
सोदकाश्च अपनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेणापोऽभ्युपयन्ति निन-
यन्ति । अस्य च दाहोत्तरं कर्त्तव्यतामाह—

शातातपः ।

शरीरमश्रौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्ति ।

स्नानादौ विशेषः ।

छन्दोऽपरिशिष्टे ।

अथानवेक्षयेत्यापः सर्व एव शवस्पृशः ।

स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले ॥

गोत्रनामानुवादान्ते तर्पयामीत्यनन्तरम् ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् पृथक् ॥

पारस्करीयेऽपि ।

संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरनुदकं करिष्यामह इति ।

कुरुद्वयं मा चैवं पुनार्तियश्चतव्यं प्रेते । कुरुध्वमित्येवेतरस्मिन् सर्वे

ज्ञातयोऽपोऽभ्यवयन्याससमात्पुरुषाद् दशमाद्रा । समानग्रामवासे वा
यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुः । एकवल्लाः प्राचीनावीतिनः । सध्यस्थाना-
मिकयाऽपनोद्यापनः शोशुचदघमिति । दक्षिणमुखा निमञ्चित ।
प्रेतायोदकं प्रसिद्धन्त्यज्ञालिनासावेतत्तु उदकमिति ।

संयुक्तः सम्बन्धयुत्तरदानाभिहो वा, मैथुनः इयालः । तमुदकं
याचेरन्, उदकं करिष्याम इत्यनेन मन्त्रेण । पृष्ठप्रति वचनम्, कुरुष्व
मा चैवं पुनरित्यशतवर्षं प्रेते । शतवर्षप्रभृति तु कुरुष्वमित्येव प्रति-
वचनम् । हातयः=सपिण्डाः समानोदकाश्च सर्वं एवापोऽभ्यवयन्ति ।
तत्र सपिण्डस्वरूपमाह । ससमादिति । ससमपुरुषपर्यन्तमित्यर्थः ।
दशमाद्वैति समानोदकस्वरूपमुक्तमिति हरिहरः । एकप्राप्त शति । एकप्राप्त-
निषासे तु यावतां सपिण्डत्वेन गात्रत्वेन वा स्परणम् तावन्तोऽप्सु
निमज्जन्तीत्यर्थः । वस्त्रं परिधानीयं सध्यस्य पाणेरनामिकया उपकानि-
ष्टिकयाङ्गुद्या जलावयवाहतत्रयं वा तृणाद्यपनोद्यापसार्यं अपनः शो-
शुचदघमिति मन्त्रेणापनोदकं कार्यमिति कर्कहरिहरौ । स्नानेऽयं मन्त्र
इति देवयाङ्गिकः । अयं च खीर्मिनं पठनीयः, अमन्त्रा हि ख्रियो मता
इति वौधायनात् । निमज्जनं सकृदिति हरिहरः ।

विष्णुरपि ।

सपिण्डीकरणं यावद्गुदभैः पितृकिया ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणीविधिवद्वेत् ॥

इत्युक्त्वाह निर्हस्य वान्धवाः प्रेतं संस्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभि-
गम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः । प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकं च
पिण्डं कुर्येषु दद्युः ।

उदकदाने आधारविशेषं मन्त्रं चाह—

वैजवापायनः ।

उदकान्तं गत्वा सकृदुन्मज्ज्याप्सु सध्यपाणेः कानीष्टिकयावलित्यति-
कनिष्ठं पापामिति । तस्मिंस्वेकमुदकाज्ञलिं प्रेताय दद्युरमुष्मै स्वधोति ।
अस्य च कात्यायनाद्युक्तमन्त्राधारापेक्षया विकल्पः, स च शास्त्रामेदेन
व्यवस्थितः ।

एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । मन्त्रान्तरञ्चाह—

हारीतः ।

निष्काम्य संस्कृत्यापो गत्वा पूर्वासौ तृप्यतामित्युदकाज्ञलिं नि-
नयन्ति ।

अञ्जलिसङ्घन्यान्तरमाह—

पैठीनसिः ।

मनसा ध्यायन् दक्षिणामुखखांनुदकाञ्जलीनिनयेत् ।

शावप्रभूत्येकादशाहं विरमेत् । शावप्रभूति=मरणप्रभृतीत्यर्थः ।

उदकदाने विशेषान्तरमाह—

प्रचेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमधतीर्य नोदूर्घर्षयेयुदकान्ते प्रसि-
ञ्चेयुरपसव्ययज्ञोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदज्ञमुखाः
प्राङ्मुखा राजन्यवैद्ययोः ।

उदकान्ते उदकसमीपे प्रसिञ्चेयुदकं दद्युः । अपसव्यं यज्ञोपवीतं
वासश्च येषां ते तथा । ब्राह्मणस्य सृतस्येत्यर्थः ।

सर्वेषां प्राकदक्षिणाभिमुखत्वमिति पक्षान्तरमाह ।

गद्धः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमधतीर्य नोदूर्घर्षयेरंस्ते प्र-
सिञ्चेत्न सकृत्प्राग्दक्षिणामुखाः, राजन्यवैद्ययसव्येवमेवापसव्यं वासो
यज्ञोपवीते कृत्वाज्ञलिना वसने मत्त उदकमित्युक्त्वा तद्मादुक्तीर्य प्रेत
संस्पृष्टानि वासांसि परिदृश्यन्यानि ।

वासश्च यज्ञोपवीतं चेत्युभयमपसव्यं कृत्वेत्यर्थः । अत्र चोत्तरीयं
क्षत्रियादिविषयं सन्निधानान् । अतश्च पारस्करोक्तमेकवस्त्रात्वं ब्राह्म-
णविषयमिति देवयाङ्गिकः । अत्र विशेषो—

ब्रह्मपुराणे ।

कर्तव्यं तु सचैलं तु स्नानं सर्वमलापहम् ।

ततः पापाणपृष्ठे तु लर्वं देयं तिलोदकम् ॥

पक्केन च देयास्तु विप्रायाज्ञलयो दश ।

रात्रे द्वादश देयास्तु वैश्याय दश पञ्च च ।

त्रिशच्छ्रौदाय देयास्तु प्रेतभूयङ्गताय वै ॥

उदकदाने इतिविशेषमाह ।

गौतमः ।

स्वपिण्डानां प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेषुदकक्रियेति । तथा—
भरद्वाजः ।

दक्षिणाभिमुखोन्मज्ज्य प्रदद्याद्भर्मसंस्तरे ।

आशौचादज्ञालिं पिण्डं प्रत्यहं च सकृत् सकृत् ॥

प्रचेताः ।

नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथाथंवत् ।

२६ विष्णुमिं शूर०

वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ।
 सच्चैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतपानसः ।
 पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्वाजाङ्गलीन् ॥
 द्वादश भात्रिये दद्याहृश्ये पञ्चदश स्मृताः ।
 त्रिशब्द्धद्राय दातव्या स्ततः संप्रविगेद् गृहम् ॥
 ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहांशौचं च कारयेत् ।

अत्राञ्जलिसंख्या तत्तद्वर्णशौचदिनेषु प्रत्यहमेककाञ्जलिदानेना-
 शौचदिनसमा द्रष्टव्या ।

पञ्चपञ्चाशादञ्जलिपक्षमपि स एवाह ।

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात्प्रेतकारणात् ।
 तावहृस्तिश्च कर्तव्या याष्टिपण्डः समाध्यते ।

प्रथमदिन एकोऽञ्जलिः, द्विनीये द्वौ, तृतीये त्रय इत्यादि क्रमेण
 वृद्धिः कर्तव्या । एवं च दशसु दिनेषु पञ्चपञ्चाशादञ्जलयो भवन्ति ।
 शताञ्जालपक्षमाह—

गृह्यपरिशिष्टकारः ।

आशौचान्तं प्रदद्यान्तु प्रेनप्रस्तिलाञ्जलीन् ।
 प्रथमेऽहि सक्रदद्यात् पिण्डयज्ञावृता भुवि ।
 त्रीश्च दद्याहृनीयेऽहि तृतीये पञ्च चैव हि ।
 चतुर्थं सप्तसंख्यास्तु पञ्चये नव चोत्सृजेत् ।
 षष्ठेऽहि चैकादशकाः सप्तमं तु त्रयांदश ।

अष्टुमे पञ्चदशका नवमे दश सप्त च ॥

एकोनविंशात् चान्ते शताञ्जलीनिंतं स्मृता ।

केचित् दशाञ्जीन् प्राहुः कोचदाहुः शताञ्जलीन् ।

पञ्चपञ्चाशत चान्ये स्वशाखोक्तव्यवस्थया ॥ इति ।

पिण्डयज्ञावृत्ताऽप्राचीनावीतित्वदक्षिणा मुखत्वादिना पिण्डपितृयज्ञप्रका-
 रेण । अत्र च प्रत्यहमञ्जलिदानं पुत्रस्यैव तत्रैव च शताञ्जलयादिपक्षाः
 शाखामेदेन व्यवस्थिताः । सपिण्डानां तु विषमेष्वेव दिनेषु, उक्तगौ-
 तमवचनात् ।

यदपि याङ्गवत्क्येनोदकदाने ज्ञातीनां दशमदिनावधिकत्वमुक्तम् ।
 तत्रापि गौतमवचनानुसारादशमदिनादर्वाक् विषमेषु दिनेष्विति
 व्याख्येयम् । अङ्गातिष्वितिदेशमाह—

याहृवत्क्यः ।

एवं मातामहाचार्यप्रेतानां चोदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरर्त्तिवज्जि ॥

मातामहादीनां दौहित्रादिभिः पूर्वोक्तप्रकारेणोदकदाने कर्यम् ।
सखा=मित्रम् । प्रत्ताः=परिणिता दुहितृभगिन्यादयः । स्वस्त्रीयो=प्रागिनेयः ।
श्वशुरः प्रसिद्धः । ऋत्विजो=याजकाः । एषां सख्यादीनां कामोदकं कार्यम् ।
प्रेतस्योदककामनायां सत्यामुदकं देयमसत्यां न देयम्, अकरणे
प्रत्यवायो नास्तीत्यर्थः ।

पारस्करः ।

कामोदकमृत्विकश्वशुरसखिमातुलभागिनेयानाम् ।

सपिण्डानां मध्ये केषाञ्चिदुदकदाने कर्तृत्वप्रतिषेधमाह ।

याह्नवल्क्यः ।

न ब्रह्मचारिणः कुर्युदकं पतिता न च ।

उदकग्रहणमौर्ध्वदेहिकमात्रोपलक्षणम् । ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वमृ-
तानां सपिण्डानामुदकदानमाशौचं च कुर्यादेव । यथाह—

मनुः ।

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तृदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

आदिष्टी=ब्रह्मचार्यस्यपोशानं कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीराचार्या-
धीनो वेदमधीष्ठेति व्रतादेशयोगाद्ब्रह्मचार्युच्यते । अयं च ब्रह्मचारि-
ण उदकदानप्रतिषेध आचार्यादिव्यतिरेकेण ।

आचार्यपित्र्युपाध्यायान्निरूप्त्यापि व्रती व्रती ।

सकटाशं च नाइनीयान्न च तैः सह संविशेत् ॥

इतिस्मरणात् । आदिष्टी=प्रकाश्तप्रायश्चित्त इति केचित् ।

वृद्धमनुः ।

कूपाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विधमिणः ।

गर्भभर्तुद्वृहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥

सप्रदानविशेषणापि प्रतिषेधः श्रूयते ।

पाषण्डवनाभिताः स्तेना भर्तुन्य कामगादिकाः ॥

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ।

श्रुतिब्राह्मलिङ्गधारणं पाषण्डं तदस्ति येषान्ते पाषण्डुनः ॥

अनाभिता अधिकारे सत्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः । स्तेनाः=सुव-
र्णाशुक्तमद्रव्यहारिणः । मर्तृन्यः=पतिघातिन्यः । कामगाः=कुलटाः । आदि-
प्रहणात् स्वगर्भब्राह्मणघातिन्यौ गृह्णते । सुराप्यो=यासां या सुरा प्रतिष-
द्धा तत्पातरताः । आस्मत्यागिन्यः=विषाग्न्युद्वन्धनाद्यरविहृतैरस्मानं

या घातयन्ति । एते पाषण्ड्यादयस्त्रिरात्रं दशरात्रं वेत्याशौचस्योदक-
दानाशौचदेहिकश्य च भाजना न भवन्ति । सपिण्डादीनामाशौचादि-
निमिता न भवन्ति । अतस्तन्मरणे सपिण्डैहृषकदानादि न कार्य-
मित्येतत् प्रतिपादनपरं वचनम् । सुराप्य इत्यादिषु च लिङ्गमविवक्षि-
तमनुपादेयगतत्वात् । अयमुदकदानादिप्रतिबेधो बुद्धिपूर्वकात्मत्यागि-
विषयः । यथाह—

गौतमः ।

प्रायोऽनाशकशस्त्राश्चिंविषोदकोद्धन्धनप्रपतनैश्चच्छ्रुतामिति ।

प्रायोऽसहाप्रस्थानम् । अनाशकमनश्ननम् । गिरिशिखरादवपा-
तः प्रपतनम् । अत्र चेच्छ्रुतामिति विश्वाशोपादानात् प्रमादक्षते दोषो
नास्तीत्यवगन्तव्यम् । तदाह—

अद्विराः ।

अथ कश्चित्प्रमादेन श्रियेताग्न्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

एव मृत्युविशेषादप्युदकादिनिषेधः ।

चाण्डालादुदकातसर्पाद्वाल्पणाद् वैद्युतादपि ।

दंशूभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो वर्तप्रदीयते ।

नोपतिष्ठुति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

एतदपीड्छापूर्वकहनतविषयमेव, गौतमवचनं इच्छापूर्वकमेवोदककेन
हतस्य निषेधदर्शनात् । अत्रापि चाण्डालादुदकादिति तत्साहचर्यदर्श
नाद् बुद्धिपूर्वविषयकत्वानेश्चयः । अतो दर्पादिना चाण्डालादीन् हन्तुं
गतो यस्तैर्मारितस्तस्यायमुकदानादिनिषेधः । अयं चोदकादिप्रतिबेधो-
ऽनुष्ठानसमर्थजीर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्तविषयस्तेषामभ्यनुकादर्शनात् ।

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्यास्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं यातयेदस्तु भृगवन्यनश्नाम्बुधिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिप्तसञ्चयः ।

तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥

इति मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरोदाहरणात् । पवं येन येनोपायेनात्म-
हननं विहितं तद्यतिरिक्तोपायेनेच्छयात्महनने कुते नायमुदकदानप्रका-
रः । अतस्तद्विषये प्रकारान्तरमाह—

स्मृतिः ।

पतितस्य तु कारुण्यादस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति ।

स च दासीं समाहृथ सर्वगां दत्तेतनाम् ॥
 अशुद्धघटहस्तां तु वथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
 हे दासि गच्छ मूलयेन तिलानानय सत्वरम् ॥
 तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखम् ।
 उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
 तृप्तये मृतसंज्ञानं पिबेति च वदेन्मुहुः ।
 निश्चय तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या वदेच्च यतः ॥
 पवं कुने भवेत्तुसिः पतितानां च नान्यथा ।
 इति पतितोद्देश्यकातिलोदकदानप्रकारः । एतदनन्तरं कर्त्तव्यमाह-
 याज्ञवल्क्यः ।

कुतोदकान् समुच्चीर्णामृतुशाद्वलसंस्थितान् ।
 इनातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥
 शाद्वले=नवोद्भूततृणहरितभूमौ । अवस्थितान्पुत्रादीन् कुलवृद्धा इति-
 हासैः शोकनिरसनसमर्थैपवदेयुः=प्रतिबोधयेयुः । ते च —
 मानुष्ये कदलीस्तम्भनिस्सारे सारमार्गणम् ।
 करोति यः स सम्मूढो जलबुद्बुदसञ्चिभे ॥
 मानुष्ये=मनुष्यत्वे ।
 पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
 कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
 गन्त्री वसुमती नाशमुदधिदैवतानि च ॥
 फेनप्रखः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ।
 इत्यादयः ।

कात्यायनोऽपि तानाह—

एवं कुतोदकान् सम्यक् सर्वान् शाद्वलसंस्थितान् ।
 आप्लुत्य पुनराचान्तान् वदेयुस्तेऽनुयायिनः ॥
 मा शोकं कुरुतानित्ये सर्वास्मिन् प्राणधर्मिण ।
 धर्मं कुरुत यत्केन यो वः सह गमिष्यति ॥

तथा—

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रुयाः ।
 संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥
 श्लेष्माश्रुवान्धवैर्मुकं प्रेतो भुझे यतोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥
 महाभारते ।
 नायमत्यन्तसंवासः कस्यचित् केनचित् सह ।

अपि नः स्वशरीरेण किमुतान्यैः पृथग्जनैः ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरं प्राप्य धीरस्तत्र न मुद्यति ॥

यथा काष्ठं च लोष्टं च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्वद् भूतसमागमः ॥

इतीतिहासश्रवणानन्तरं च गृहं गच्छयुः । तत्र विशेषमाह—

याङ्गवल्क्यः ।

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरस्तराः ।

विदश्य निष्पत्राणि नियता द्वारि वेशमनः ॥

आचम्याग्न्यादिसलिलं गोमयं गौरसर्पशान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाइमनि पदं शनैः ॥

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।

पूर्वोक्तानीतिहासवचनानि समाकर्ण्य बालानग्रतः कृत्वा गृहं गच्छेण्युः । गत्वा च वेदप्रद्वारि स्थित्वा निष्पत्राणि सन्दश्य दशनैः खण्डं वित्वा आचम्याग्न्युदकगोमयगौरसर्पशानालभ्याइमनि पदं निवाय शनैरस्त्वालतं प्रविशेयुः ।

शङ्खस्त्वन्यमपि विशेषमाह ।

दूर्वाप्रवालगोमयमन्त्रिं वृशभं वालभ्य प्रविशन्ति इति । प्रेतस्पर्शिनां प्रवेशं विशेषमाह ।

पारस्करः ।

प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्य । हारीतेन तु ब्राह्मणानुमत्या वेत्यधिकं पठितम् । यदि तत्कालप्रतीक्षायामसामर्थ्यं तदा ब्राह्मणानुमत्या प्रविशेदित्यर्थः । गृहप्रवेशानन्तरकर्तव्यमाह ।

भृगुः ।

गृहं प्रविश्य यत्र कञ्चित्प्राणोऽक्षमस्तत्रोपविश्य चस्तनमाक्षमर्थं यघोदकेनावोह्य स्वस्त्यस्तु गृहाणां शिवं चास्तिवति तिलतण्डुलान् व्रीहीन् प्रकिरन्तीति । वस्तः=छागः ।

पुत्राद्याशौचिकृत्यमाह—

विशिष्टः ।

गृहान् व्रजित्वाघप्रस्तरे इयहमनश्नन्त आसीरन् कीतोत्प्रेन वा वस्तेरन्तिः ।

अघप्रस्तरः=अशौचिनां शयनाद्यर्थं तृणादिनिर्मितः कठः ।

बौधायनः ।

अक्षारलवणाशिनो दशाहं कटमुपासीराज्ञिति ।
मतुः ।

अक्षारलवणाश्राः स्युर्निमज्जेयुश्च तेऽन्वहम् ।
मासाशनं च नाइनीयुः शर्यारंश्च पृथक् क्षितौ ॥
ब्रह्मस्पतिः ।

अधःशश्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अक्षारलवणाश्राः स्युर्लब्धकीताशनास्तथा ॥
गौतमः ।

अधःशश्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन्मांसं न भक्ष्ये
युराप्रदानादिति । प्रदानम्=एकादशाहश्चाद्म् ।

पारस्करः ।

त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधः शायिनो न किञ्चित्कर्म कुर्युः; पाकं च
न कुर्वीरन् क्रीत्वा लड्डवा वा दिवाइनीयुरमांसमिति । अयं च दिवा-
श्रीयारंति दिवाशननियमो द्वितीयादिदिवसविषयः । प्रथमदिवसे रा-
त्रावशनस्याभ्यनुक्तानात् । तदाह—

आदवलायनः ।

यत्रोदकमवहङ्गवति तत्प्राप्य सकुदुम्भज्यैकाञ्जलिमुत्सूज्य गोत्रं
नाम च गृहीत्वोत्तीर्थान्यानि वासांसि परिधाय सकुदेव तान्यापीडशो-
दग्धानदेशानि विसुज्यासते । आनक्षत्रदर्शनादादित्यस्य वा मण्डले
हृष्यमाने प्रविशेयुः । कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्याः प्राप्यागारमद्दमानम्-
ग्रिं गोमयमक्षारांस्नैलमप उपस्पृशन्ति । ते तस्यां रात्र्यामन्नं पचेरन्
कीतोत्पत्तेन वा वत्तेन त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनः स्युर्दादशरात्रं वा
महागुरुषु दानाध्ययनं वर्जयेतराज्ञिति ।

उदकमवहत्व=स्थिरं भवति । सकुदुम्भज्य=सकुदवगाहै कमञ्जलिमुत्सू-
जेयुः पुरुषाः खियश्च तस्य प्रेतस्य गोत्र नाम च गृहीत्वोत्तीर्थ काश्यप ।
देवदत्त । एतत्त उदकमिति । आदित्यस्य वा मण्डले राशिमवर्जित हृष्य-
माने अस्मिन् पक्षे आसते रद्दिमण्डलदर्शनादासते । एषु च पूर्वोदा-
हृतवचनेषु उद्यहैकाहोपवासः शक्ताशक्तावषयः । क्रीतस्य लब्धस्य वा
भोजनमत्यशक्तविषयम् । विश्वानभ्यराचार्यस्तु क्रीतलब्धासम्भव उप-
वासमाहुः । अत्र विशेषमाह—

स्मृतिः ।

उपवासो गुरौ प्रेते पत्न्याः पुत्रस्य वा भवेत् ।
तदिन इतिशेषः ।

वंशेषान्तरं च तत्रैव ।

महागुरुमृतौ तद्वक्षारलब्धणाशनाः ।

द्युधिकं दशरात्रं स्युर्दीनाध्ययनवर्जिताः ॥

अत्र कृतोदकान् समुच्चीर्णनिति पूर्वोदाहृतवचनादुदकदानानन्तरं
गृहप्रवेशस्तदुच्चरं च पिण्डदानमिति क्रमो श्वेयः ।

मदनरत्नस्तु प्रेतस्योदकनिर्वर्षणं कृत्वा एकं पिण्डं दधुरिति विष्णुव-
चनादुदकदानोच्चरं पिण्डदानं तदनन्तरं गृहप्रवेश इत्याह ।

पिण्डदाने स्थलविशेषमाह—

शङ्कः ।

गृहद्वारे प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात्प्रविश्येयुः ।

वृद्धप्रचेतास्त्वाह ।

द्वारदेशु प्रदातव्यो न देवायतने क्वचित् ॥

आदित्यपुराणे ।

द्वारदेशेषु दातव्यो न देवायतने क्वचित् ।

एवं च देवतायतनस्य विहितप्रतिष्ठत्वाद्विकल्पः । पिण्डो दा-
तव्य इत्यनुवृत्तावाह ।

आदित्यपुराणे ।

शुचौ तु देशे नद्यां वा जीर्णतोये प्रदापयेत् ।

वाराहपुराणे ।

स्थण्डिले प्रेतभागं तु दधात् पूर्वाङ्कं एव तु ।

कृत्वा तु पिण्डसङ्कल्पं नामगोत्रेण सुम्दरि ॥

पश्चादशनन्ति गोत्राणि चकुल्यास्त्वेकमोजनाः ।

न दधादन्यगोत्राय भुजते यत एकतः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतकार्येषु माधवि ।

एवं दत्तेन प्रीयन्ते प्रेतलोकगता नराः ॥

ब्रह्मण्डपुराणे ।

प्रेतीभूतस्य सततं भुवि पिण्डं जलं तथा ।

सतिलं सकुशं दधाद् बहिर्जलसमापतः ॥

कूर्मपुराणे ।

दशाहं वान्धवाः स्नात्वा सर्वं चैव सुसंयताः ।

पिण्डं प्रतिदिनं दधुः सायं प्रातर्यथाविधि ॥

अत्र सायमित्यपराङ्मे मृतो ग्रथमदिने सायंकाले प्राप्त्यर्थं न तु
प्रत्यहं कालद्वये विधानाये दधुरिति बहुषचनं पुराणात्मे पत्न्यादेरपि
प्राप्त्यर्थम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

ग्रामाद्विश्च कर्त्तव्यं जलाशयसमीपतः ।
 पिण्डदानं दशाद्वानि प्रेतायारण्यमाश्रितैः ॥
 अरण्ये पिण्डदानं तु मोहान्नं क्रियते यदि ।
 तदा रौरवमायाति प्रमीतः प्रथमेऽहनि ।
 पुञ्चामसंक्षं त्वपरे महाराष्ट्रं तृतीयके ।
 तामिक्षास्यं चतुर्थं तु प्रयात्यपि सुदारुणम् ॥
 पञ्चमे चान्धतामिं षष्ठे घोरं च सुप्रभम् ।
 अमेध्यभूमिसम्पूर्वं सप्तमेऽहनि घातकम् ॥
 आसपत्रवनं घोरमद्यमेऽहनि सर्वथा ।
 महारौरवसंक्षं तु नवमे याति मानवः ।
 अवीचिरिति विवायातं दशमेऽहनि भीषणम् ॥
 तण्डुलैः सकतुमिः शाकैः फलैर्धा शख्या ततः ।
 देशकालानुसारेण कुर्यात् प्रेतस्य तर्पणम् ॥
 प्रेताय दिवसे पिण्डो देय एककमेण हि ॥ इति ।

अत्र नरकश्रवणं पिण्डदानाकरण एव न त्वरण्ये तदकरणे उपसं-
 हारानुसारात् । दशाद्वग्रहणं च ब्राह्मणविषयम् । अत एवाह—
 विष्णुः ।

यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः ।
 आशौचद्वासे पिण्डदाने संख्यामाह ।
 शातातपः ।
 आशौचस्य च हासेऽपि पिण्डान् दद्यादैव तु ।
 उयहाशौचे दश पिण्डाः कथं दातव्या इत्याकाङ्क्षायामाह—
 पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयाख्यः पिण्डाः समाहितैः ।
 द्वितीये चतुर्थो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥
 त्रींस्तु दद्यात् तृतीयेऽहिं वस्त्रादिक्षालनं तथा ।

ब्रह्मपुराणे ।

सद्यः शौचविषये युगपदशपिण्डदानं उयहाशौचं च प्रकारान्तं
 रमुकम् ।

सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ।

उयहाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ॥

द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।

यत्तु ।

वृत्त्याहिकैन “पिण्डयज्ञावृत्तौ देयं प्रेतायान्नं दिनत्रय”मिति

वचनातिपण्डत्रयमेव इत्युक्तम् । तज्ज । उक्तवचनविरोधात् ।
पिण्डत्रयलिखानं स्वशक्तविषयमिति विज्ञानेश्वरः । सम्पूर्णाशौचे तु
यावदाशौचं पिण्डानमित्युक्तम् । ब्रह्मपुराणे तु यावदाशौचपक्षं नि-
न्दित्वा दशपिण्डानपक्षमेव प्रसाध्य तत्र दशमपिण्डस्य काल उक्तः ।

यथा ।

जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णानां कचिदेव हि ।

देशधर्मान् पुरस्कृत्य प्रेतपिण्डान् वपन्त्यपि ॥

देयस्तु दशमः पिण्डो राङ्गां वै द्वादशोऽहनि ।

वैद्यानां पञ्चदशके देयस्तु दशमस्तथा ।

शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासि पूर्णोऽहि दीयते ॥

पारस्करोऽपि ।

ब्राह्मणे दशपिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश समृताः ।

वैद्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिशत् प्रकीर्तिः ॥

इत्युक्त्वा संख्यान्तरमाह ।

प्रेतेभ्यः सर्वघर्णेभ्यः पिण्डान् दद्यादृशैव तु ।

आद्यकर्मणि संप्राप्ते पिण्ड एको विधीयते ।

आद्यकर्मणि महैकोद्दिष्टे संप्राप्ते पूर्वदिन इत्यर्थः । उपनीतानुपनी-
तमेवैन धर्मविशेषमाह ।

प्रचेतः ।

असंस्कृतानां भूमो पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु ।

पिण्डानां प्रत्यहमेकद्रव्यत्वमाह शुनःपुच्छः ।

फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।

तिलमिश्रं तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥

तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च धूपं दीपं तथैव च ।

शालिना सकुमिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यदू द्रव्यं तदेव स्यादशाहिकम् ॥

भविष्योत्तरोऽपि ।

ओदनामिषसङ्कृतानां शाकमूलफलादिषु ।

प्रथमेऽहनि यदू दद्यात्तदू दद्यादुचरेऽहनि ॥

प्रत्यहं कर्त्रैक्यमाह— ।

गृह्यपरिशिष्टे ।

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि लीयदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समाप्येत् ॥

वायुपुराणे ।

यश्चाभिवाता प्रेतस्य पिण्डान् दद्यात्स एव हि ।
ब्रह्मपुराणे ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्प्रेतायानन्नं समाहितः ।

अत्थ नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

देशैकं भविष्योत्तरे ।

गृहद्वारे इमशाने च तीर्थे देवगृहे तथा ।

यत्राद्यो दीयते पिण्डस्तत्र सर्वं समापयेत् ।

एतेषामन्वेषां च विपर्यये विशेषो ।

गृथकारिकायाम् ।

उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये ।

पूर्वदत्ताज्ञलीन् दत्त्वा पूर्वपिण्डांस्तथैव च ॥

शिला=अहम् । पात्रं=पाकपात्रम् । अत्र शिलाया नाशे न घटस्फो-
टावृत्तिः । अक्षभ्यञ्जनादिपदकर्मणं एकहायनीनयनवदप्रयोजकत्वात् ।
अतध्यात्र लौकिकग्रहणम् ।

प्रस्तुहं पात्रमेदपक्षमाह—

प्रचेताः ।

नवान्यादाय भाण्डानि आलुकं चरुकं तथा ।

तोयार्थं तु ततो गच्छेद् गृहत्वा पुरुषः परः ॥

गृहत्वा लकुटं मार्गात्सर्वं दुष्टनिवारणम् ।

ततो गृहं सम्प्रविशेषत्प्रेतस्याहृत्य तण्डुलान् ॥

तेषां प्रस्तुतिमादाय कर्त्तव्यं पिण्डकर्म तु ।

त्रिः प्रक्षाद्य तु तान् सम्यक् चरुं सम्पादयेत्ततः ।

तं सम्पाद्य समादाय दर्भेषु विनिवेशयेत् ॥

दक्षिणाप्रांश्च दर्भांश्च स च वै दक्षिणामुखः ।

पिण्डं कृत्वा समुद्धृत्य नामगोत्रेण चार्पयेत् ॥

अत्र मन्त्रनिषेधमाह—

आदित्यपुराणे ।

तिलमिश्रेषु दर्भेषु कर्त्ता वै दक्षिणामुखः ।

नामगोत्रप्रमाणेन दद्यात्पिण्डं त्वमन्त्रकम् ॥

मरीचिः ।

प्रेतपिण्डं बहिर्दद्यादर्भमन्त्रविवर्जितम् ।

प्रागुदीक्ष्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥

आदित्यपुराणे ।

पितृशब्दं स्वधां चैव न प्रयुज्जीत कर्हित्वित् ।

अनुशब्दं तथा चेह प्रयत्नेन विषज्जयेत् ॥
 उपतिष्ठतामयं पिण्डः प्रेतायेति समुद्भरेत् ।
 तूष्णीं धूपं प्रसेकं च दीपं पुर्वं तथैव च ॥
 अशुद्धिष्ठु वर्णेषु इदं दद्यान् संशयः ।
 वाभ्यतः प्रयतश्चैव तिष्ठेत्पिण्डस्य सन्निधौ ॥
 ततो वास्पे निवृत्ते तु नद्यां तु प्रक्षिपेत्ततः ।

व्रद्धपुराणे ।

मृत्युं भाण्डमादाय नरः हनातः सुसंयतः ।
 लगुडं सर्वदुष्टनं गृहीरवा तोयमानयेत् ॥
 ततश्चोत्तरपूर्वस्यामिन्नि प्रज्वालयेहिंशि ।
 तण्डुलप्रसृतिं तत्र त्रिः प्रक्षालय पचेत्स्वयम् ।
 सपवित्रैस्तिलैमिंश्र कुमिकेशविवर्जितम् ॥
 द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा सुशुद्धां गौरमृत्तिकाम् ।
 तत्पृष्ठे प्रस्तरे दर्भान् याम्यामान् देशसम्भवान् ॥
 ततोऽवनेजनं दद्यात्संस्मरन् गोत्रनामनी ।
 तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः खंसिकं तस्मेव हि ॥
 दद्यात्प्रेताय पिण्डं तु दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
 फलमूलगुडक्षीरतिलैमिंश्रं तु कुत्रचित् ॥
 अङ्गैः पुण्यस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः ।
 ऊर्णतनुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्डमर्चयेत् ।
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाप्यमयी शिखा ॥
 तावत्तसंस्मुखं तिष्ठेत्पिण्डं तोये क्षिपेत्ततः ।
 एकस्तोयाखलिष्वैव पात्रमेकं च दीयते ॥
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रिन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
 पञ्चमे पञ्च षट् षष्ठे सप्तमे सप्त एव च ॥
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
 येन स्युः पञ्च पञ्चाशत् तोयस्याखलयः कमात् ॥
 तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्तते ।

व्रद्धपुराणे ।

प्रेताय पिण्डदानं तु कर्त्तुं गठ्छान्ति ये नराः ।
 निष्कामग्निं गृहाते तु ज्येष्ठं कृत्वा पुरस्सरम् ॥
 हस्तवान् पुरस्सरान् कृत्वा प्रविशान्ति गृहं तु ते ।

उल्लङ्घ्य शब्दापाषाणौ प्रविशन्ति गृहं क्रमात् ॥
एवं पिण्डदानं कृत्वा गृहमागत्य तत्कृत्यमाह ।
वद्यपुराणे ।

एकाहं द्वारदेशे तु जलपात्रं निधाय च ।
क्षीरपात्रं च कारुण्यात्रेतायेति विनिश्चयः ॥
प्रेतास्मिन् शीतले तोये स्नाहि दुर्घं ततः पिष ।
इति जलपंक्तिरात्रे तु भक्तमुर्हि क्षिपेत्तथा ॥

शातातपः ।

जलमेकाहमाकाशे स्थापयं क्षीरं च मृत्युये ।
आकाशे शिक्कयादौ प्रेतसुद्दिश्य जलं क्षीरं च पृथक् मृत्युये पात्रे
प्रथममहोरात्रं स्थापयेदित्यर्थः ।

अत्र दिनसंबयाधिक्यमुक्तम् ।

गारुडः ।

अपके मृत्युये पात्रे दुर्घं दद्यादिनत्रयम् ।
काष्ठत्रये गुणवर्षद्वे पुत्रो रात्रौ चतुर्थये ॥

तथा—

मत्स्यपुराणे ।

सर्वथा तापशान्त्यर्थमध्वधमविनाशनम् ।
तस्माप्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ॥

पद्मपुराणेऽपि ।

यस्मात्प्रेतपुरीं प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।
गृहपुत्रफलत्रं च स दशाहं प्रपश्यति ॥
तस्माप्निजपितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।
मस्थीन्यन्यकुलस्थस्य नीत्वा चाद्रायणं चरेत् ॥

मार्गादौ स्पर्शादिदोषे शुद्धिप्रकारमाह ।

शोनकः ।

अजिनं कम्बला दर्भा गोकेशाः शाणमेव च ।
भूर्जपत्रं ताडपत्रं सप्तधा वेष्टनं स्मृतम् ॥
हैमं च मौकिकं रौप्यं प्रवालं नीलकं तथा ।
क्षिपेत्तदस्थिमध्ये तु शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत तिलाज्वेन विचक्षणः ।
उदीरतेति सूकेन हुनेदष्टोचरं शतम् ॥
ततो गत्वा क्षिपेत्तीर्थं स्पर्शदोषो न विद्यते ।

मून्नपुरीषाचमने कुर्वन्नास्थीनि धारयेत् ॥
अत्रास्थिसञ्चयने कालः समयप्रकाशे द्रष्टव्यः ।

अथ नवश्राद्धानि ।

तथाचाश्वलायनः ।

नवश्राद्धं दशाहानीति ।

नागरस्खण्डे ।

त्रीणि सञ्चयनस्यार्थं तानि वै शृणु साम्प्रतम् ।

यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं तु कारयेत् ॥

एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः ।

तत्र सञ्चयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिष्यते ॥

पञ्चमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा ।

दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि वै ।

कात्यायनोऽपि ।

चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमैकादशेऽहनि ॥

यन्तु वै दीयते जन्तोऽस्तमवश्राद्धमुच्यते ।

संज्ञाकरणं च “चान्द्रायणं नवश्राद्धे” इति प्रायश्चित्तविशेषविधा-
नार्थम् ।

वृद्धवशिष्ठः ।

प्रथमेऽहि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ।

एकादशे पञ्चमे स्वर्णनवश्राद्धानि षट् तथा ॥

बौधायनः ।

मरणाद्विषमेषु दिनेष्वैकैकं नवश्राद्धं कुर्यादानमाद्, यदि नवमं वि-
च्छिद्येत एकादशे तत्कुर्यात् । नवमदिनकर्त्तव्यस्य श्राद्धस्य नवम-
दिने दैवादसम्भवे एकादशदिने तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्रिः ।

नवश्राद्धनिमित्तं स्थाइकमेकादशेऽहनि ।

प्रथमनेकेषु पक्षेषु सत्सु येषां गृहे नवश्राद्धान्युक्तानि तैर्यथागृह-
मनुष्येयानि स्वगृहे नोक्तानि चेत्पुराणाद्युक्तानि यं कञ्चित्पक्षमाश्रित्य
कर्त्तव्यानि । यतेषां प्रेतत्वनिवर्तकत्वाश्रित्यत्वमाह ।

वृद्धवशिष्ठः ।

अलब्धवा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वाच्च न मुच्यते ।

अर्वाक्तु द्वादशाहस्र्य लभ्वा तराति दुष्कृतम् ॥

एतानि चैकोद्दिष्टरूपाणि ।

तदुकम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नवश्राद्धानि कुर्वीत प्रेतोऽहेशेन यत्नतः ।

एकोद्दिष्टविधानेन नान्यथा तु कदाचन ॥

एकोद्दिष्टकृपत्वेऽपि युग्मा ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यर्थः । एकादशाहिके त्वेकोऽपि । “एकमेकादशोऽहनी” त्वावेषचनात् । “अयुग्मान् भोजयेद्विग्रांस्तभवश्राद्धमुच्यते” इति शुल्पाण्यादिनिवन्धेषु पाठः । अत्र भोजयेदिति वचनादेषां श्राद्धानामभद्रव्यक्तव्यं प्रतीयते ।

कात्यायनोकं चतुर्थाहनवश्राद्धे विशेषमाह—

चृहस्पतिः ।

चतुर्थोऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्तं हि बान्धवैः ।

गावः सुवर्णं वित्तं च प्रेतमुद्दिश्य शक्तिः ॥

यदिष्टं जीवतश्चासीद्व्यातस्य प्रयत्नतः ।

अत्र निमन्त्रणादौ विशेष उक्तो—
भविष्ये ।

गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ॥

पूजयिष्यामि भोगैस्त्वामेवं विप्रं निमन्त्रयेत् ।

इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ॥

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वावाहयास्यहम् ।

तत्र नवश्राद्धेषु केषाञ्चित्पदार्थानामनुष्टानमुक्तम् ।

बहुचरिष्ये ।

अनूदकमधूपं च गन्धमाल्यविवर्जितम् ।

अनूदकम्=अनर्दणम् । पिण्डोदकमवनेजनप्रत्ययनेजनपरिषेचनरूपं तद्वर्जितमित्यर्थः । तथा—

एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरस्यताम् ।

नाश्वौकरणमन्त्रश्च एकं वाथ तिलोदकम् ॥

स्वस्त्यस्तु विसुजेद्वेवं सकृत्प्रणववर्जितम् ।

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न विद्यते ॥

पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते ।

अत्र प्रेतशब्दः प्रयोक्तव्यो न पितृशब्दः, “ऊहे तूद्दिश्य प्रेताय सर्वं चैव प्रदर्शयते” । इति वचनात् ।

तथा स्मृतिरनावस्याम् ।

आशिषो द्विगुणा दर्भा जयाश्रीः स्वस्तिवाचनम् ।

पितृशब्दश्च सम्बन्धः ज्ञामशब्दस्तथैव च ।
 पात्रालभ्योऽवगाहश्च उल्मुकोद्वलेखनादिकम् ।
 तु सिप्रहनश्च विकरः शोषप्रहनस्तथैव च ॥
 प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमाभ्यगमनं तथा ।
 अष्टादशपदार्थश्च प्रेतश्चाद्ये विवर्जयेत् ॥

कियानिवन्धे—

उत्तानं स्थापयेत् पात्रमेकोद्विष्टे सदा बुधः ।
 न्युञ्जं तु पार्वणे कुर्यात्तस्योपरि कुर्यान्यसेत् ॥
 सपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्चाद्यानि यानि है ।
 तानि स्युलांकिके वहावित्याह त्वाइवलायनः ॥
 अत्र लौकिकाभिः सपिण्डीकरणान्तभाद्येषु, अन्ये तु धर्माः सपि-
 ण्डीकरणप्राकृन्तकोद्विष्टेवेव बोध्याः । नवश्राद्यशेषमन्नं यज्ञमानेता-
 न्येन वा न भोक्तव्यमित्याह—

अङ्गिराः ।

नवश्राद्येषु यच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितं च यत् ।
 दम्पत्योऽभुक्तशेषं च तन्न भुज्ञित कर्हिचित् ।
 नवश्राद्यशेषप्रतिपादनमाह—

देवलः ।

एकोद्विष्टेषु शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सुजेत् ।
 ततः कामं तु भुज्ञीत स्वयं मङ्गलभोजने ॥
 नवसंक्षेपकोद्विष्टश्राद्येषु शेषमन्नं आद्यभोक्तृभ्यः समर्पयेत्त
 दनुष्या जलादौ वा प्रक्षिपेन्न भुज्ञीत नवान्यं कमपि भोजयेत् ।
 ततस्तदनन्तरं कियमाणे मङ्गलभोजने नवातिरिक्ते श्राद्ये शेषं स्वयं
 भुज्ञित, क्षात्यादांश्च भोजयेत् । श्राद्यशेषादन्येनानेन शातिर्दीनाना-
 थादयो भोजनीयाः । अत एव आद्यान्यभिधायोक्तं—

ब्रह्मपुराणे ।

कर्त्तव्यं तु नरैः श्राद्यं देशकालानुरोधतः ।
 सपिण्डाश्च सजातीयास्तथान्येऽपि बुभुक्षिताः ।
 दीनानायाश्च कृपणास्तथान्नमुपभुजते ॥

इति नवश्राद्यानि ।

अथाशौचान्तदिनकृत्यम् ।

कारिकायाम्—

गत्वा ग्रामीद् वहिः सर्वे पिण्डशेषं समाप्तं तु ।
 अत्र नैमित्तिकं क्षौरं निषेधेऽपि दि दर्शवत् ॥

त्यक्तवैव वाससी पूर्वं स्पृष्टे स्नायुनिमित्ततः ।
 अत्र पिण्डप्रयं दध्यस्तत्साखिभ्यस्तथादिमम् ॥
 प्रेताय मध्यमं पिण्डं तृतीयं च यमाय च ।
 गौरसर्षपकलकेन तिलकलकेन संयुतम् ॥
 शिरः स्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ।
 वासोयुग्मं नवं शुद्धमक्षतं शुद्धमेव च ।
 गृहीत्वा गां सुवर्णं च मङ्गलानि शुभान्ययि ॥
 स्पृष्टा सङ्कीर्तयेद्वाचं पश्चात्कुद्धो भवेन्नरः ।
 विप्रो जलाग्नी संस्पृहय राजा बाहनमायुधम् ॥
 वैश्यः प्रतोदं रक्षमनि वा शूद्रो वर्ष्णं च शुद्ध्यति ।
 तैलाभ्यङ्गो वान्धवानामङ्गसंवाहनं च यत् ॥
 तेन चाप्यायते जन्मतुर्यदश्नन्ति स्वबान्धवाः ।
 पत्नी च वपनं कुर्यादिति द्यासेन माषितम् ॥
 कर्वाच्र प्रार्थिताः सर्वे ज्ञातिसशब्दनिधिवान्धवाः ।
 दध्युरभ्यङ्गतः पूर्वं स्त्रीस्त्रीन् धर्मोदकाञ्जलीन् ॥
 पूर्ववज्रामगोत्राभ्यां नियमो नेह वेश्मनः(१) ।
 प्रविशेयुः सुवासिन्योऽभ्यङ्गस्नाताः सितांशुकाः ॥
 बालपूर्वाः पुर्णघटाः स्वगृहं तु विशेषितम् ।
 शक्षो मित्रैश्चतुर्भिर्भ्य कुर्याच्छान्त्युदकं गृहे ।
 जपो प्रतिरथादेः स्यादिति पैठोनसेव्यचः ॥
 दानं स्वस्त्ययनं शान्तिब्राह्मणाना च पूजनम् ।
 उत्तीर्णदुःखस्तु ततः कुरुते शान्त्यवर्जितः ॥
 इदानीमुद्घृतैस्तोयैः पाकं कुर्युरतन्त्रिताः ।
 इत्याशौचान्त्यदिनकृत्यम् ।

अथेकादशाहिकश्राद्धानि ।

तत्र—

कूर्मपुराणे ।

एकादशोऽहि कुर्वते प्रेतमुद्दिश्य भावतः ।
 द्वादशे वाहि कर्त्तव्यमनिन्देऽप्यथवादिनि ॥
 एकं पवित्रमेकोऽप्यः पिण्डमात्रं तथैव च ।
 एवं मृताहे कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वस्त्रम् ॥

(१) कृष्ण इत्यन्यत्र पाठः ।

अत्र द्वादशादिदिनानि यदेकादशोऽहि अन्याशौचादिना विधन-
स्तदा द्रष्टव्यानीति कथित् । तत्र—

आद्यं आद्यमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशोऽहनि ।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥
इति शङ्खेनान्याशौचेऽप्येतस्य विधानात् ।
मर्त्यपुराणे ।

ततस्त्वेकादशादे तु द्विजानैकादशैव तु ।
क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥
आवाहनानौकरणं दैवहीनं विधानतः ।
एकं पवित्रमेकोऽर्थं एकः पिण्डो विधीयते ।
उपतिष्ठतामिति च पश्चाद्देयं तिलोदकम् ।
स्वदितं विकरे ब्रूयाद्विलग्ने चाभिरभ्यताम् ॥
शेषं पूर्वचदत्रापि कार्यं वेदविदो विदुः ।
अनेन विधिना सर्वमनुमासं समाचरेत् ॥

अत्र चावाहनवाधे ऽपि कार्यायनोक्त आयान्तु न इत्यावाहनोत्तरं
विहितो जपो भवत्येव । गोमिलेन त्वावाहन एव तस्य मन्त्रस्य विहित-
त्वाच्छब्दोगानामेकोद्दिष्टे स निवर्त्तत इति मैथिलाः । अग्नौकरणपर्युद्धासे
च हुतशेषदानवाधे तदङ्गपात्रालभ्यनस्य समन्त्रस्य वाधः । अङ्गत्वं च
तस्य हुतशेषं दत्त्वेति कत्वाश्रुतेः । असृतं ज्ञाहोमीति मन्त्रलिङ्गाच्चेति
गौडाः । मैथिलास्त्वेकोद्दिष्टे पात्रालभ्यनं भवत्येवेत्याहुः ।

ब्रह्मपुराणे ।
सूतकान्ते गृहे धार्यमेकोद्यादिष्टं प्रचक्षते ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं शृणुष्व तत् ।
दैवहीनं तथैकार्ध्यं तथैकैकपवित्रकम् ॥
आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नौकरणवर्जितम् ।
प्रेतस्य पिण्डमेकं च दद्यादुच्छिष्टसञ्जिधौ ॥
तिलोदकं चापसव्यं तप्नामस्मरणान्वितम् ।
अक्षयमसुक्षयेति स्थाने चैवोपतिष्ठताम् ॥
इति ब्रूयात् प्रयत्नेन कर्ता विप्रविसर्जने ।
अभिरभ्यतामिति वदेदू ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥
प्रतिमासं भवेदेतत् कार्यमावत्सराज्ञरैः ।
वौधायनः ।
एकोद्दिष्टं च एवं स्याद् द्वादशोऽहनि वा पुनः ।

अथयोर्धमयुग्मेषु कुर्वताहस्सु शक्तिः ॥
 अर्धमासेऽथवा मासे ऋत्वौ सम्बत्सरेऽपि वा ।
 निमन्त्रणे तु पूर्वेषुदैवममौकृतिस्तथा ॥
 न स्वधा श्रावणायूपधूपदीपनमस्कृतिः ? ।
 सार्पि समिध्य पर्युक्त्य परिस्तीर्य च सादयेत् ॥
 दर्ढीमौदुम्बरीमाज्यस्थालीं च श्रुतमेव च ।
 पात्रं च प्रोक्षणीं चैव तिलोदकधरं सथा ॥
 प्रोइयैतत्सविशेषान्नमानीयाज्यं निरूप्य च ।
 अधिग्रित्य च पर्यग्नि कृत्वा तदुभयं ततः ॥
 क्षुब्धं दर्ढीं च संमृज्य त्वञ्नमुद्वास्य धारितम् ।
 कृत्वा तिलोदकं पुंसां खीणां चोहितमन्त्रधर् ॥
 पितृशब्दे क्षिपेत्प्रेतं स्वधावर्जं तु सर्वतः ।
 प्रेतमावाह्य विप्रांश्चाप्युपवेश्य निमन्त्रय च ॥
 अमुष्मै तृसिरस्त्वेवं तिलोदकमिहार्पयेत् ।
 तृसिरस्त्वति चान्योऽपि ब्रूयादत्वाप्यलङ्घते ॥
 करिष्यामीत्यनुक्षाय कुरुष्वेति वचोदितः ।
 उपस्तीर्याथ दर्ढीं तु सर्वाङ्गेभ्यः सकृत्सकृत् ॥
 अभिधार्याथ ज्ञायुदङ्गारान् भस्ममिथितान् ।
 पृथक् दक्षिणतः कृत्वा प्रेतायेत्यादि नामतः ॥
 अभिसृष्ट्यामूहित्वा निक्षिप्यानुदिशेत्ततः ।
 अमुष्या उपतिष्ठन्तिवस्यथ मन्त्रैः समीक्ष्य तान् ॥
 भुक्त्याचान्तेषु कृत्वा च इवादितं च तिलोदकम् ।
 विकीर्योत्तिस्त्रय दत्वा च दक्षिणामुदिते क्षये ॥
 अभिवाद्य तु तान् ब्रूयान्तृसिरस्त्वति तेऽपि च ।
 अस्तु तृसिरिति ब्रूयुरनुक्षानान्तमाचरेत् ॥
 अनुक्षातोन्नशेषेण पिण्डं दत्वा प्रसिद्धय च ।
 तृसा स्थेत्येतमादाय पिण्डमुच्छिष्टमेव च ॥
 अपामन्ते तदुत्सृज्य स्नात्वा गच्छेद गृहान् प्रति ।
 पुण्यादयुक्तदीपं च पूर्णकुम्भादिमङ्गलम् ॥
 गृहद्वारे स दृष्ट्वान्न शेषं भुजीत कामतः ।
 क्षत्रियः स्नातमात्रस्तु स्पृशेद्वाहनमाहितम् ॥
 वैश्यः प्रतोदं रईम वा यस्तु शूद्रः कृतक्रियः ।

एकोदिष्टान्त एवायं संस्कर्चा मुच्यते त्वघात् ॥

तृतीयपक्ष आयाते कुर्यादेव द्वितीयकम् ।

मासि मासि च कामन्तु नष्टे पूर्णे कथंचन ॥

वत्सरे वत्सरे केचित् कुर्वते इस्य मृताहनि ।

अत्र च सामिकेनापि वैश्वदेवः पश्चात्कार्यः । तथा च—
गृह्णपरिशिष्टम् ।

संप्राप्ते पार्वणशाद्दे एकोदिष्टे तयैव च ।

अप्रतो वैश्वदेवः इयात्पश्चादेकादशोऽहनि ॥

एतच्छ्राद्धं च न केवलं ब्राह्मणस्यैकादशोऽहि अपि तु क्षत्रिया-
देवपि ।

अस्य श्राद्धस्यैकादशाह एव कालः । तथा च—
पैठीनसिः ।

एकादशोऽहि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि चतुर्णां सूतकं तु पृथक् पृथक् ॥ इति ।

तथा च शङ्खः ।

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशोऽहनि ।

कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

तथा ।

इयैकादशौचयोरप्यैकादशाह एव सर्वैराद्यमेकोदिष्टं कर्त्तव्यम् ।

सद्यः शौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशोऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु ॥

इति शङ्खवचनात् ।

अत्र च सद्यः शौचग्रहणं स्वारलिकाशौचसङ्कोचोपलक्षणम् । न
च “भयाशौचत्वपगम” इति विष्णुवधनविरोधः । तस्य ब्राह्मणाभि-
प्रायेणाग्न्युपपत्तेः । एवं हि सति सङ्कोचमात्रं स्यात् कस्य वित्पदस्य
लक्षणा । कुर्यादेकादशोऽहनीत्यत्रैकादशापदस्योपलक्षणत्वे विष्णौ ल-
क्षणा स्यात् । न च—

ततस्तेषां दशाहे तु द्विजानैकादशैव तु ।

क्षत्रादिः सूतकात्ते तु मोजयेदयुजो द्विजान् ॥

इति मात्स्यवधनविरोधः ।

ब्राह्मण एकादशाह आद्यधार्म एकादश ब्राह्मणान् पक्नेनाज्ञेन भोज-
येत् । क्षत्रियादिस्त्रवेकादशाह आमेनाद्यधार्मं कृत्वा सूतकात्ते पक्नेन
तेनाज्ञेन ब्राह्मणान् भोजयेदेवमर्थकेन मत्स्यवधनेनास्यैव पक्षस्य समर्थ-

नात् । एवं च सत्येकादशाहस्रतकान्तकालद्वयोपेतं ब्राह्मणक्षत्रियादि-
विषयं विधिव्यमर्थवद्व्याप्ति । अग्न्यथा विष्णुवचनवत् सुतकान्तद्वप-
कालोपेतेनैव विधिना सर्ववर्णसाधारणादश्राद्धविधिसिद्धौ विधिद्व-
यमनर्थकं स्थादिति पितृनेत्ररहेमादिग्रभृतयः ।

शूलपाणिप्रभृतयस्तु ।

एकादशाहे यच्छ्राद्धं तत्संप्राप्तान्यमुदाहृतम् ।

एकादशर्घ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशेऽहनि ॥

इति भविष्योत्तरे,

एकादशाहे कर्तव्यं श्राद्धं प्रेताय यत्नतः ।

इति वाराहपुराणे, पूर्वोदाहृतसत्यवतपैठोनसिशङ्कादिवचनेष्वपि
एकादशाद्वप्तदमाशौचोत्तरदिनोपलक्षणम् । अथाशौचव्ययगम इति वि-
ष्णुवचनात्, क्षत्रादिः सुतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजानिति मत्स्य-
पुराणात् । तेन क्षत्रियादिभिः स्वस्वाशौचान्ते उद्यैकाहाशौचिभिश्च
दशाद्वय एव दशाद्वयत्यानुष्ठानान्त एकादशाद्वधाद्धं कर्तव्यमि-
त्याहुः ।

अन्योऽपि विशेषो हेमाद्रयुदाहृतपरिशिष्टे—

आश्चिषो द्विगुणा दर्भा जपाशीः स्वस्तिवाचनम् ।

पितृशब्दः स्वसम्बन्धः शार्मशद्वस्तथैव च ॥

पाप्रालभ्मोवगाद्वय उद्यमुकोल्लेखनादिकम् ।

तृसिप्रश्नश्च विकरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥

प्रदक्षिणाविसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा ।

अष्टादश पदार्थास्तु प्रेतश्चादेव विवर्जयेत् ।

मनुरपि प्रेतश्चाद्यमधिकृत्य—

अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ।

याक्षवस्त्व्यः ।

एकोहिष्टं दैवहीनमेकाद्यैकपवित्रकम् ।

आषाहनाश्चौकरणरहितं शार्पसव्यत् ॥

उपतिष्ठतामक्षयस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वरेद्वृयुस्तेऽभिरताः स्म ह ॥

कारयायनः ।

एकोद्विष्टमेकोर्धं एकं यवित्रमेकः पिण्डो नावाहनं नारनौकरणम्,
नात्र विश्वेषेवाः स्वदितामिति तृसिप्रश्नः सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुः, रूप-

पतिष्ठतामित्यक्षयस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म
इतीतरे ।

साह्यायनः ।

अथातः एकोद्दिष्टमेकपवित्रमेकाऽर्थमेकपिण्डं नाथाहनं, नागनौक-
रणं, नात्र विश्वेदेवाः स्वदितिमिति तृप्तिप्रश्नः, उपतिष्ठतामित्यक्षय-
स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गः । संवत्सरमेव प्रेते एकं पवित्रमेक-
शिखं पवित्रमेकोद्दिष्टे शलाकैकेतिवचनात् । द्विशिखं चोकं—

नागरक्षण्डे ।

एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकाऽर्थेकपवित्रकम् ।

अङ्गिलश्नाग्रमभिश्नाग्रं कुर्याद्भूतृणद्वयम् ॥

पवित्रं तद्विजानीयादेकोद्दिष्टं विधीयते । इति

सत्यवतः ।

प्रातरुत्थाय प्रेतब्राह्मणानेकादशामर्त्य मञ्चोह(१) नानाभक्षया-
प्रसविभ्यासैरेकैकमुद्दिश्य विधिवत्पिण्डदानम् । वासोहिरण्य-
दास्युपानचल्लग्रोदककुम्भदक्षिणाः । गुणवति पात्रे शश्याप्रदानम् । ततः
स्वस्त्ययनादिधर्माः प्रवर्त्तते । दशस्यामतीतायामेकैकमुद्दिश्य भो-
जयेत्तेषामेवैकस्मै गुणवते शश्या देया ।

अत्र ब्राह्मणाभावे शुचौ देशे व्याहृतिभिरग्निं प्रतिष्ठाप्य परि-
समूहनपर्युक्षणपरिस्तरणानि कृत्वा द्विजवदग्निसमीपे क्षणादि दत्त्वा
प्रेताय स्वाद्वयेकामग्रनौकरणस्थानीयामाहुतिं हुत्वा परिवेषणादि-
सङ्कल्पान्तं कृत्वा उदीरतेत्यष्टाभिः स्वाहाकारान्तैश्चतुर्वर्षारात्रृत्या हुत्वा
पिण्डदानादिशेषं समापयेदिति विधिः कार्य इति केचित् । *

एकोद्दिष्टे धर्मविशेषानाह—

विष्णुः ।

अथाशौचव्यपगमे प्रातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तस्त्वेवं
विधानेव ब्राह्मणान् यथा शक्तयुद्दमुखान् गध्यमाहयवस्त्रालङ्घारादिभिः
पूजितान् भोजयेदेवक्षमन्त्रानुहेतैकोद्दिष्ट उचिलष्टसन्निधावेकमेव त-
नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणाभिपूजिते
षु प्रेतमामगोत्राभ्यां दक्षाक्षयोदकेषु चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदभ्यरास्ता-
वदधः ज्ञाता वितस्त्यायतास्तिव्रः कर्षुः कुर्यात् । कर्षुणां
समीपे चाग्निप्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकक्षिमन्त्राहुतित्रयं जुहु
यात् । सोमाय पितृमते इव च नमः । अग्ने कवयवाहनाय स्वधा-

(१) अपराह्ने इति अपराह्ने पाठः ।

नमः । यमायाक्षिरस्वते स्वधा नमः । स्थानत्रये च प्राग्वस्तिपण्डनिर्वपनं
कुर्यात् । ततो दधिघृतमांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वा एतत्त इति जपेत् ।
लघुहारीतः ।

एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पाकेनैव सदा स्वयम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥

अथ च विंशिष्ठ्य पदार्थविचारः धास्त्रप्रकाशे द्रष्टव्यः । इत्यैका
दशाहिकत्राद्वप्रयोगः ।

अथ मृतशश्यादानविधिः ।

तत्र जीवद्वस्थायां शश्यादानमुक्त्वा तद्भास्तिदेशपूर्वकमेकाद-
शाहे शश्यादानविधिमाह—

भविष्योतरे ।

शश्यादानं प्रब्रह्मामि तुभ्यं पाण्डुकुलोद्धृद ।

यां दत्त्वा शिवभागी स्यादिहलोकं परन्न च ॥

शश्यादानं प्रशंसन्ति सर्वे देवद्विजोत्तमाः ।

अनित्यं जीवितं यस्मात्पश्चात्कोऽन्यः प्रदास्यति ॥

तावस्तस बन्धुः स पिता यावज्जीवति भारत ।

मृते मृत इति शार्वा क्षणात्सनेहो निवर्त्तते ॥

तस्मात्स्वयं प्रदातव्यं शश्याभोज्यजलादिकम् ।

आत्मैव श्यामनो बन्धुरिति सञ्चिन्त्य चेतसि ॥

आत्मैव यदि नात्मानं दानैर्भीमौः प्रपूजयेत् ।

कोऽन्यो हिततरः स्वस्माद्यः पश्चात्पूजयिष्यति ॥

तस्माच्छयां समासाद्य सारदादमर्यां उडाम् ।

दन्तपत्रवितां रम्यां हेमपूर्णैरलङ्घुताम् ॥

हंसतूलीप्रतिच्छज्ञां शुभगण्डोपधानिकाम् ।

प्रचलादनपटीयुक्तां गन्धधूपादिवासिताम् ॥

तस्यां संस्थापयेद्देहं हर्ति लक्ष्म्या समन्वितम् ।

उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकलपयेत् ॥

विष्वेः पाण्डवभेष्ट । सनिद्राकलशो बुधैः ।

ताम्बूलकुडुमस्तोदकपूरामुख्यदनम् ॥

दीपकोपानहौ छत्रामरासनभाजनम् ।

पार्श्वेषु रथापयेद्दक्षया सप्तधान्यानि चैव हि ॥

शबनस्थस्य भवति यदन्युपकारकम् ।

भृङ्गारकरकाद्यं तु पञ्चवर्णं वितानकम् ॥

शथ्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणावोपपादयेत् ।
 सपत्नीकाय सम्पूज्य पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ॥
 थथा न कृष्णशश्यनं शून्यं सागरजातया ।
 शथ्या ममार्थशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥
 दत्त्वैवं सकलं तस्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 पवं शथ्याप्रदाने तु विधिरेष प्रकीर्तिः ॥
 पकादश्याहेऽपि तथा विधिरेष प्रकीर्तिः ।
 ददाति यदि धर्मार्थं वान्धवो वान्धवे मृते ।
 विशेषं चात्र राजेन्द्र ! कथयमानं निशामय ॥
 तेनोपभुक्तं यस्तिक्षित्यस्तिक्षित्यपूर्वं गृहे स्थितम् ।
 तद्रात्रलग्नं च तथा वस्त्रवाहनभाजनम् ॥
 यथदिष्टं च तस्य स्याच्चत्सर्वं परिकल्पयेत् ।
 तमेव पुरुषं हैमं तस्यां संस्थापयेत्तदा ॥
 पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशथ्या यथोदिता ॥
 पद्मपुराणे ।

मृतकान्ते द्वितीयेऽहि शथ्यां दद्याद्विलक्षणाम्(१) ।
 काञ्जनं पुरुषं तद्वक्तलवस्त्रसमन्वितम् ॥
 उपवेश्य तु शथ्यायां मधुपर्कं ततो ददेत् ॥
 रजरतस्य तु पात्रेण दधिदुग्धसमान्वितम् ।
 अस्थिं लालाटं संगृह्य सूक्ष्मं कृत्वा सवस्त्रजम् ।
 पायसैर्द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषितम् ॥
 भोजयेत् प्रयतः प्राक्षो विधिरेष सनातनः ।
 एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीयैर्द्विजोत्तमैः ॥
 शथ्यादिकमेकोद्दिष्टश्राद्धमेकत्रे देयम् ।
 एकोद्दिष्टविधानेन यदेकस्या प्रदीयते ॥
 वस्त्रालङ्घारशथ्याद्यं पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
 गन्धमालयैस्तदभ्यर्थं श्राद्धमोक्त्रे तदर्पयेत् ॥
 इति वचनात् ।
 एकोद्दिष्टे ब्राह्मणानेकत्वपक्षे तु गुणवते देयम् । तेषामेषैकस्मै गु-
 णवते शथ्या देयेति प्रागुदाहृतसत्यवत्वचनात् ।
 वाराहपुराणे ।
 संगृह्य पाणिना पाणौ मन्त्रेणोथापयेद् द्विजम् ।

(१) मुलश्वणामित्येन्यत्र पाठः ।

दधाच्छ्रव्यासनं चैव तथैवाज्ञनकङ्कतीम् ॥
अस्त्रतकङ्कतीं गृह्ण शश्यामाकस्य स द्विजः ।
मुहूर्चं तत्र विश्वस्त्र निवापस्थानमागतम् ॥
गवां लाङ्गूलमाधृत्य ब्राह्मं हस्तं समाददेत ।

अस्य च फलमुकं—

भविष्योत्तरे ।
स्वर्गे पुरन्दरगृहे सूर्यपुत्रालये तथा ।
सुखं वसत्ययं जन्मतः शश्यादानप्रभाषतः ॥
सूर्यपुत्रालयेभ्यमपुरे ।

पीडवन्ति न ते याम्याः पुरुषा भीषणाननाः ।
न घर्मेण न शीतेन वाध्यते स नरः कचित् ॥
अपि पापसमायुक्तः सूर्यलोकं स गच्छति ।
विमानवरमारुढः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
आभृतसंस्तुवं यावत्तिष्ठत्यातङ्कवर्जितः ।
शश्याप्रदानममल तव पाण्डुपुत्र !
संकीर्तिं सकलसौख्यनिदानभूतम् ।
यो वै ददाति विधिवत्स्वयमेव नाके
कर्वन्विकर्वपरहितः स विभाति मर्यः । इति शश्यादानविधिः ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

षट्क्रिशन्मते—

एकादशेऽहि प्रेतस्य यस्य नोत्सुख्यते वृषः ।
पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दक्षैः धार्ढशतैरपि ॥
भविष्योत्तरे ।
कार्त्तिक्यामथवा माघ्यामयने वा युधिष्ठिर ।
चैत्र्यां वापि तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेऽहि वा ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।

अश्वगुक्शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां नराधिप ।
कार्त्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गं तु कारयेत् ॥
ग्रहणे द्वे महामुख्ये तथा चैवायनद्वये ।
विषुवद्वितीये चैव मृताहे बान्धवस्य च ॥
उत्सृजेश्वरिलकण्ठं वै कौमुद्याः समुपागमे ।
नीलकण्ठो=नीलवृषः । कौमुदी=आश्विनकार्त्तिकयोः पौर्णमासी ।
वृषोत्सर्गमकुर्वाणस्य निन्दा मत्स्यपुराणे ।

न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थं वा जलाच्छलिम् ।

न ददाति सुतो यस्तु पितुरुचारं एव सः ॥

उचारः=पुरीषम् । वृषोत्सर्गप्रदेशो—

देवीपुराणे ।

स त्वरण्ये भवेत्तीर्थं उत्सर्गं गोकुलेऽपि वा ।

त्रिष्टुपुराणे ।

प्राशुदक्षप्रथणे देशे मनोहे निर्जने धने ।

वृषमुत्सजेदिति शेषः ।

कालिकापुराणे ।

अरण्ये वत्वरे वापि गोष्ठे वा मोचयेहृषम् ।

न गृहे मोचयेद्विद्वान् कामयन् पुष्कलं फलम् ॥

वृषलक्षणमपि—

जालिकापुराणे ।

नीलोऽपलद्वलप्रवयः इवेताद्विग्रन्दमस्तकः ।

सुभ्रूयुवा लोहिताक्षो वृषभो नीलं उच्चयते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोहितो यस्तु वर्णेन सुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।

इवेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्चयते ॥

मत्स्यपुराणे ।

चरणाश्रम मुखं पुच्छं यस्य इवेतानि गोपतेः ।

लाक्षारससर्वणश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

वृष एव स मोक्षयो न स धार्यो गृहे भवेत् ।

तदथंमेषा चरनि लोके गाया पुरातनी ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां वजेत् ।

गौरीं वाप्युद्देहार्यो नीलं वा वृषमुत्सजेत् ॥

उत्सर्गविधिरुक्तो—

मविष्योत्तरे ।

साण्डं नीलं शाङ्कपादं सपौष्ट्रं इवेतपुष्टकम् ।

गोभिश्चतुर्मिः सहितमुत्सजेत्तं विधि शृणु ॥

यथोवाच पुरा गर्गो गोकुलेऽवथ पाण्डव ।

तं ते सम्पादयिष्यामि विधि वृद्धप्रचोदितम् ॥

मातरः स्थापयित्वा च पूजयेत् कुसुमाक्षतैः ।

मातृधारं ततः कुर्यात् सदभ्युदयकारकम् ॥

अकंभूले तु कलशमश्वस्यद्लसेवितम् ।
 तत्र रुद्राशयित्वा तु स्थापयेद्वद्वैषतम् ।
 सुखमिक्तं ततः कृत्वा वर्हं मन्त्रपुरस्सरम् ॥
 आज्येन ज्ञात्यात् षड्मिः पृथगाहुतिसंस्कृतैः ।
 पौष्णमध्यैस्ततः पक्षाद्युत्वा वर्हं यथाविधि ॥
 एकवर्णं द्विवर्णं वा लोहितं द्वैतमेव वा ।
 जीवद्वृत्सपयस्त्विन्याः पुत्रं सर्वाङ्गसुन्दरम् ॥
 चतुर्थो वरस्तर्यश्च ताभिः सार्जमलङ्घतम् ।
 तासां कर्णे जपेद्विष्टः पर्ति षो बलिनं शुभम् ॥
 ददामि तेन सहिताः क्रीडात्वं हृष्टमानसाः ।
 ततो षामे विशूलं च दक्षिणे चक्रमालिकेत् ॥
 अङ्गितं शुलचक्राभ्यां चर्चितं कुङ्कुमादिना ।
 पुष्पमालावृतग्रीवं सितवस्त्रैश्च छादितम् ॥
 विसुखेद्वित्सिकाभिस्थृतसूभिर्बलिनं वृषम् ।
 देषालये गोकुले वा नदीनां सङ्गमे तथा ॥
 इत्युकं गर्गमुनिना विधानं वृषमोक्षणे ।

अत्र मातृपूजापूर्वकं मातृधार्दं कुर्यादित्यनेन वृद्धिभाद्रं कर्त्तव्य-
 मित्युकं भवति । श्राद्धं कृत्वा भाद्रमोक्तव्यतिरिक्तानामपि भोजना-
 दिना प्रीणनं कृत्वा तिलोदकदानपूर्वकं पिण्डदानं कर्त्तव्यमित्युकम् ।
 वाराहपुराणे ।

भाद्रं कृत्वा तु सुभ्रोणि । तर्पणीया द्विजातयः ।
 दत्त्वा तिलोदकं पिण्डं पितृपैतामहेषु च ॥

कलये रुद्रजपानश्तरं पुरुषसूक्कुम्भाण्डमन्त्रजपोऽप्युक्तो विष्णु-
 धर्मोच्चरे ।

तत्र रुद्रं जपित्वा तु स्थापयेद्वद्वैषताम् ।
 तथैव पौरुषं सूक्कं कुम्भाण्डानि तथैव च ॥

सोरुपुराणे ।

रुद्रमावाह्य कलये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
 सम्पूज्य संस्पृशन् कुम्भं रुद्राद्यात्मं जपेत् ततः ॥
 जपेत् पौरुषं सूक्कं गायेद्वौद्रीं च संहिताम् ।

रौद्रीं संहितोका सामविधानात्वये ब्राह्मणे ।

आवो राजा तद्वेष्वर्गं आश्यदौहानि देवव्रतानि चैषा रौद्री नाम
 संहितैरां प्रयुज्जन् रुद्रं प्रीणातीति ।

आधोराजेत्येकम्, तद्व इति चत्वारि, आज्यदौहानि त्रीणि, द्वे चत्रः
तानि त्रीणि, एतान्येकादशसामानि रौद्री संहिता ।

विष्णुष्मोत्तरे ।

सुसमिद्धं गवां मध्ये सुविस्तीर्यं हुताशनम् ।

पयसा भपयेद्विद्वान् चक्षं पौर्णं समाहितः ॥

विष्णुः ।

गवां मध्ये सुसमिद्धमर्गं परिस्तीर्यं पौर्णं चक्षं अपयित्वा पूषं
गा अन्वेतु त इहरतिरिति च हुत्वा वृषभमानीयायस्करमाकारयेत् ।

अयस्करो=लोहकारः ।

इहरतिरित्यादिभिः स्वाहान्तैः षड्भिर्मन्त्रैराज्यहोमः ।

चौरुपुराणे ।

ततोवृषभमानीय अग्नेहत्तरतः स्थितम् ।

सव्यस्फिजि लिखेश्वकं शूलं बाहौ तु दक्षिणे ॥

सव्यस्फिजि=वामकटिभागे ।

कुङ्कुमेनाङ्गयित्वादौ ब्राह्मणः सुलमाहितः ।

तसेन धातुना पश्चादयस्कारोऽङ्गयेद् वृषम् ॥

देवीपुराणे ।

तसेन वामतश्वकं याम्ये शूलं समालिखेत् ।

धातुना हेमतारेण आयसेनाथवाङ्गयेत् ।

हेमं=सुवर्णम् । तारं=रूप्यम् । आयसं=लोहम् ।

विष्णुः ।

एकस्मिन् पाश्वे चक्रेणापरस्मिन् शूलेनाङ्गितं च हिरण्यवर्णा इति
चतुर्भिः शशोदेवीरिति च नापयेत् ।

विष्णुष्मोत्तरे ।

अङ्गितं नापयेत्पश्चात्क्षाते तस्य तथा पठेत् ।

हिरण्यवर्णं त्रिचश्चतस्रो मनुजेश्वर ॥

आपो हिष्टेति तिक्ष्णश्च शशोदेवीरिति चाप्यथ ।

पारस्करः ।

अथात्र मूलान्कलशानष्टौ न्यग्दामभूषितान् ।

स्तरत्वांश्च सवल्लांश्च चूतपश्चलवशोभितान् ॥

स्थापयित्वा चतुर्मिस्तु संसाध्यो वृषमः पुरः ।

चतुर्मिस्वित्सकाः न्याप्यास्ततः सर्वान् विभूषयेत् ॥

ऋचः समुद्रज्ञयेष्टाद्याः कीर्तयेदभिषेचने ।

देवीपुराणे ।

चतुर्भ्यो वरित्सका भद्रा द्वे चालम्भवतोऽपि च ।

वत्सः सर्वाङ्गसम्पूर्णः कन्यका वत्सिका भवेत् ॥
अलङ्कृत्य यथा शोभुत्सर्गद्वारयेन्मुने ।
विवाहस्त्वेकवत्सर्या नीलेन भवते सदा ॥
एकवत्सरी=एकवर्षवयस्का ।
तथा ।

अष्टाभिर्धेनुभिर्युक्तुभिरथवा क्रमात् ।
निवायनाभिर्धन्याभिः सुरूपाभिश्च शोभिभिः ॥
निवायन्यः=निवधाः ।

सर्वोपकरणोपेतः स सर्वस्य वरो महान् ।
उत्सृष्टव्यो विधानेन अपिस्मृतिनिर्दर्शनात् ॥
आदित्यपुराणे ।
विसृज्य चाप्यगुर्विष्ण्यो देया गाथो वृषस्य च ।
अष्टौ वाथ चत्स्रो वा यथालाभमथापि वा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।
वत्सतर्यंभत्सश्च तं वृषं च नराधिप ।
अलं कुर्यात्तेः पश्चाद्वन्धमाल्यैश्च शक्तिः ॥
किञ्चिन्नीभिश्च रम्याभिस्तथाचीनांशुकैः श्रूमैः ।

पारस्करः ।
अथालङ्कृत्य तान् सर्वान् रुद्राध्यायं समाहितः ।
आवयेत्पौरुषं सूक्तं तथाप्रतिरथानि च ॥
आशुः विद्यान् इत्यादि द्वादशचर्चमप्रतिरथम् ।

विष्णुः ।
स्नातालङ्कृतं स्नाताभिश्चत्सुभिर्वत्सतरीभिः सार्धमानीय रुद्रान्पुरु-
षसूक्तं कृष्माण्डीश्च जपेत् । पितावत्सेति च मन्त्रं वृषभस्य दक्षिणे
कर्णे । पितावत्सेति मन्त्रोऽथर्वेदे प्रसिद्धः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।
ततोऽक्षिते जपेभ्यन्त्रभिमं प्रयतमानसः ।
वृषो हि भगवान् धर्मभत्तुष्पादः प्रकीर्तिः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः ॥
पारस्कर इमं भमन्त्रमभिधायाह—

इति प्रार्थ्य वृषेन्द्रं तं गृहीतकुसुमाजलिः ।
त्रिःप्रदक्षिणमवृत्य नमस्कुर्याद्यथाविधि ॥
प्रत्यङ्गमुखानां तु गवामेतावान्विधिरिष्यते ।
अर्थशान्याभिमुखतः कुर्याद्वावो वृषं तथा ॥

गांधो वृषस्योभयतो वृषं मध्ये निवेश्य च ।
 सर्वेषां कण्ठवस्त्राणि इलेषयेत्तु परस्परम् ॥
 अयं हि वो मया दत्तः सर्वासां पतिरुच्यमः ।
 तुरुम्यं चैता मया दत्ताः पतन्यः सर्वां मनोरमाः ॥
 संयोजयेति वृषं गोमिः^(१) पितृभ्यस्तं निवेदयेत् ।
 सन्ध्येन पाणिना पुच्छं समालब्ध्य वृषस्य तु ॥
 दक्षिणेनाप आदाय सतिलाः सकुशास्तथा ।
 ततो गोत्रं समुच्चार्यामुकस्मा इति ब्रुवन् ॥
 वृष एष मयादत्तस्तं तारयतु सर्वदा ।
 सहेम सतिलं भूमावित्युच्चार्य विनिक्षिपेत् ॥
 अनेकप्रमीतोदेशेन तु वृषोत्सर्गं मन्त्र उक्तो—
 वाराहपुराणे ।

नरा ये चात्र तिष्ठन्ति पतिताः पितृबान्धवाः ।
 तेषां भवत्वयं त्राता नीलो मुक्तो यथाविधि ॥
 गृहीत्वैदुम्बरं पात्रं कृत्वा कृष्णतिलोदकम् ।
 करेण पुच्छमादाय पितृणामुस्तुजेद् वृषम् ॥
 औदुम्बरं=ताम्रमयम् । खीषु विशेषः ।
 सङ्क्षेपे ।
 पतिपुत्रवती नारी भर्तुरप्रे मृता यदि ।
 वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां दद्याच्च पयस्त्विनीम् ॥
 अत्र च पतिपुत्रयोः साहित्यं विवक्षितम् । पतिपुत्रवत्या आपि वृषो-
 त्सर्गां भवेत्येवेत्यापस्तम्बीयाः । इति वृषोत्सर्गविधिः ।

अथ षोडशश्रादानि ।

वाराहपुराणे ।

नृणां तु त्वक्कदेहानां भाद्राः षोडशसंख्या ।
 चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥
 तथा द्वादशमिर्मासैः आद्या द्वादशसंख्या ।
 कर्त्तव्याः शुचिमिस्तेषां तत्र विप्रांस्तु भोजयेत् ॥

मविष्यपुराणे ।

अस्तिथसञ्चयने थार्द्धं त्रिपक्षे मासिकानि च ।
 रिक्तबोध्य तथा तिथ्योः प्रेतश्चाद्वानि षोडश ।

(१) तामीरिते गौडीयशास्त्रनिवन्धे पाठः ।

रिक्योस्तिथ्योरेकतिथ्या न्यूने षष्ठे द्वादशे च मासे ।
उन्मोगपरिशिष्टे ।

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षष्ठमासिके तथा ।

सपिण्डीकरणं चैव इत्येतद्वादशोऽश ॥

आषम्=एकादशाहिकम् । वाण्मासिके=ऊनषाष्मासिके । एकं पूर्वव-
द्वकान्तर्गतेषष्ठुमासे । अपरमुचरणस्त्वकान्तर्गतेषष्ठुमासे । कियत्तिथिन्यु-
नयोः षष्ठुमासयोस्ते इत्यपेक्षायामङ्कं तत्रैव—

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

स्यना संघसुरभैव इवातां वाणमासिके तदा ॥

पते वा वाण्मालिक एकाहन्यूनतापक्षे मृतरिथिसहितविश्वाच्च-
द्यात्वसुष्टुप्तासुमाइग्रामासाभ्युदिनयोः काये ।

पाण्डितालिकाब्दिके आङ्गे स्यातां पर्वद्वयेष ते ।

मासिकानि स्वकीये त दिवसे मासिकोऽपि च ॥

इति हेमाद्रिमाध्यपाद्युदाहृतपैठोनसिवचनात् । पूर्वोदाहृतछन्दोगपरि-
शिष्टवचनद्वयम्—हेमाद्रोजातकण्यवचनस्येन पठितम् । कालादर्श-
मधुनरद्वापादिष्ठ जातकण्यवचनमेवं पठितम् ।

द्वादश प्रतिमास्यान्वाचुषाणमासिके तथा ।

प्रैपस्त्रिकाष्टिके चेति आज्ञान्येतानि षोडश ॥ इति ।

अत्रादशाष्मासिकान्विकशब्दा ऊनमासिकोनषाणमासिकोनान्विक-
परा। द्वादशानामपि मासिकानां पृथग्प्रहणादिति व्याख्यातं च।
द्वादशमासिकानि च सूततिथिसहितविश्वित्यात्मकमासाद्यसूतति-
थावेष कर्त्तव्यानि। “सृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वस्तरम्” इति-
वचनात्। अत एवाद्यमेकादशोऽहनीत्यनेनाद्यनवधारुवत्कर्त्तव्यस्वेन-
प्राप्तं प्रथममासिकमेकादश उत्कृष्टयते। एवं च प्रथममासिकोनमासिक
द्वितीयमासिकवैपक्षिकतृतीयमासिकचतुर्थपञ्चाष्मासिकोनषाणमासि-
कसमाप्तमनवदशमैकादशद्वादशमासिकोनान्विकानि षोडशभाष्या
नि कर्मण दद्यादिति हेमाद्रयुद्धाहृतसूतवोधितः भाद्रकमोऽप्युपपद्यते।
इति षोडशभाष्यानि।

एकादशाहारम्य सम्बरसरपर्यन्तं ग्रातिदिनं प्रेतायोदकुम्भो
दातव्यः ।

पद्मपुराणे ।

उद्युग्ममध्य दातव्यो भक्ष्यमोज्यस्तमन्वितः ।

यावद्वर्षं नरधेषु सतिलोदकपूर्वकम् ॥

स्मृतिसमुच्चयेऽपि ।

एकादशाहात्प्रभृति घटस्तोयाज्ञसंयुतः ।

दिने दिने प्रदात्तव्यो यावत्संवत्सरं सुतैः ॥
लौगक्षिः ।

यस्य सम्वत्सरादर्धाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ।

इत्युदकुम्भधाद्म् । अन्न मासिके उदकुम्भधाद्मे च विशेषः समय-
प्रकाशेद्गृह्णयः ।

अथ सपिण्डीकरणम् ।

तत्त्वं तत्स्वरूपं केचिदेवमातुः ॥

प्रेतार्घोदकस्य पित्राद्यधेषु त्रेषु प्रेतपिण्डस्य च पित्रादिपिण्डेषु त्रिधा
विभज्य संयोजनं सपिण्डीकरणं, न तु पार्वणैकोहिष्टाज्ञसमुदायः ।
मातुः सपिण्डीकरणं पितामशा सहोदितम् ।

तथा ।

मातुः सपिण्डीकरणं कर्यं कार्यं भवेत्सुतैः ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

तथा ।

अपुत्रायां सृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

इत्थादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

इत्यादिस्मृतिषु संयोजनं एव तच्छब्दप्रयोगात् ।

ख्यात्वा व्यभिचारिण्य आदृढपतितास्तथा ।

न तेषां स्नानसंस्कारो न श्राद्धं न सपिण्डनम् ॥

इति भ्राद्धान्नदेन सपिण्डननिषेच्चाच्च । पापकर्मिणो न संसृजेन
ख्यश्वातिचारिणीरिति गौतमेन संसर्गस्यैव निषेधोक्तेष्व ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

पतत्सपिण्डीकरणमेकोदिष्टं स्त्रिया अपि ॥

इति प्रसेचने सपिण्डीकरणपदशक्तिग्राहकयात्मवक्ष्यस्मृतेश्च ।
भ्राद्धद्वयमुपकम्य “कुर्वीत सह पिण्डताम्” इति भ्राद्धद्वान्नदेन सपि-
ण्डीकरणनिर्देशाच्च ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्वेयं सपिण्डनम् ।
इति स्पष्टोक्तिग्राहकभविष्यत्पुराणाऽच ।
किं च ।

कृते सपिण्डीकरणे नरः संबत्सरात्परम् ।

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥

इति विष्णुवाक्यात्संयोजनरूपस्य सपिण्डीकरणस्य प्रधानत्वाच
गतेः संयोजनं विनैव समाप्ते श्राद्धप्रयोगे पश्चात्संयोजनलोपे समृद्धे-
प्रधानस्याक्रियायां तु साङ्गं तत्र क्रियते पुनः ।

इति च बनात्साङ्गाऽनुचिरूपपद्यते । श्राद्धप्राधान्ये तु प्रधानसिद्धे-
नावृत्तिः स्यादिष्यते च सा शिष्टैः, तस्मात्संयोजनमेव प्रधानं श्राद्धदूयं
त्वक्षभूतम्, सपिण्डीकरणमुपक्रम्य-

सपिण्डीकरणे श्राद्धं दैवपूर्वं विधीयते ।

पितृनाशाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत् ॥

इति कुर्मपुराणाद्वाक्यप्रकरणाभ्यामङ्गत्वावगतेः । यनु-
मात्स्ये ।

सपिण्डीकरणं श्राद्धमिति सामानाधिकरणं, तत्पूर्वोक्तयुक्त्या
तयोर्भेदाभ्यन्यम्, श्राद्धशब्दे लक्षणाश्रयणेन व्याख्येयमिति न कथि-
द्विरोधं इति ।

वस्तुतस्तु—

सपिण्डीकरणं श्राद्धं तत्रापि विधिरुच्यते ।

प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्र समाहितैः ॥

तत्रापि देवरहितमेकाधैकपवित्रकम् ।

नैवाग्नौकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ॥

अपस्तव्यं च तत्रापि भोजयेदयुजो द्विजान् ।

पितृत्रयार्थमपि च भोजयेद्य तथापरान् ॥

इति श्राद्धरूपं सपिण्डीकरणमभिधाय-

विशेषस्तत्र चान्योऽस्ति प्रतिमासक्रियाधिकः ॥

तं कथयमानमैकाप्रचाद् गदतो मे निशामय ।

तिलगःधोदकैर्युकं तत्र पात्रतुष्टयम् ॥

कुर्यात्पितृणां त्रितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ।

पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्थार्थं च प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति जपन् पूर्ववच्छेषमाचरेत् ।

इत्यादिना प्रतिमासक्रियाङ्गविशेषत्वेन संयोजनस्यामिधानादङ्ग-
त्वावगतेः ।

खीणामध्येष्वेषैतदेकोहिष्टमुदाहृतम् ।

सपिण्डीकरणं तासां पुन्नाभावे न विद्यते ॥

इत्युत्तरवाक्ये “पतसपिण्डीकरणमेकोहिष्टं लिया अपी” ति याज्ञवल्क्यवाक्यस्य मित्राक्षरापरार्क्योः आद्यप्राधान्यपरतया व्याख्यानाच्च पार्वणमेकोहिष्टं च सपिण्डीकरणमुदाहृतमिति श्राद्धस्यैव सपिण्डीकरणत्वेनोपसंहाराद्वाद्वाद्वमेष्वप्रधानं संयोजनं त्वङ्गमिति युक्तम् । किं च—

सपिण्डीकरणं चावै सम्पूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा ।

द्वादशाहे तु केषाञ्चिन्मतं चैकादशे तथा ॥

पूर्वं कृत्वा नवं प्रेतं उत्तरांश्च पितामहान् ।

नवं प्रेतं पूर्वं कृत्वैकोहिष्टपेणेष्टा, पितामहानिति बहुवचनं प्रभृत्यर्थं पितामहप्रभृतीन्कृत्वा पार्वणरूपेणेष्टुत्यर्थः ।

चतुर्भिः पितृभिर्युकं पार्वणं तु विधीयते ।

संयोजनोत्तरं चतुर्णामपि पितृत्वाच्चतुर्भिः पितृभिरित्युक्तम् । न तु प्रेतस्यापि पितृत्वमनेकस्मृत्यादिविरोधात् ।

चत्वारि चार्यपात्राणि चार्ययेत्पूर्ववच्छुचिः ।

प्रेतपात्रं पितृणां तु पात्रेषु निनयेद् बुधः ।

मधुवाता तंत्रं जप्त्वा सङ्कच्छब्दमिति तृचम् ।

ये समाना इति द्वाभ्यां केचिदिच्छन्ति सुरयः ।

एवं पिण्डेषु कर्तव्यं परमं तु विसर्जनम् ॥

इति चतुर्विशतिमतेऽर्थपात्रार्चनश्चाद्यविसर्जनरूपाभ्यामङ्गाभ्यां सन्देशाद्वान्तरप्रकरणात्संयोजनस्याद्वत्तम् । किं च— समाप्तेऽन्वे पशुश्रावं विधिवत्प्रतिपादयेत् ।

चतुरो निर्वपेतिपडान् प्रथमं तेषु सर्वयेत् ॥

इत्यत्र न श्राद्धशब्दो लाक्षणिकः, प्रमाणामावात् । पशोरनन्वयापत्तेश्च । एवं च “सपिण्डीकरणं श्राद्धं” मित्यादावपि तत्प्रख्यन्यायेनाग्निहोत्राद्यमित्रानवश्चामत्वेषोपपत्तौ किमर्थं लभणाश्रयणम् । किं च च वस्त्रान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय च ब्राह्मणान् दैवपूर्वान् भोजयेदिति श्राद्धद्वयं प्रकृत्यात्राग्नौकरणमावाहनं पाद्यं च कुर्यात्संसृजतु त्वा पृथिवी समानीव इति प्रेतपात्रं पात्रत्रये योजयेत् । उच्छिष्टष्टसिध्यौ पिण्डं चतुर्षयं कुर्यात् । देवपूर्वान् ब्राह्मणानाचान्तान् दत्तदक्षिणाननुब्रज्यविसर्जयेत् । ततः प्रेतपिण्डमर्घपात्रोऽकवत्पितृपि षड्विनिवादिवि विष्णुवचनेऽप्रेति सप्तमीश्रुत्या ‘येन कर्मणेत्सेत् तत्र अयान् ज्ञात्यात्’ इतिवत्संयोजनस्य विनियोगाः स्पष्टं श्राद्धस्य प्राधा-

न्यम् । उक्तं च श्राद्धप्रकाशकुता सपिण्डीकरणस्यैकोहिष्टपार्वणोभय-
धर्मग्राहित्वादिति वदता शूलपाणिनापि सपिण्डनस्य पार्वणविचाना-
तिदेशेनापराङ्ग्रासेरिति । स्मार्चेनापि “सहपिण्डक्रियायाम्” इति म-
नुवचनस्य प्रेतपिण्डेन सह पिण्डस्य क्रिया मिथीकरणं यत्रेति समा-
ख्यां प्रदर्शयता हेमाद्रिणापि यत्रैकस्मा एव दीयते तदेकोहिष्टं त्रिभ्यो
यत्र दीयते तत्पार्वणं यत्र युगपदेकोहिष्टपार्वणे स्यातां तत्सपिण्डीकर-
णमितीति । किं च सम्बन्धसरमधिकत्व—

सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र ! तच्छृणु ।

एकोहिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव ॥

इति विष्णुपुराण एकोहिष्टवर्मातिदेशोऽप्येवं सङ्गचक्षते । किं च पुनः-
सपिण्डीकरणे “अद्यर्थसंयोजनं नैव पिण्डसंयोजनं तथा” इति संयो-
जननिषेधोऽङ्गत्वं एव घटते, प्राधान्ये तु तद्लोपात्सपिण्डीकरण-
विधिरुपरुद्येत । संयोजनलोपे पुनः प्रयोगस्तु वित्रियाश्वर्थसमिलोपे
आधानस्य वचनादाचाराद्वा न विरुद्धः । एवं च तत्र तत्र संयोजने
सपिण्डीकरणशब्दो लाक्षणिको व्याख्येयः । अन्ये तु—

समासेऽब्दे पशुशाङ्कं विधिवत्प्रतिपादयेत् ।

चतुरो निर्वपेत्पिण्डान्प्रथमं तेषु सम्बयेत् ॥

वपां पशुवासां चैव हृतदानानि यानि च ।

हुत्वा तानि विधानेन शेषान् पिण्डान् समापयेत् ।

इत्युभयं प्रस्तुत्य—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमानुयात् ।

विन्दते पितृलोकं च—

इत्युत्तरवाक्येन फलसम्बन्धकरणादुभयं प्रधानमित्याहुः ।

न चैव पिण्डनिर्वापादेवपि प्रस्तुतत्वात्प्राधान्यं स्यादिति वाच्यम् ।
पिण्डार्थद्रव्यनिर्वापस्यातिदेशादेवाङ्गत्वात्सौर्यं चरौ निर्वापवत् । यदि
तु निर्वपतिस्यागार्थस्तदेषुमेव तत् । नापि पशुवसाहोमस्य प्राधा-
न्यापत्तिः । तस्याश्मीकरणरूपत्वे कलृपमेवाङ्गत्वमतिदेशात् । स्वत-
न्वत्वेऽपि उपयोगप्रमाणधार्यद्रव्यसंस्कारकत्वेनाङ्गत्वमेव चतुरवर्त-
होमवत् । अस्मिन्पक्षे पुनः सपिण्डीकरणे प्रधानस्यापि संयोजनस्य
लोपो वचनादसोमयाजिनं प्रति साक्षात्यालोपवत् । तस्मादुभयं प्रधा-
नमिति । एतच्च षोडशाद्वानि कृत्वा कुर्यात् । “आद्यानि षोडशा-
पाद्य विद्धीत सपिण्डन”मिति शौकाक्षिकवचनात् ।

आद्यानि षोडशाद्वानि नैव कुर्यात् सपिण्डनम् ।

तद्वानौ तु क्ते प्रेतः पिलुत्वं न प्रपश्यते ॥

इति दधिष्ठेन षोडशश्राद्धान्यकृत्वा सपिण्डीकरणानुष्ठाने दोषोके श्वः । हानिकरणं कुते सपिण्डीकरण इति शेषः । लौगाक्षित्रवने षोडश्राद्धसपिण्डीकरणयोः कालार्थः सम्बन्धो “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेत्” इतिवत् । न तु वाजपेयवृहस्पतिसत्रयोरिवाङ्गाह्निमाचः ।

एकादशादिभिः आद्यैमृतस्याप्यायनं भवेत् ।

सम्यक् संवत्सरे पूर्णे पितृणां स्थानमृच्छति ॥

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमानुयात् ।

विन्दते पितृलोकं च—

इति देवलहारीतवचनान्यां पारार्थ्यावगमान्तर्ज्ञातपारार्थ्योश्च सम्बन्धस्य कालार्थत्वात् । आप्यायनं=प्रेतत्वानिवृत्तिः, संवत्सरे पूर्णे इत्यन्न कुतेन सपिण्डीकरणेनेति शेषः । एतानि च “श्राद्धानि षोडशापाद्य” इत्यादीनि वचनानि सम्बन्धसरकालादन्यत्र सपिण्डीकरणे षोडशश्राद्धापकर्णीर्थानि । संवत्सरान्ते सपिण्डीकरणपक्षे अर्थदेव तशान् अर्थसिद्धेवं चनानर्थक्यात् । अपकृष्टान्यपि च सपिण्डीकरणोत्तरमध्यशिष्टानि यथाकालं पुनः कार्याणि ।

अर्वाक् संवत्सराद्यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः ॥

इति गालोके । अत्र षोडशोकावपि प्राप्तकालानामेव पुनरनुष्ठानम् ।
तथा च—

कार्णाजिनिः ।

अर्वांगबद्धाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्ध्वं मासिकानां स्याद्यथा कालमनुष्ठितिः ॥ इति ।

अथवा वैपक्षिकोनमासिकप्राप्त्यर्थं षोडशग्रहणम् । तदूर्ध्वं मासिकानां स्यादित्यत्र मासिकग्रहणेन वैपक्षिकादेः प्राप्त्यभावात् । वृद्धिनिमित्तं तु पुनः कियमाणान्यपि अपकृष्टव्यानि ।

सपिण्डीकरणादर्वाक् अपकृष्ट्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृष्ट्यन्ते वृद्ध्युचरनिषेधनात् ॥

इति स्मृतेः । अपकृष्ट्यन्त इति वर्तमानापदेवेऽप्यप्राप्तार्थत्वाद्विधिराम्भेयादिष्विध निषेधनं च ।

निर्वर्त्य वृद्धितत्त्वान्तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।

अयातयामरणं न भवेत्पुनरस्य तु ॥

इति कात्यायनेनोक्तम् । अत्र वृद्ध्युचरं मासिकावृत्तौ प्राप्तपितृभाषोडपि प्रेतः पुनर्मृतः स्यात् । तस्मान्न तन्त्रयेदिति निषेधाद् वृद्धिनिमित्ते

सपिण्डनापकर्षेऽप्येतानि न पुनः कार्याणीति गम्यते । पतञ्च सपिण्डी-
करणं प्रेतस्य पित्रादिषु त्रिषु जीवत्सु न कर्तव्यम् । पितृत्वप्राप्य मा-
वेनाफलत्वात् । तथा च—

मुमन्तुः ।

त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।

पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो वयवस्थितः ॥ इति ।

त्रिषु च जीवत्सु नैतत्संभवतीत्यर्थः । त्रयाणां प्रेतपिण्डा-
त्पूर्ववासिति शेषः । एवं च प्रेतस्य पितृपितामहानामन्यतरस्मिन्मृते यो
जीवति तमतिकम्य तदुच्चरेभ्यः त्रिभ्यो दद्यादिति समुदायार्थः ।
तथा च—

ब्रह्मपुराणे ।

मृते पितरि यस्याध विद्यते तु पितामहः ।

तेन देयाञ्चयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥ इति ।

प्रेतस्य पितरि जीवति पितामहे मृते प्रपितामहे च जीवति कर्ता
प्रेतपिण्डं प्रेतपितरं परित्यज्य पितामहपिण्डे प्रेतप्रपितामहं परित्यज्य
तत्पूर्वजयोः पिण्डयोः संयोजयेदित्याद्युदाहरणम् । तथा च—

ब्रह्मपुराणे ।

न देयो जीवते पिण्डः स च यस्मान्मृतो भवेत् ।

पिण्डस्तु जीवतो हस्ते शिरच्छेदसमो भवेत् ॥ इति ।

सपिण्डनं च प्रेतपित्रादिभिरसंस्कृतैरपि सह कर्तव्यम् । न
तु तेषामपि सपिण्डने कृत्वा तैः सह कर्तव्यं, न वा तत्सपिण्डनं
यावत्प्रेतसपिण्डनमुत्कर्षव्यम् । तथा च—

कात्यायनः ।

असंस्कृतौ न संस्कायौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कृत्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

अत्र पूर्वग्रहणं सपिण्डनानुयोगिपरं पौत्रादिग्रहणं कर्तृपरं पितृ
ग्रहणं प्रेतपरं द्विवचनमविषयक्षितमिति । असंस्कृतौ=राइसपिण्डनादि-
संस्कारराहितौ । संस्कृत्यात्=सपिण्डयेत्, वचनादिति भावः । एवं
कुते दर्शशास्त्रमपि असंस्कृताभ्यामपि कर्तव्यं ‘पितुः सपिण्डनं कृत्वा
कुर्यान्मासानुमासिकम्’ इति सामान्यतः कात्यायनोक्तेः । ऋसपिण्डने
तु शब्दः ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।

पितामहादिभिः सार्वं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥ इति ।

मृतपितृकस्य विशेषमाह—

वमः ।

जीवस्तिपता पितामहा मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा पितामहाधवा सुरः ॥ इति ।

पित्रा=पितृबर्गेण । पितामहा=तद्वर्गेणत्यर्थः । यन्तु—

मृते पितरि मातुर्न पुत्रैः कार्या सपिण्डता ।

पितुरेव सपिण्डत्वे तस्था अपि कृतं भवेत् ॥

इति शातातपष्वचनं तद्यदि समूलं तदा मातृपितृसपिण्डोकरणासम-
र्थविषयं सहगमनविषयं वा द्रष्टव्यम् । अपुत्रायास्तु पतिकर्तुं सपि-
ण्डनं इवश्वादिभिरेव ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

इवश्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डोकरणं भवेत् ॥

इति पैठीनसिवचनात् । एवकारो भिन्नक्रमः । इवश्वादिभिरेवत्यर्थः ।

यन्तु—

सपिण्डीकरणं खीणां पुत्राभावे न विद्यते ।

इति तत्पत्यभावसहिते पुत्राभावे वेदितव्यम् । अपुत्रायां मृतायां
त्विति पूर्वोदाहृतवचनात् । अन्वारोहणे तु भवेत् सपिण्डनम् ।

मृता यानुगता नाथं सा त्रेन सहपिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गवासोऽपि यावदाभूतसम्पूर्वम् ॥

तथा—

पत्न्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं लियाः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राद्युतिवैः ॥

इति शातातपयमोक्तिभ्याम् । एकेनेति पितामहादिपक्षनिवृत्यर्थम् ।
पत्न्या=पतिवर्गेण । सपिण्डनस्य पर्वणोपजीव्यत्थात् । इति केचित् । मन्त्रा-
वदेतद्वृद्धयं तवेत्यादयः । आद्युतयोः=विषवाहद्योपाः । प्रतानि=प्रक्षाचर्यादी-
नि । इस्मृत्यर्थसारे तु-पत्न्यैव सह न तु पतिवर्गेणत्युक्तम् । युक्तं चैतत् ।

पुरुषस्याद्येहं तु भार्या वेदेषु गीयते ।

अर्धाङ्गमात्मनो शैव यज्ञायेति ह वै नृप ॥

तस्मात्पत्न्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ।

इतिभविष्यपुराणे देतुनिर्देशात् । अत्र इस्मृत्यर्थसारे विशेषः । अथा-
रोहणैकदिनमरणे लियाः पृथक् सपिण्डनं न कार्यं पत्युः कुते लियात्वा-
कृतं भवति । दिनान्तरमृते पुत्रः स्वपितृपितामहापिण्डमध्ये कुशानन्त-
र्षाय पित्रैकेन मातुः सापिण्डयं कुर्यात्सर्वत्र भर्त्रा पत्न्याः सापिण्डयमे-

केनैव इवशुरेण निषिद्धमिति । पुत्रिकासुतेन तु पुत्रिकासपिण्डनं पुत्रि-
कापिण्डादिभिः सह कार्यम् । तथाच—

बौधायनः ।

आदिशेषत्रयमेष्टे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥ इति ।

एतद्यथापि पार्वणविषयं तथात्यर्थापत्त्या सपिण्डनमध्येवं कल्पय-
ति । अन्यथैषंक्रमकपार्वणानुपपत्तेः । यन्तूशनोवचनं-

पितुःपितामहे यद्वत्पूर्णे संवत्सरे सुनैः ।

मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सपिण्डता ॥ इति ।

तदव्येतत्परम् । बौधायनैकवाक्यतायामेकश्रुतिकल्पनालाघवात् ।
मातामहे=तद्वर्गे । आसुरगान्धवेगाक्षसपैशाचविवाहोदासुतो मा-
तामहादिभिर्मातामह्यां जीवन्त्यां मातुः पितामहादिभिस्तस्यामपि
जीवन्त्यां मातुःप्रपितामहादिभिर्मातामहादिभिर्वा सपिण्डो कुर्यात् ।
तथाच—

शांतेषः ।

तन्मात्रा तत्पितामहा तच्छ्रूश्वा वा सपिण्डनम् ।

आसुरादिविवाहेषु विज्ञानां योषितां स्मृतम् ॥ इति ।

तन्मात्रा=तस्या मातुर्मात्रा । मातुः पितामहा । तृतीयस्तच्छ्रूद्दः
पितामहीपरः पितामहाश्च इवश्वा मातुः प्रपितामहोत्थर्थः । “पितुः
पितामहे तद्वद्” इति सुमनुष्ठचनान्मातामहेन वा कुर्यात्पुत्रिकायामि-
वात्रापि प्रवृत्तेः । अत्रासुरादीति विशेषोपादानादन्ये पक्षा ब्राह्मादिवि-
वाहोदासुतविषया विश्वेयाः । मातृसपिण्डते मातामहादौ जीवति
पितृसपिण्डनन्यायातिदेशो—

ब्रह्मपुराणे ।

मातर्यथ मृताणां तु विद्यते च पितामही ।

प्रपितामहीतः सर्वस्तु कार्यस्तत्रात्ययं विधिः ॥ इति ।

अर्थं विधिः=जीवदतिक्रमेण परैः सह सपिण्डनमिति ।

एवं येन केनापि मातुः सापिण्डेष्टकादिश्राद्येषु पितामहा-
दिभिरेव सह पार्वणं कार्यमित्युक्तं मदनपारिजाते । यठन्ति च वचनम्-
नान्दीमुखेऽष्टकाश्राद्ये गयायां च मृतेऽहनि ।

पितामहादिभिः सार्धं मातुः श्राद्यं समाचरेत् ॥

इति शाततपनास्त्रा । केचिच्चन्तु-ध्युत्क्रमेण मृते सपिण्डनमेव नेच्छ-
न्ति । “ध्युत्क्रमेण प्रभीतानां नैव कार्या सपिण्डता” इति वचनादिति ।
अपरे तु मातृपितृभर्तुभिन्नस्य न कार्यम् । मात्रादीनां तु कार्यमेव ।

ब्युत्क्रमेण सृतानां च सपिण्डीकृतिरिष्यते ।
 यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः ॥
 इति माधवे स्कान्दोकेरित्याहुः । युक्तं चैतत् ।
 सृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।
 मातर्यथ सृतायां तु विद्यते च पितामही ॥
 इत्यादिब्रह्मपुराणे तथैवाभिधानात् ।

सपिण्डीकरणविधिरुक्तः—
 कूर्मपुराणे ।

सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।
 कुर्याद्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोच्चमः ॥
 प्रेतार्थं पितृपत्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः ।
 ये समाना इति द्वाख्यापिण्डानप्येवमेव हि ।
 वैज्ञापः ।

चत्वार्युदपात्राणि प्रयुनक्ति, एकं प्रेताय, त्रीणि पितृभ्यः, तत्प्रेत-
 पात्रं पितृपत्रेष्वाच्चिक्षति, ये समाना इति द्वाख्यामेवंपिण्डोऽथाभि-
 मृशति ।

एष वोऽनुगतः प्रेतः पितरस्तं ददामि वः ।
 शिवमस्त्वति शेषाणां जायतां चिरञ्जीविता ॥
 समानीष आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
 समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसदासति ॥
 एतदर्थसंयोजनं प्रेताद्यानानन्तरमवशिष्टेन जलेन पितामहार्घ-
 दानारपूर्वं कार्यम् । तदुक्तं—
 ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थ्यश्चार्धपत्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ॥
 गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ।
 (१)संसृजतु त्वा पृथक्ये ये समाना इति रमरन् ॥
 प्रेतविप्रस्थ द्वस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ।
 ततः पितामहादिभ्यस्तत्त्वमन्त्रैः पृथक् पृथक् ॥
 ये समाना इति द्वाख्यां तज्जलं तु समर्पयेत् ।
 अर्ध्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राणां पूर्ववत् ॥
 तेभ्यश्चार्ध्यं निवेद्यैव पश्चात्त्वं स्वयमाचरेत् ।
 अस्यार्थः । एकं तिलोदकं प्रेतपात्रस्थं जलं चतुर्भागं कृत्वैकं भास्मं

(१) समार्ज्जित्वा पृथिवीमिति श्राद्धतत्त्वोद्भूतः पाठः ।

प्रेतविप्रहस्ते क्षिपेद्यात् । ततस्तदनन्तरं पितामहादिभ्यस्तत्तदर्थयात्रं
तत्त्वमन्त्रैः पार्वणा दर्थदानप्रसिद्धैरुत्सर्गमात्रं कृत्वा ये समाना इति म-
न्त्रार्थां तदर्थे प्रेतार्थे तेनैव विधिना=मुख्यचतुर्भागरूपेण । प्रेतपा-
त्रात्=प्रेतपात्रेण । पूर्ववित्ता महादिक्लेषणे पितामहादिपात्रेषु, समर्पयेत्=
संयोजयेत् । अथवा पूर्ववित्ता तेभ्यश्चार्थमित्युत्तरेण सम्बध्यते । तेभ्यः=
पितामहादिभ्यः । चकार आत्मस्वर्थां । पूर्वं तत्तदर्थपात्रेरसंसुष्टुरदर्था
दत्ता इदानीं पुनरपि संस्कृतैर्जलैरर्थे निवेद्य दत्ता आचामेत् । वज्ञानेश्वर-
स्मृत्यंथारादयस्तु अर्थसंयोजनानन्तरं प्रेतपात्रावशिष्टजलेन प्रेतायार्थे
दद्यादित्याहुः भद्ररन्ते तु—“ततः पितामहादिभ्य” इत्यत्र पितामहादिपा-
त्रेभित्यर्थः । प्रेतपात्रां पितृपात्रेष्वासिङ्गतीत्याद्यनेकस्मृतिभ्यस्तत्त्वमन्त्रैः
पितामहादिसम्बद्धैरसुकगोत्रप्रेतार्थमसुकगोत्रपितामहार्थेण संसूजा-
मीत्यादिमन्त्रैर्येसमाना इति द्वाभ्यां च तजलम् । अर्थम्=अर्थावशिष्टम् ।
प्रेतपात्रात्=प्रेतपात्रेण । समर्पयेत्=संयोजयेत् । तेन विधिना=प्राचीनावीति-
त्वादिना । पूर्वंतः=मुख्यचतुर्भागरूपेणोति ।

अन्ये तु ब्राह्मणहस्ते संयोजनमाहुः । तेषां मते वाक्यस्यायमर्थः ।
प्रेतहस्तेऽर्थं चतुर्भागदानानन्तरं पितामहादिभ्यः प्रेतार्थशेषजलं स-
मर्पयेत् वद्यात् । अर्थं तेनैव विधिना=पार्वणादर्थदानोक्तविधिना पिताम-
हादिभ्यः समर्पयेदिति सानुषङ्गश्चक्षेदः । प्रेतपात्राच्च पूर्ववत्संभ्यश्चार्थं
निवेद्यति च्छेदः । पूर्ववत्संसुजतु त्वा पृथ्वी ये समाना इति मन्त्रैस्ति ।

पिण्डसंयोजनमपि पात्रसंयोजनानन्तरसुकम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम् ।

पितुर्दत्ता तु पिण्डं तु दद्याद्यत्त्वा तु पूर्ववत् ॥

पितामहादिभ्यः पिण्डान् दत्तेत्यर्थः ।

नत्वा पिण्डमधाष्टाङ्गं ध्यात्वा तत्रस्थमीश्वरम् ॥

सुवर्णरूप्यदभैरस्तु तं पिण्डं तु तत्त्विधा ।

कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ॥

पितामहादिपिण्डेषु प्रेतपिण्डमसंशतः संयोजयेदिर्थर्थः ।

ससुजतु त्वा पृथ्वी वायुरग्निः प्रजापतिः ॥

पतं मन्त्रं जपेऽदत्त्वा समानीवांतमेव च ।

ये समाना इति द्वाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमर्पयेत् ॥

सुषुर्तुलांस्ततरस्तांखीन् पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ।

अर्थपुष्पैस्तथाधूपैर्दीपमाल्यानुलेपनैः ।

मुख्यं तु पितरं कृत्वा पुनस्त्वन्यान् यथाक्रमम् ॥ हति ।

अत्र पूर्वोदाहृतवाक्येषु संयोजने प्रेतादित्वमुक्तम् । क्वचिन्तु काठ-
कश्चुतिरित्युपन्यस्य—

दत्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पार्वतः ।

तं तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा यानुपूर्व्यथ सन्ततिम् ।

निवध्यात्रिषु पिण्डेषु पष संसर्जने विधिः ॥

इत्यादौ प्रेतान्तर्त्वमुक्तम् । तच्छायाभेदेन व्यवस्थापनयिम् ।

विष्णुरु पाद्योदकसंसर्गं कर्ष्णपिण्डसंयोजनं चाधिकमाद ।

संवस्त्राभ्ये प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेदग्नौकरणमावाहनं पादं च कुर्यात् संसृजतुं
त्वा पृथिवीं समानीव इति पादं पात्रत्रये योजयेत् उचित्तेषु सञ्चित्यो पि-
ण्डचतुष्टयं कुर्यात् । ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान् दक्षिणाभिश्चानुवर्जय वि-
सर्जयेत् । ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकविपण्डत्रये निवध्यात् । कर्ष्णत्रय-
सञ्चिकर्ष्णपूर्व्यवेषम् । पाद्यार्थमुदपात्रचतुष्टयं प्रेतपाद्यार्थं पाद्यपात्रस्थमुद-
क प्रेतपाद्योदकेन प्रेताय पादं दत्वा तच्छेषमितरपाद्योदकेषु योजयि-
त्वा तैरुदपात्रैरितरभ्यः पाद्यानि कुर्यादित्यर्थः । एवं पिण्डेषु तत्र वि-
शेषः । कर्ष्णत्रय इति । प्रैतकोद्दिष्टासम्बन्धिकर्ष्णत्रयसहितानपि पिण्डान्
प्रेतपिण्डसंसृष्टेषु पिण्डेष्वैककं त्रिधा कृत्वा एककं भागमेककस्त्रिमन्
संसृजेदित्यर्थः । कर्ष्णत्रयादि विष्णुनैवोक्तम् । एकोद्दिष्टविधावेकमेव
तत्त्वामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्बोपेत् । भुकवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणयाभिषू-
जितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां दत्ताक्षयोदकेषु चतुरकुलास्तावदन्तरास्ता-
वदध्यावाता वितस्त्यापतास्तिस्त्रः कर्ष्णः कुर्यात् । कर्ष्णां सर्वापे चा-
प्रित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैककस्त्रिमन्त्राद्वित्रयं जुहुयात् । सो-
माय पितृमते स्वधा नमः, अग्ने कःयवाहनाय स्वधानमः, यमाया-
ङ्गिरसस्वते स्वधा नमः । स्थानत्रये च प्राग्वत् पिण्डनिर्वपणं च
कुर्याचतो दधिघृतमासैः कर्ष्णत्रयं पूरयित्वा एतत्र इति जपेत् । एवं
मृतादे प्रतिमासं कुर्यादितीति ।

आश्वलायनपरिशिष्टे ।

न चात्र दैवं योजयेत् । प्रागेव दैवेऽर्द्ध्यमन्त्राद्यं च दत्वा गन्धमा-
ल्यैः पात्रमर्चयित्वा हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु दद्यादिति । पितृपदार्थैः
सह दैवपादार्थानामनुसमयं न कुर्यात् किं तु दैवे काण्डानुसमयः कार्यं
इत्यर्थः ।

मातुः पिण्डोदकदानादौ गोब्रनिर्णयमाह ।
मार्कण्डेयः ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु यातूढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् । इति ।

लैगाक्षिः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।
कुर्वीत पुत्रिकापुत्रं एवमाह प्रजापतिः ॥ इति ।

पतञ्च पुत्रिकाया एव पुत्रत्वे “अस्यां यो जायते पुत्रः समे पुत्रो भ-
विवश्यकी” ति नियोगे च वोध्यम् । नच पितृकुलोत्पन्नायाः कथमन्य-
गोब्रप्रासिरिति वाच्यम् ।

इष्टगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
इवामिगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः । पिण्डोदकक्रियाः ॥

तथा ।

चतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांसमज्जास्थिभिः सह ।
एकत्वं सा गता भर्तुस्तस्माच्छ्रोत्रभागिनी ॥

इति हरीतवृहस्पतिवचनाभ्यान्ततप्राप्त्यवगतेः । प्राञ्जिविवाहात् पितृ-
गोब्रमेव उत्पत्तिप्राप्तिपितृगोत्रत्वनाशे कारणाभावात् ।

पराशरः ।

अप्रत्तायां पिता कुर्यात् प्रत्तायां तु पतिस्तथा ।
व्येन व्येनैव गोत्रेण संस्थितायां तिलोदकम् ॥
संस्थितायां तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।
पैतृकं भजते गोत्रमूर्ध्वं तु पतिपैतृकम् ॥
एकमूर्च्चित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।
द्विष्टपतिपितृणां तु तस्माच्छ्रोत्रभागिनी ॥

। तिलोदकम्=और्ध्वदेहिकाद्युपलक्षणम् ।

भार्यायामासुरादिविवाहकर्त्तुरिति शेषः, अप्रतायामित्युपकमानुरो-
धात् । सपिण्डीकरणान्तिकं=तत्पर्यन्तम् । भजत इत्यत्र भार्येति शेषः ।

ऊर्ध्वं=सपिण्डीकरणात् । पतिपैतृकम्=इवाशुरं तस्य पतिपितृत्वात्,
भर्तृगोत्रमित्यर्थः । एवं च निन्दितविवाहोदायाः भर्तृगोत्रप्रासिन् पाणि-
ग्रहणादिना, किन्तु सपिण्डीकरणेनैवेत्युकं भवति । इति सपिण्डी-
करणम् ।

प्रथाशं परिवर्द्धते इर्थिजनतादैन्यान्धकारापहे
 श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलधिर्थद्रकचन्द्रोदये ।
 राजादेश्चितामित्रमिथाविदुषस्तस्योक्तिमिर्निर्मिते
 ग्रन्थेऽस्मिन् खलु पूर्णतां समगमत् शुद्धिप्रकाशोऽद्भुतः ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचकचूडामणिमरीचिमञ्चरीनरिाजितचरणक-
 मलश्रीमन्महाराजाचिराजप्रतापरुद्रतनूजभमिन्महाराजमधुकर-
 साहस्रनुधीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुन्धरा-
 हृदयपुण्डरीकविकासदिनकरधीरीवीरसिंहदेवोद्योजि-
 तक्षीहंसपण्डतात्मजक्षीपरशुराममिथसूनुसकल-
 विघापारावारपारीणशुरीणजगहारिद्रथम-
 हागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीम-
 न्मित्रमिथकृते श्रीवीरमित्रो-
 दयाभिधनिवन्धे
 शुद्धिप्रकाशः

समाप्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ वीरमित्रोदयशुद्धिप्रकाशस्य

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
आभूमीनकुलः ।	श्रीभूमीनकुलः ।	६	७	ब्रह्मदण्डता	ब्रह्मदण्डहता	५८	११
तत्र	तत्र	९	८	स्याहु	त्याहुः	६१	७
श्रिते	चिते	"	११	शास्त्रविहित	शास्त्राविहित	"	८
वार्ष्य	वार्ष्य	"	१७	कृत्स्ये	कित्स्ये	"	१२
देशान्तरीयनिमित्त	देशान्तरीयजनन			हते	हते	"	१३
	मरणनिमित्त	"	३०	त्रिवन्ते ।	त्रिवन्ते,	"	२९
शुद्धयर्थ	शुद्धयर्थ	१२	३२	भर्तुमरणे ?	भर्तुमरणे,	"	"
परिजाते	पारजाते	१३	१७	मरणजन्मनि	मरणजन्मनी	७३	११
दैव	दैवे	"	२६	सजातीय	सजातीया	५१	२८
यिह्वेय	विह्वेय	१४	१३	नेती	नेति	८०	३४
अन्येषा	अन्येषां	१८	२	कृच्छ्र	कृच्छ्र	१३	२१
मितिः	मिति	१८	३२	विक्रेय	विक्रेयं,	१०६	३०
वत्र	वत्र	२४	११	वाक्यात् ।	वाक्यात्	१०६	३०
मृतो	मृते	२४	१५	वाल	वाल	१०८	६
रेकारात्रस्य	रेकारात्रस्य	२५	१८	अभोज्याज्ञाना	अभोज्याज्ञाना	१०९	२
स्त्रेत्यादि	स्त्रेत्यादि	"	२२	संसर्गिण	संसर्गिणा	१०९	८
भावादि	भावादिगृहे	२८	९	चिरिंकं	चिरिंकं	१११	१५
सप्तपदा	सप्तपदी	२९	४	शङ्कास्पदं	शङ्कास्पदं	१११	१६
प्रतिलोभ	प्रतिलोम	२९	२९	हन्य	हन्य	१११	२९
पितृस्वसु	पितृस्वसु	३६	२	निलेपं	निलेपं	११४	१२
पितृस्वसु	पितृस्वसु	"	३	न्नेवम्	न्नेवम्	११४	१४
दिकं	दिकं	३७	११	रुद्ध	रुद्ध	११७	२५
सोदस्य	सोदरस्य	३९	२	तावधात	तावधात	११८	२१
चतुस्त्येक	चतुस्त्येक	४०	२६	क्षौमदुक्खलानां,	क्षौमदुक्खलानां	११८	३२
रणज्योतीषि	रणज्योतीषि	४१	३	श्रीनानां,	श्रीनानां	११८	३३
मातुकम्	मातुकम्	४७	१६	गोमत्र	गोमत्र	११९	१९
उद्दात्पर	उद्दात्पर	५०	६	कुतपानां	कुतपानां	११९	३१
भेदात्रिकटोऽपि	भेदात्रिकटोऽपि	५१	२१	मलवत्ते	मलवत्ते	१२०	१२
व्याघ्रादयः	व्याघ्रादयः	५३	२३	कुसुमम्	कुसुमम्	१२०	२६
दंडिन्यश्च	दंडिन्यश्च	५६	१८	क्षालयाना	क्षालना	११०	२७
स्त्रेकस्मा	स्त्रेकस्मा	"	३४	यश्चकै	पश्चकै	१२०	३४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पङ्क्तौ
राशिकृत	राशीकृत	१२१ १९	रुतरस्या	रुतरस्या	१६९ २५
कोशीधान्या	कोशीधान्यान्	१२४ ८	सुदृष्टकर्णं	सुदृष्टकर्णं	१७० ७
भूमि	भूमि	१२४ ३०	चान्तरेणोरु	चान्तरेणोरु	१७१ १४
तास्त्र	तास्त्र	१२६ ३०	प्रोक्षण्यादीना	प्रोक्षण्यादीना	२४
यमदर्शिन्	जमदर्शिन्	१२९ १६	अन्तरेणोरु	अन्तरेणोरु	२८
द्विः	शुद्धिः	२३० ३४	नेष्टयष्टवावस्ये	नेष्टयष्टवावस्ये	१७२ २
पदाते	पदाते	१३६ २१	संस्थिते	संस्थिते	२
समानाति	समानानि	१३७ १०	पिण्डी	पिण्डी	२९
न्यैकादश	न्यैकादश	१३७ १०	पाठत्वा	पाठत्वा	१७९ १३
थमः	यमः	१३७ २१	सक्तु पिण्डं	सक्तु पिण्डं	१४
विशुद्धति	विशुद्धति	१३८ ६	लोकाधिष्ठिरै	लोकाधिष्ठिरै	१८० ९
विश्ववात्	विश्ववात्	१३८ १२	ब्रह्मणे	ब्रह्मणे	११
वशा	वशा	१३८ २२	मृतिक्या	मृतिक्या	१८२ ४
जल पार	जलपार	१३९ ३८	भास्त्रम्	भास्त्रम्	२७
निगरणं	निगरणं	१४१ ३२	दर्का कर्यं	दर्के कार्यं	३६
निगरणं	निगरणं	१४१ ३४	पत्युष्म	पत्युष्म	१८३ १६
स्नानहार्दा	स्नानहार्दा	१४४ ३३	तथाः	तथाः	१८४ १४
देहादि	स्नानादि	१४९ १	बल्यादि	बल्यादि	१९३ १९
दयष्टा	सपृष्टा	१४६ २७	हविनिर्वण	हविनिर्वण	१९५ १७
देहादि	स्नानादि	१४७ १	स्वदैतो	स्वदैतो	१९७ २७
वाराहार्द्वा	वराहार्द्वा	१४८ ३	स्वंस्कारो	संस्कारो	१९८ २१
रुनानेहतुः	स्नानेहतुः	१४८ १७	वयवास्तत्रत्वय	वयवास्तत्रत्वय	
रुद्धं	रुद्धं	१४८ २४	वा सत्य	वा सत्य	२०० १४
साविका	साविका	१४८ ३४	पिण्डज्ञा	पिण्डज्ञा	२०२ २६
स्पर्शादिकाम	स्पर्शादिकाम	१४९ ११	सुक	सुक	२०४ २४
इति	रिति	१४९ १७	गौरसंसर्पया	गौरसंसर्पया	
भूमित्यं	भूमित्यं	१५१ ३०	सर्पया	सर्पया	२०६ १६
वराहेन	वराहेन	१५२ १९	स्पर्शिनो	स्पर्शिनो	२२
शान्ति	शान्ति	१५२ २३	अन्नं	अन्नं	२११ ६
उसयंगम्	उपसर्पणम्	१५६ ३४	जयाशीः	जयाशीः	२१६ ३६
नेयं	नेयं	१५६ ५	एकोदिष्ट	एकोदिष्ट	२२० २
यागात्	यागात्	१५७ १९	पतिष्ठता	पतिष्ठता	२२२ २
शोड़शकं	शोड़शकं	१५८ १४	रजतस्य	रजतस्य	२२४ २१
मुमूर्खकृत्य	मृतकृत्य	१५९ १	द्वितीये	द्वितीये	२२६ ३१
सौवर्णां	सौवर्णां	१६१ ३	नमन्त्र	नमन्त्र	२२९ ३१
पूर्वपत्नी	पूर्वपत्नी	१६१ २०	इवश्चारा	इवश्चारा	२३२ १८
कात्यानोक्ते:	कात्यायनोक्ते:	१६७ २३	इवश्चारा	इवश्चारा	२३२ २१
करणद्वय	द्वयंद्वय	१६१ १३	घुरीण	घुरीण	२४४ ११

इति शुद्धिप्रकाशशुद्धिपत्रम् ।

